

XXIII. ULICE I PLACE STRZELEC (NAZWY DAWNE I DZISIEJSZE)

Wykaz firm i instytucji w Strzelcach z lat 20.-30. XX wieku
(sporządzony przez Grzegorza Fila)

Ulice i place

Za podstawę prezentacji nazw elementów układu przestrzennego Strzeliec posłużył plan miasta z lat 30. XX i obecny plan polski. Przy niektórych nazwach podano datę roczną pierwszej wzmianki, zwykle za monografią Treua. W miejscu tym pragnę podziękować G. Filowi za cenne uściślenia i uzupełnienia wprowadzone do przebiegu ulic w trakcie przygotowywania poniższego zestawienia. Nazwy obecne umieszczono w nawiasach.

Centrum

1. Marktplatz (1775) (Rynek) – na budynkach jednak tabliczki częściej posiadały zapis Markt.

*Rynek (Marktplatz), widok w kierunku północno-zachodnim. Widokówka z około 1930 roku.
Wydawca nieznany*

2. Marktstraße (1775) (Targowa) – prowadzi z płd.-zach. narożnika rynku (stąd nazwa „Rynkowa”) i Fürstenstraße (Ludowa) poza mury, kończąc się u zbiegu z Gartenwall (Ks. J. Popiełuszki). Na odcinku od rynku do zbiegu ulic Südumstraße (Południowa) i Ostumstraße (Brygady Saperów) była ulicą jednokierunkową.

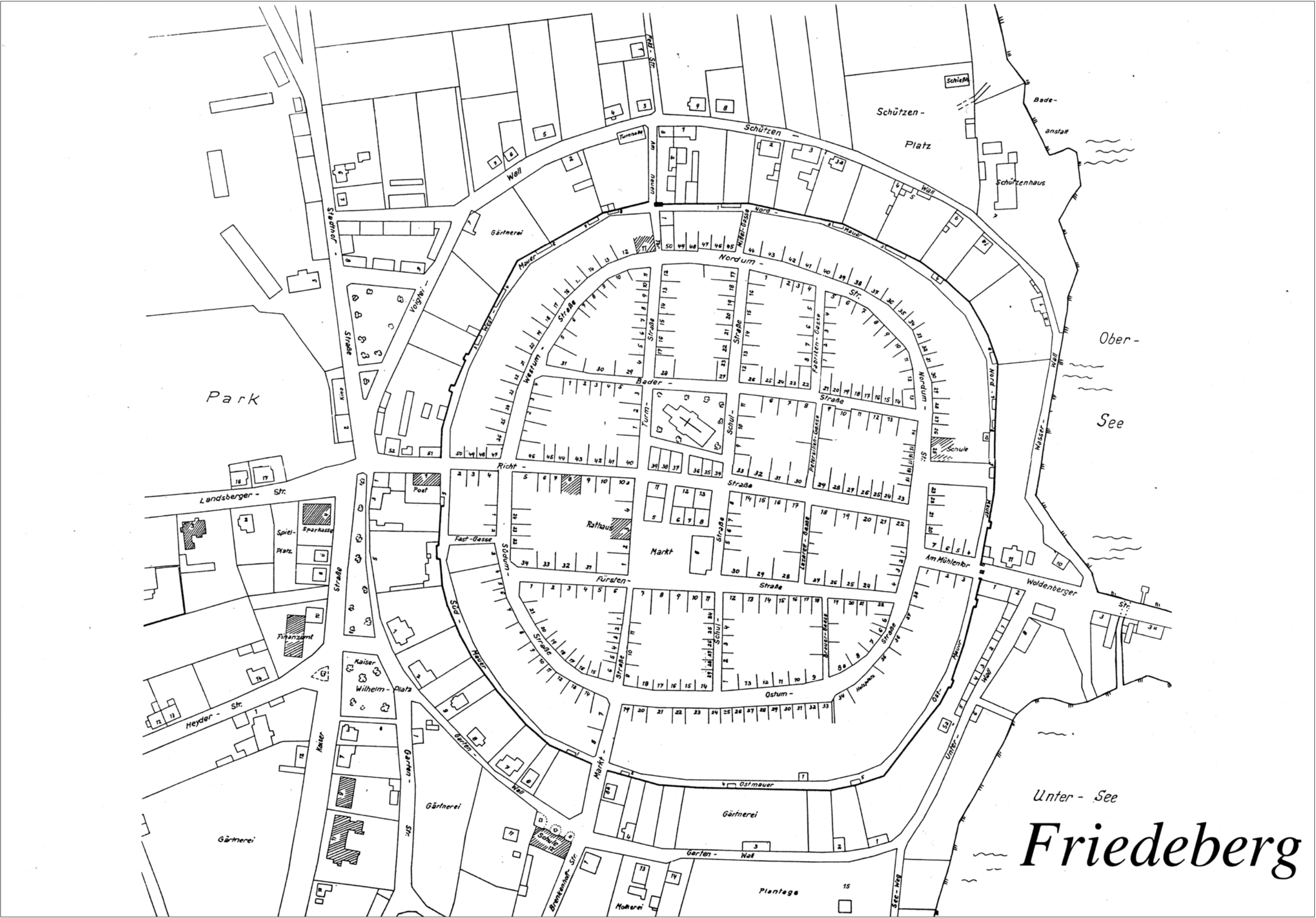

*Ulica Targowa (Marktstraße), widok w kierunku północnym. Widokówka z około 1920 roku.
Hermann Zimmer, Friedeberg*

3. Richtstraße (1712) (Bolesława Chrobrego) – tyle co „Prosta”, główna ulica na osi wsch. – zach., prowadziła na zachód poczynając od ul. Nordumstraße (Północna), biegła między rynkiem i placem kościelnym, przechodząc w Landsbergerstraße (Gorzowska). Od rynku oddzielały ją jednak trzy posesje frontem do ulicy (Richtstraße nr 11-13) i cztery posesje frontem do rynku (Markt nr 5-8). Pomiędzy tymi posesjami była

*Ulica Chrobrego (Richtstraße), widok w kierunku wschodnim. Widokówka z około 1930 roku.
Hermann Zimmer, Friedeberg*

Plan Strzelc,
lata 30. XX wieku (BA 46)

uliczka (zaułek) łącząca Richtstraße z rynkiem. Podobnie od placu kościelnego oddzielało ją sześć posesji (Richtstraße nr 34-39) z podobnym zaułkiem pomiędzy posesjami 36 i 37 (zob. na planie).

3a. Kirchstraße (obecnie chodnik) czyli „Kościelna”, uliczka między pld. ścianą kościoła mariackiego a posesjami przy Richtstraße nr 36-37.

4. Fürstenstraße (1712) (Ludowa), tyle co „Książęca” (niem. Fürst = książę), równoległa do Richtstraße, zwała się kiedyś Süden-Richtstraße, bo przechodziła od Südumstraße (Południowa) (na zachodzie) przez starówkę średniowieczną na pld. od Richtstraße do Ostumstraße (Brygady Saperów). Na odcinku posesji od nr 7 do nr 11 przylegała do rynku.

Ulica Ludowa (Fürstenstraße), widok w kierunku zachodnim. Widokówka z około 1915 roku. W. Freitag, Friedeberg

5. Baderstraße (1775) (też Petersilienstraße; Adama Mickiewicza), równoległa do Richtstraße, ale na pół-

Ulica Adama Mickiewicza (Baderstraße), widok w kierunku zachodnim. Widokówka z około 1930 roku. Wydawca nieznany

noc od niej, odpowiednik Fürstenstraße, pomiędzy ulicami Westumstraße (Zachodnia) i Nordumstraße. Nazwa od dawnej łaźni miejskiej, tyle co „Łaziebna”.

6. Turmstraße (Henryka Sienkiewicza) – nazwa pochodzi od Nowej Bramy i Baszty Prochowej. Przedłużenie Am Neuen Tor (Nowa Brama), biegła od połączenia ulic Westumstraße i Nordumstraße poprzez Baderstraße, obok placu kościelnego do rynku.

Ulica Sienkiewicza (Turmstraße), widok w kierunku północnym. Widokówka z około 1908 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

6a. Turmstraße (1775) nr 17-23 jako Ars(Art.-)straße (T 272). Nie stwierdzamy tej nazwy na planie. Turmstraße na planie ma tylko 17 numerów.

7. Schulstraße (1775) (Katedralna), równoległa do Turmstraße, ale poprzez całą starówkę, bo kończy się na Ostumstraße. Nazwa od położonej przy niej szkoły. Naprzeciw posesji Schulstraße nr 6 był zaułek łączący tę ulicę z rynkiem. Polska nazwa (Katedralna) okazała

Ulica Katedralna (Schulstraße), widok w kierunku północnym. Widokówka z około 1930 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

się nieporozumieniem. Kościół w Strzelcach nigdy nie był i nie jest katedralnym (głównym, rezydencjalnym kościołem biskupa)!

8. Moddergaße (dziś nie występuje) („Bagienna”?), równoległa do Schulstraße, ale tylko od Nordumstraße do Baderstraße. W 1755 roku zbudowano tu przędzalnię wełny. Ulica zwała się potem Fabrikengaße (tyle co „Fabryczna”), ale pospolicie w mieście zwano ją Tuchmachergaße, bo pełna była rzemieślniczych zakładów tkackich (T 330).

9. Petersiliengaße (dziś nie występuje) (niem. Petersilie = pietruszka) przedłużenie Fabrikengaße, ale tylko do Richtstraße.

10. Lazarettgaße (nie występuje) (od położenia lazaretu), przedłużenie poprzedniej do Fürstenstraße.

11. Brauergaße (Krótką) (tyle co „Piwowarska”), przedłużenie poprzedniej do Ostumstraße, z tym jednak, że o ile trzy poprzednie ulice były mniej więcej w jednej osi, to Brauergaße była przesunięta na wschód o około dwie posesje.

Okrężnice:

12. Westumstraße (1775) (Zachodnia), okrężna na pld.-zach. od Richtstraße do Turmstraße

Ulica Zachodnia (Westumstraße), widok w kierunku północnym. Widokówka z około 1930 roku. Wydawca nieznany

13. Nordumstraße (1712) (Północna), ciąg dalszy Zachodniej od Turmstraße do Baderstraße, a nawet nieco dalej, do Am Mühlentor (obecnie bez nazwy), łącząc się tam z Ostumstraße.

Ulica Północna (Nordumstraße), widok na fragment zabudowy. Widokówka z około 1920 roku. Graph. Verl.-Anstalt GmbH, Breslau

14. Südumstraße (1775) (Południowa), na pld.-zach. od Richtstraße do Marktstraße (w 1712 roku w dziele J. Beckmanna to widocznie Klosterstraße), zwana też Klosterumstraße.

Ulica Południowa (Südumstraße), widok w kierunku południowym. Widokówka z około 1910 roku. Cramers Cunst., Dortmund

15. Ostumstraße (1775) (Brygady Saperów), na pld.-wsch. od Marktstraße do zbiegu z Am Mühlentor (pierwsza posesja Ostumstraße znajdowała się naprzeciw Am Mühlentor), w okolicy Bramy Młyńskiej.

Uliczki wzdłuż murów:

16. Ost Mauer (Cicha), też Ost Mauerstraße przy murze po wewnętrznej stronie w okolicy Bramy Młyńskiej pomiędzy Am Mühlentor i Marktstraße.

Ulica Cicha (Ost Mauer), widok w kierunku południowym. Widokówka z około 1930 roku. Hans Schauer, Friedeberg

17. Süd Mauer (Forteczna Południowa) – biegła przy murze, po wewnętrznej stronie, od Richtstraße do Marktstraße.

18. West Mauer (Forteczna Zachodnia) – biegła przy murze, po wewnętrznej stronie, od Richtstraße do Am Neuen Tor.

Forteczna Zachodnia (West Mauer), widok w kierunku północno-wschodnim. Fotografia, około 1940 roku.

19. Nord Mauer (Forteczna Północna) – biegła przy murze, po wewnętrznej stronie, od Am Neuen Tor do Am Mühlentor.

Mury miejskie z Basztą Więzienną. Widokówka z około 1912 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

20. Am Mühlentor (obecnie bez nazwy) – tyle co „przy Bramie Młyńskiej”. Krótka, biegła od połączenia Nordumstraße i Ostumstraße do bramy. Jej przedłużeniem poza murami jest obecnie Woldenbergerstraße (Wojska Polskiego).

Przy Bramie Młyńskiej (Am Mühlentor), widok w kierunku wschodnim. Widokówka z około 1907 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

21. Mittelgaße (dziś brak) – przedłużenie Schulstraße poza Nordumstraße do muru.

21a Fastgaße (dziś brak) – uliczka od Südumstraße do Süd Mauer przy hotelu, dawniej „Deutscher Kaiser”, potem „Kobs”, między posesjami położonymi przy Südumstraße nr 2 i 3.

Ulice poza murami**Okrężnica zewnętrzna wzdłuż wałów:**

22. Schützenwall (Strzelecka), płn.-wsch., pamiątka po Domu Strzeleckim (Schützenhaus) bractwa kurkowego. Tam znajdowała się strzelnica bractwa kurkowego.

Ulica Strzelecka (Schützenwall). Widokówka z około 1930 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

23. Wasserwall (Strzelecka) – przedłużenie poprzedniej na wschodzie wzdłuż jeziora Górnego.

24. Unterwall (Podwale), wzdłuż wałów przy jez. Dolnym od Woldenbergerstraße do połączenia Gartenwall i Seeweg (Jeziorna).

Podwale (Unterwall), widok w kierunku północnym. Widokówka z około 1932 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

25. Gartenwall (ks. Jerzego Popiełuszki), wzdłuż wału wschodniego i południowego od Kaiser Wilhelm Platz do połączenia Unterwall i Seeweg. Tyle co ulica „Ogrodowa”.

Ulica Ks. Jerzego Popiełuszki (Gartenwall). Widokówka z około 1913 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

26 Voigteiwall (Okrężna), wzdłuż wału pld.-zach. Nazwa zapewne pamiątką po dawnych strzeleckich wójtach (niem. Voigt = wójt).

27. Woldenbergerstraße (Wojska Polskiego) – przedłużenie Am Mühlen Tor. Wyprowadzała ruch na wschód od Bramy Młyńskiej w kierunku Woldenbergu/Dobiegniewa. Zatem to ona zwana była też czasem Lichtenower Weg, „droga do Lichenia”, do którego biegła.

Ulica Wojska Polskiego (Woldenbergerstraße), widok w kierunku zachodnim. Widokówka z około 1930 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

28. Landsbergerstraße (Gorzowska) – przedłużenie Richtstraße/Chrobrego. Wyprowadzała ruch w kierunku pld.-zach. do Landsbergu/Gorzowa. To zapewne kiedyś (1712) Birkholzer Straße, bowiem zarazem wyprowadzała ruch do wsi Brzoza (Birkholz). Spotyka się też nazwę Bahnhofstraße.

Ulica Gorzowska (Landsbergerstraße), widok w kierunku zachodnim. Widokówka z około 1929 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

Ulica Gorzowska (Landsbergerstraße), widok w kierunku zachodnim. Widokówka z około 1929 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

Wschód/Południe:

29. Brak nazwy (Pogodna), odchodziła w prawo od ul. Wojska Polskiego.

30. Wolfsdammerweg (Poznańska), odchodziła w prawo od Wojska Polskiego.

31. Brak nazwy (Zygmunta Starego), na osiedlu między Poznańską i Słoneczną.

32. Brak nazwy (Królowej Jadwigi).

33. Brak nazwy (Kazimierza Wielkiego).

34. Brak nazwy (Władysława Łokietka).

35. Brak nazwy (Przemysława II).

36. Brak nazwy (Słoneczna).

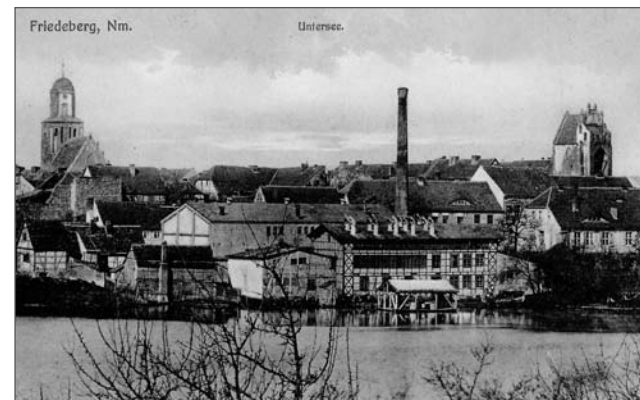
37. Lindenweg, (Lipowa) dochodziła do obecnej Orzechowej (nr 39). Biegła od początku Altkarberstraße (Grodziska) do początku Am Mühlenfliess (Strumykowa).

38. Altkarberstraße (Grodziska) wyprowadzała ruch do Starego Kurowa i Drezdenka, być może to zarazem Hohenkarzigerstraße prowadząca do Gardzka?

39. Brak nazwy (Orzechowa).

40. Brak nazwy (Zielona).

41. Seeweg (Jeziorna) – przedłużenie Unterwall do Ziegelweg (PCK) wzdłuż jez. Dolnego.

Panorama Strzelce z ulicą Jeziorną (Seeweg). Widokówka z około 1915 roku. H. Th. Wackermann, Friedeberg

42. Brenkenhoffstraße (Kard. Stefana Wyszyńskiego) – przedłużenie Marktstraße, upamiętniała Franza Schönberga von Brenckenhoffa, pełnomocnika królewskiego do spraw obwałowania doliny Noteci, zmarłego w 1780 roku w Licheniu.

43. Brak nazwy (Józefa Piłsudskiego).

44. Brak nazwy (11 Listopada).

45. Gartenstraße (PCK) od Placu Wilhelma do zbiegu z Brenkenhofstraße.

Ulica PCK (Gartenstraße), widok w kierunku północno-zachodnim. Widokówka z około 1930 roku. Hans Schauer, Friedeberg

46. Ziegelweg (PCK) – przedłużenie Gartenstraße.

47. Am Mühlenfliess (Strumykowa), poza rzeczką Człapią (PCK, a poza Człapią już jako Strumykowa), w kierunku młyna Mittelmühle.

48. Kaiserstraße (1896) (Al. Wolności) . Po 1932 (np. w 1936 roku) łącznie z Ostbahnhof-Chaussee (48a) nazywała się Horst Wessel Straße.

Aleja Wolności (Kaiserstraße), widok w kierunku południowym. Widokówka z około 1910 roku. Wydawca nieznany

48 a. Ostbahnhof-Chaussee – przedłużenie Kaiserstraße, mniej więcej od Seminarstraße, biegnąca w kierunku dworca wschodniego – Friedeberg Ostbahnhof.

Ostbahnhof Chaussee, widok w kierunku północnym. Widokówka, lata 30. XX wieku. Urząd Miejski w Strzelcach Krajeńskich

49. Seminarstraße (Brzozowa) – łączyła Brenkenhofstraße i Kaiserstraße. Nazwa pochodziła od znajdującego się przy tej ulicy seminarium nauczycielskiego.

Ulica Brzozowa (Seminarstraße), widok w kierunku południowo-zachodnim. Widokówka z około 1913 roku. Hermann Zimmer, Friedeberg

50. Brak nazwy (Marii Konopnickiej).

51. Kaiser Wilhelm Platz (Plac Zwycięstwa), naprzeciwko Finanzamt, obecnego Urzędu Miejskiego.

Plac Plac Zwycięstwa (Kaiser-Wilhelm Platz).
Widokówka z około 1913 roku. Hermann Zimmer,
Friedeberg

52. Heyderstraße (Al. Piastów) (od 1922 roku na cześć zmarłego w 1919 roku burmistrza dra Heydera); spotykana zapewne wcześniejsza nazwa Schönfelderstraße od Schönfeld (Sławno), w kierunku którego biegła.

53. Bahn Weg (Ogrodowa) – biegła od Landsbergerstraße do Kaiserstraße, przecinała Heyderstraße.

54. Saarstraße (Stanisława Moniuszki) – odchodziła w bok od Ostbahnhof-Chaussee w kierunku torów kolejowych.

55. Brak nazwy (Łąkowa).

56. Brak nazwy (Akacjowa).

57. Brak nazwy (Klonowa).

58. Gärtnerei Weg (Kwiatowa) – biegła od Landsbergerstraße w kierunku Heyderstraße nie dochodząc do niej.

59. Brak nazwy (Wodociągowa).

Ulica Wodociągowa. Widok na wodociągową wieżę
ciśnień w kierunku południowo-wschodnim. Widokówka
z około 1940 roku. Hans Schauer, Friedeberg

60. Brak nazwy (Polna).

61. Brak nazwy (Nowa).

62. Mansfelderstraße (Gdańska), na północ od ul. Wojska Polskiego prowadziła w kierunku Mansfelde (dziś Lipie Góry).

63. Lauben Kolonie, Kolonia ogródków działkowych przy drodze do Dobiegniewa (Małe Osiedle, na północ od ul. Wojska Polskiego).

Zachód/Północ:

64. St. Georgs Park (Park), teren dawnego cmentarza przy szpitalu św. Jerzego. Spotyka się tę nazwę zastosowaną dla parku Kaiser Wilhelm Platz (naprzeciwko Urzędu Miasta).

Park Świętego Jerzego. Widokówka z około 1940 roku.
Ernst Futh, Friedeberg

Park Świętego Jerzego. Widokówka z około 1940 roku.
Ernst Futh, Friedeberg

65. Stadthofstraße (Wyzwolenia), od Landsbergerstraße do rozwidlenia – Wildenower Weg wiodącej na Bachmannshof/Piastowo, prowadzi na teren Stadthof/ Podgrodzia. Dawniej pod nr 3 znajdował się majątek Ottona Andree w Podgrodziu.

66. Wildenowerweg (Cmentarna), droga od Stadthofstraße przez Piastowo do Wildenow/Wielisławic.

67. Druga Lauben Kolonie (kolonia ogródków działkowych, zob. nr 63) – znajdowała się na tyłach obecnego cmentarza, za torami kolejowymi.

68. Brak nazwy (Przemysłowa).

69. Brak nazwy (Jedności Robotniczej).

70. Büssowerstraße (Sportowa), odchodziła w lewo od Braunsfelderstraße, wyprowadzała ruch w kierunku Buszowa.

71. Braunsfelderstraße (Adama Asnyka) – przedłużenie Stadthofstraße w kierunku Braunsfelde/Bronowic.

72. Brak nazwy (Janusza Kusocińskiego).

73. Brak nazwy (Cypriana Norwida).

74. Brak nazwy (Zbigniewa Herberta).

75. Brak nazwy (Janusza Korczaka).

76. Grasweg (Juliusza Słowackiego), od obecnej ul. Wyzwolenia do jez. Górnego k. Hali Sportowej.

77. Am Neuen Tor (Nowa Brama) czyli „przy Nowej Bramie”, od zbiegu Voigteiwall i Schützenwall do zbiegu Westum- i Nordumstraße, pod Nową Bramą jako przedłużenie Turm Straße (nr 6a).

Przy Nowej Bramie (Am Neuen Tor), widok w kierunku
południowym. Widokówka z około 1927 roku. Schles.
Lichtdruck u. graph. Kunstanstalt Fabian & Co.,
Breslau II

78. Feldstraße (Tadeusza Kościuszki) – przedłużenie Am Neuen Tor od zbiegu Voigteiwall i Schützenwall w pola, do ogrodów działkowych.

79. Brak nazwy (Elizy Orzeszkowej).

80. Brak nazwy (Bolesława Prusa).

81. Brak nazwy (Mikołaja Kopernika).

82. Brak nazwy (Drzymały).

Indeks alfabetyczny nazw ulic	
Aleja Piastów 52	Hohenkarzigerstraße 38?
Aleja Wolności 48, 48a	Horst Wesselstraße 48
Altkarberstraße 38	11 Listopada 44
Akaczowa 56	Jedności Robotniczej 69
Am Mühlenfliess 47	Jeziorna 41
Am Mühlentor 20	Kaiserstraße 48
Am Neuen Tor 77	Kaiser Wilhelm Platz 51
Ars (Art-)Straße 6a	Katedralna 7
(Adama) Asnyka 71	Kazimierza Wielkiego 33
Baderstraße 5	Kirchstraße 3a
Bahn Weg 53	Klonowa 57
Birkholzerstraße 28	Klosterumstraße 14
Brauergaße 11	(Marii) Konopnickiej 50
Braunsfelderstraße 71	(Mikołaja) Kopernika 81
Brenkenhoffstraße 42	(Janusza) Korczaka 75
Brzozowa 49	(Tadeusza) Kościuszki (78)
(Buczka) 25	Królowej Jadwigi 32
Büssowerstraße 70	Krótka 11
(Bolesława) Chrobrego 3	(Janusza) Kusocińskiego 72
Cicha 16	Kwiatowa 58
Cmentarna 66	Lagergaße (T) ?
Drzymały 82	Landsbergerstraße 28
Exerzierplatz ?	Lazarettgaße 10
Fabrikengaße, „Fabryczna” 8	Lauben Kolonie 63, 67
Fastgaße 21a	Lichtenower Weg 27
Feldstraße 78	Lindenweg 37
Forteczna Południowa 17	Lipowa 37
Forteczna Północna 19	Ludowa 4
Forteczna Zachodnia 18	Łąkowa 55
Fürstenstraße 4	Małe Osiedle 63
Gartenstraße 45	Mansfelderstraße 62
Gartenwall 25	Marktplatz 1
Gartnereiweg 58	Marktstraße 2
Gdańska 62	(Adama) Mickiewicza 5
Gorzowska 28	Mittelgaße 21
Grasweg 76	Moddergaße 8
Grodziska 38	(Stanisława) Moniuszki 54
(Zbigniewa) Herberta 74	Nord Mauer 19
Heyderstraße 52	Nordumstraße 13

(Cypriana Kamila) Norwida 73	Seminarstraße 49
Nowa 61	(Henryka) Sienkiewicza 6
Nowa Brama 77	Słoneczna 36
Ogrodowa 53	(Juliusza) Słowackiego 76
Okrężna 26	Sportowa 70
Orzechowa 39	St. Georg Park 64
(Elizy) Orzeszkowej 79	Stadthofstraße 65
Ostbahnhof-Chaussee, Ostbahnstraße 48a	(Stalina 48)
Ost Maurer 16	Strumykowa 47
Ostumstraße (Brygady Saperów) 15	Strzelecka 22-23
Park 51, 64	Süd Mauer 17
PCK 45 - 47	Süden-Richtstraße 4
Petersilienstraße 5, 9	Südumstraße 14
(Józefa) Piłsudskiego 43	Targowa 2
Plac Zwycięstwa 51	Tuchmachergaße 8
Podwale 24	Turmstraße 6
Pogodna 29	Unterwall 24
Polna 60	Voigteiwall 26
Poznańska 30	Wasserwall 23
Północna 13	West Mauer 18
Południowa 14	Westumstraße 12
(ks. Jerzego) Popiełuszki 25	Wildenowerweg 66
(Bolesława) Prusa 80	Władysława Łokietka 34
Przemysława II 35	Wodociągowa 59
Przemysłowa 68	Wojska Polskiego 27
Richtstraße 3	Woldenbergerstraße 27
Rynek 1	Wolfsdammerweg 30
Saarweg 54	(kard. Stefana) Wyszyńskiego 42
Saperów 15	Wyzwolenia 65
Schönfelderstraße 59	Zachodnia 12
Schulstraße 7	Ziegelweg 46
Schützenstraße, Schützenwall 22	Zielona 40
Seeweg 41	Zygmunta Starego 31

Wykaz firm i instytucji z lat 20. - 30. XX wieku

na podstawie książki adresowej miasta Friedeberg sporządzony z kolekcjonerem dawnych widokówek strzeleckich – Grzegorzem Filem.

Tłustym drukiem wyróżniono oryginalny zapis z książki adresowej Friedeberg z lat 1924-1925 – nazwisko, imię, adres, telefon, nazwa firmy.

APTEKI

Weise; Walter; Apothekenbesitzer, „Adlerapotheke”, Richtstraße 40, Tel: 154. Apteka i drogeria „Pod Orłem” przyznana przywilejem królewskim. Właściciel: Walter Weise. Richtstraße 40 (Bolesława Chrobrego). Budynek nie zachował się.

Tretow; Louis; Apotheker, „Bären-Apotheke”, Markt 9. Apteka „Pod Niedźwiedziem”. Właściciel: Louis Tretow, Markt 9 (Rynek). Budynek nie zachował się.

BANKI

Bankverein Friedeberg Nm. eGmbH; Südumstraße 80, Tel: 80. Towarzystwo Bankowe Friedeberg (spółka). Südumstraße 8 (Południowa 8). Budynek nie zachował się.

Kreissparkasse Friedeberg; Kaiserstraße 11, Tel: 82. Powiatowa Kasa Oszczędnościowa. Kaiserstr. 11 (Al. Wolności). Na początku lat czterdziestych Kreissparkasse przeniesiono do budynku, gdzie obecnie jest poczta. Budynek zachował się. Obecnie znajduje się tam Powiatowy Urząd Pracy.

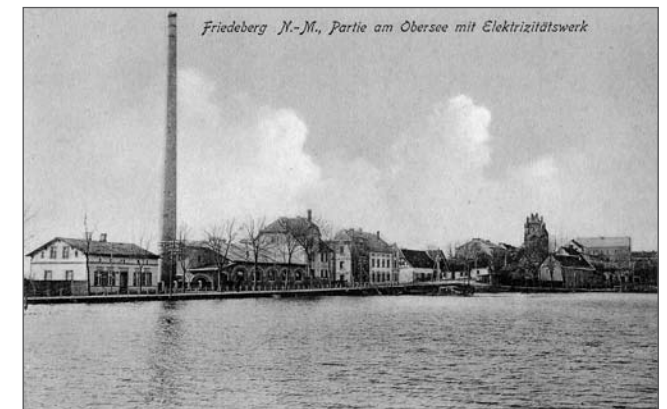
Kreissparkasse. Landsbergerstraße. Powiatowa Kasa Oszczędnościowa od roku 1941. Obecnie w tym budynku znajduje się poczta.

Stadtspar- u. Girokasse Friedeberg; im Rathaus, Tel: 19 u. 76. Miejska Kasa Oszczędnościowo-Pożyczkowa. Markt (Rynek). W budynku ratusza. Obecnie w budynku znajduje się Sąd Rejonowy.

ELEKTROWNIA

Städtliche Elektrizitätswerk; Woldenbergerstraße. Elektrownia z przylegającym budynkiem biurowo-mieszkalnym przy Woldenbergerstraße. Budynek elektrowni i biurowo-mieszkalny istnieje. Znajdują się tam mieszkania i zakład produkcyjny.

BURMISTRZ

Michel; Rudolf, Dr.; Bürgermeister, Westumstraße 11, Tel: 104. Burmistrz dr Rudolf Michel (w latach 1919-1931). Westumstraße 11 (Zachodnia). Tel: 104. Budynek zachował się. Od wojny do chwili obecnej jest tam szkoła.

CMENTARZ

Friedhof, Wildenower Weg. Cmentarz miejski, Wildenower Weg (Cmentarna). Znajduje się tam do chwili obecnej.

DWORZEC

Stadtbahnhof; Güterabfertigung, Landsbergerstraße, Tel: 16. Dworzec miejski Friedeberg Stadt, ekspedycja towarów. Obok Landsbergerstraße (Gorzowska). Po wojnie przez kilkanaście lat był tam dworzec kolejowy. Potem budynki wykorzystano na dworzec autobusowy. Obecnie zachowały się tylko niektóre budynki dworca.

FABRYKI I ZAKŁADY PRODUKCYJNE

Borchwald; Emil; Strumpfwarenfabrik Kurz-, Weiß- u. Wollwaren, Richtstraße 36. Wytwórnia pończoch, skarpet, bielizny, wyrobów wełnianych i pasmanteryjnych.

Bumcke; Ernst; Inhaber der Firma Friedrich Bumcke, Seifenfabrik, Richtstraße 46. Fabryka mydła. Budynek nie zachował się.

Friedeburger Kalksandsteinwerke; Inhaber: W. Schmidt, Altkarberstraße 7. Wytwórnia wapna.

Friedeberger Möbelhalle; Inhaber: Guido Wieland, Polsterei und Geschirr-Fabrik, Fürstenstraße 3, Tel. 35. Wytwórnia mebli.

Grünberg; Max; Zigarrenfabrik, Richtstraße 50. Fabryka cygar.

Hoffmann; August; Ziegeleibesitzer, Ziegelweg 2. Cegielnia. Budynek mieszkalny zachował się, budynki cegielni - nie.

Kranz; Richard; Brauereibesitzer, Heyderstraße 6, Tel: 31. Browar. Budynek zachował się. Po wojnie przez długie lata były tam magazyny i sklepy.

Lehmann; Hermann; Destillation en gros, Markt 4. Destylarnia.

Molkerei-Genossenschaft e.G.m.b.H., Gartenwall 7, Tel: 11. Mleczarnia (spółka). Gartenwall 7 (Popiełuszki). Budynki zachowały się. Po wojnie przez długie lata znajdowała się tam Spółdzielnia Mleczarska. Obecnie nieczynna.

Neumärkische Filz- u. Schuhwarenfabrik Willmann & Barsch; Brenkenhofstraße 2, Tel: 12. Fabryka filcu i artykułów obuwniczych. Właściciele: Barsch i Willmann. Brenkenhofstraße 2 (Wyszyńskiego). Budynek istnieje do dziś. Znajduje się tam wytwórnia szyldów i znaków drogowych.

Räbiger; Reinhard; Korbwaren-Geschäft, Seilerwaren, Am Mühlentor 7. Wytwórnia koszyków i lin.

Suckow; Karl; Abdeckereibesitzer, Seeweg 2, Tel: 56. Rakarnia. Mieściła się przy polnej drodze między Ziegelweg i drogą do Gardzka.

Voß; Hermann; Zigarrenhersteller, Nordumstraße 44. Wytwórnia cygar.

Boese; Rudolf; Schneidemühlenbesitzer, Schützenwall 9, Tel: 84. Tartak.

GAZETY I CZASOPISMA

„Friedeberger Kreisblatt”; Inh. Emil Mehnert, Zeitungsverlag, Südumstraße 7, Tel: 20. Wydawca gazety „Friedeberger Kreisblatt”.

„Woldenberger Zeitung”, Inh. Emil Mehnert, Zeitungsverlag, Südumstraße 7, Tel: 20. Wydawca gazety „Woldenberger Zeitung”.

HANDEL

Arndt; Alfred; Kolonial- u. Material-Geschäft, Am Mühlentor 6. Sklep spożywczy.

Barre, de la; Otto; Kolonial- u. Materialwarengeschäft, Fürstenstraße 30. Sklep spożywczy.

Berger; Max; Kolonial- u. Materialwarengeschäft, Baderstraße 27. Sklep spożywczy.

Birne; Max; Kol.- und Materialw.- Geschäft, Delikatessen, Marktstraße 7. Sklep spożywczy. Delikatesy.

Boettcher; Wilhelm; Kol.- u. Materialwarenhadlung, Fürstenstraße 27. Sklep spożywczy.

Brauer; Fritz; „Brauers Musikhaus”, Musikwaren, Elektrische Birnen u. Taschenlampen, Richtstraße 18. Artykuły muzyczne, żarówki, latarki.

Broh; Hermann; Putzgeschäft, Weiß- u. Wollwaren, Richtstraße 38, Tel: 7. Tekstylny, bielizna, wyroby wełniane.

Burmeister; Robert; Eisenwaren-Geschäft, Haus- u. Küchengeräte (C. F. Strempel), Fürstenstraße 11, Tel: 39. Artykuły żelazne, sprzęty domowe i kuchenne.

Büttner; Rudolf; Materialwaren, Richtstraße 11. Materiały.

Doege; Bruno; Getreide-u. Samenhandlung, Fürstenstraße 7, Tel: 10. Zboże i nasiona.

Doepke; Paul; Uhren, Gold-u. Silberwaren, Fahrräder, Nähmaschinen, Richtstraße 35. Zegary, złoto, srebro, rowery, maszyny do szycia.

Eckelt's Nachfahren; Inhaber: Hugo Kellner, Manufaktur-u. Modewaren, Konfektion, Richtstraße 22, Tel: 132. Konfekcja, modne wyroby.

Edelbauer Söhne; Sortiment für Kurz-, Weiß-, Woll-u. Modewaren, Richtstraße 16. Pasmateria, bielizna, wyroby wełniane.

Feld; Max; Getreidehandlung, Am Mühlentor 7, Tel: 3. Zboże.

Frey; Wilhelm; Holz- u. Kohlenhandlung, Ostumstraße 17, Tel: 91. Drewno i węgiel.

Füth; Ernst; Buch- und Papierhandlung, Schulstraße 8. Książki, papier.

Geidis; Hildegard; Kunst-, Buch- und Papierhandlung, Lederwaren, sämtl. Büro-Bedarfsartikel, Richtstraße 5. Sztuka, książki, papier, skóry, artykuły biurowe.

Goerling u. Rockstroh; Konfitüren, Schokoladen, Richtstraße 43. Konfitury, czekolada.

Gollub; Friedrich; Kolonialwaren, Richtstraße 31. Sklep spożywczy.

Görlitz; Paul; Zigarrenhändler, Richtstraße 14. Wyroby tytoniowe.

Graf; Karl; Landesproduktenhandlung, Westumstraße 12, Tel: 14. Produkty rolnicze.

Grützmann; Max; Hüte, Mützen, Pelzwaren, Richtstraße 31. Kapelusze, czapki, futra.

Haase; David; Kolonial- und Materialwaren-Geschäft, Markt 1, Tel: 60. Sklep spożywczy.

Hahnfeld; Franz; Kolonial- u. Materialwaren, Delikatessen, Wild, Fürstenstraße 3. Spożywczy, delikatesy, dziczyzna.

Hellwig; Margarete; Woll- und Weißwaren-Geschäft, Richtstraße 9. Bielizna, wyroby wełniane.

Heyn; Paul; Manufakturen, Konfektion, Richtstraße 10a, Tel: 77. Konfekcja.

Hillgärtner; Emil; Kolonial- und Materialwaren, Weinhandlung, Richtstraße 26. Sklep spożywczy, handel winem.

Hinz; Friedrich; Kartoffelhandlung en gros, Nordumstraße 44, Tel: 85. Hurtownia ziemniaków.

Hülse; Meta; Putzgeschäft, Modewaren, Fürstenstraße 21. Galanteria, pasmanteria, modne wyroby.

Karow; Otto; Holz-u. Kohlenhandlung, Landwirt, Tel: 96, Westumstraße 17. Drewno i węgiel.

Klapperstück; Martha; Zigarrenhändlerin, Richtstraße 9. Cygara.

Kobs; Hugo; Kolonial- u. Materialwarengeschäft, Südumstraße 3, Tel: 30. Sklep spożywczy.

Koch; Wilhelm; Mehlhändler, Fürstenstraße 33, Tel: 52. Mąka.

Kreis-Landwirtschafts-Gesellschaft G.m.b.H.; Ein und Verkauf sämtlicher landwirtschaftlicher Erzeugnisse und Bedarfsartikel; Landsbergerstraße 7, Tel: 139. Kupno i sprzedaż produktów rolniczych.

Krieger; Edgar; Uhrengesch., Gold- u. Silberwaren, Richtstraße 43. Zegary, złoto, srebro.

Landwirtschaftliche Ein- u Verkaufsvereinigung G.m.b.H.; Landesprodukte, landwirtschaftliche Maschinen, Richtstraße 50, Tel: 5, 112. Produkty i maszyny rolnicze.

Link; Robert; Posamentierwaren, staatliche Lotterie-Einnahmen, Richtstraße 40. Pasmanteria, sprzedaż losów na loterię.

Maaß; Wilhelm; Konfektion u. Manufakturwarengeschäft, Markt 6. Konfekcja.

Marquardt; Friedrich; Hüte, Mützen, Pelzwaren, Richtstraße 26. Kapelusze, czapki, futra.

Mehnert; Emil, Formularmagazin, Papierhandlung, Südumstraße 7, Tel: 20. Papier, druki, formularze.

Müller; Artur; Bierverleger, Mineralwasserfabrik, Biergroßhandlung, Fürstenstraße 28. Rozlewnia i hurtownia piwa, woda mineralna.

Müller; Bernhard; Baumaterialien, Düngemittel, Kohlen, Getreide, Kunstmarmorfabrikation, Kaiserstraße 5, Tel: 1. Materiały budowlane, nawozy, węgiel, zboża, sztuczny marmur.

Nitschmann; Elise; Handschuhgeschäft, Bandagen, Herren-Artikel, Richtstraße 39. Rękawiczki, bandaże, artykuły dla panów.

Neumann; Emil; Kolonial- und Materialwaren, Delikatessen, Weinstube, Richtstraße 42, Tel: 101. Sklep spożywczy, delikatesy, wina.

Nöcker; Paul; Uhren-und Goldwaren, Optik, Fürstenstraße 6. Zegary, złoto, optyka.

Pahl; Julius; Weiß- u. Wollwaren, Trikotagen, Kurzwaren, Manufakturen, Fürstenstraße 6. Bielizna, wyroby wełniane, trykoty, pasmanteria.

Peter; Arthur; Konfektion- u. Manufakturwaren, Fürstenstraße 7. Konfekcja.

Peter; Ernst; Maschinenhandlung, Bedarf für Industrie u. Landwirtschaft, Automobile u. Fahrräder, Am Mühlentor 3, Tel: 140. Maszyny przemysłowe i rolnicze, samochody, rowery.

Pinkus; Martin; Manufaktur, Modewaren, Konfektion, Richtstraße 12, Tel: 113. Konfekcja, wyroby modne.

Piski; Paul; Fellhändler, Alteisen, Lumpen, Metalle, Nordumstraße 38, Tel: 145. Skup skór, złomu, szmat.

Quade; Gustav; Kolonialwaren, Richtstraße 33. Sklep spożywczy.

Quilitz; Richard; Maschinenhändler, Nähmaschinen, Benzin, Oelstation, Richtstraße 5. Maszyny do szycia, benzyna, oleje.

Schauer; Hans; Buch- u. Papier, Kunst- und Musikalienhandlung, Richtstraße 39. Książki, papier, sztuka, artykuły muzyczne.

Scheel; Frieda; Wollwarengeschäft, Richtstraße 17. Wyroby wełniane.

Schmidt; Paul; Maschinenhandlung, Am Mühlentor 5, Tel: 58. Maszyny.

Schubert, von; Waldemar; Landesprodukte, Marktstraße 7, Tel: 147. Artykuły rolnicze.

Schult; Hermann; Manufaktur- u. Kurzwaren en gros, Richtstraße 33, Tel: 94. Hurtownia pasmanterii.

Schulz; Gertrud; Lederhandlung, Marktstraße 8. Skóry.

Schulz; Gustav; Uhren-u. Goldwaren, Nähmaschinen, Fürstenstraße 14. Zegary, złoto, maszyny do szycia.

Schwanz; Hermann, Colonial- und Materialwarengeschäft, Richtstraße 2, Tel: 103. Sklep spożywczy.

Schwartz; Alfred; Eisenwarengeschäft, Haus- und Küchengeräte, Schulstraße 7, Tel: 97. Wyroby żelazne, sprzęty kuchenne i domowe.

Schwill; Paul; Kohlen-u. Landesprodukten-Großhandlung, Petroleum, Benzin, Autooele, Richtstraße 52, Tel: 152 u. 95. Węgiel, produkty rolnicze, paliwa, oleje samochodowe.

Seifert; Otto; Käsehandlung, Am Mühlentor 1. Sprzedaż Serów.

Sims; Heinrich; Glas, Porzellan, Haus- und Küchengeräte, Richtstraße 28. Szkło, porcelana, sprzęty kuchenne i domowe.

Stalder; Walter; Colonialwaren, Delikateßen, Wild, Geflügel, Südfrüchte, Nordumstraße 27, Tel: 51. Spożywczy, delikatesy, dziczyzna, drób, owoce południowe.

Taplick; Franz; Lederhandlung, Richtstraße 29. Skóry.

Troike; Margarethe; Drogeriebesitzerin Richtstraße 41. Drogeria.

Vahl; Wilhelm; Buchhändler, Papier- und Kunstbuchhandlung, Schulstraße 5. Książki, papier, sztuka.

Vogelgesang; Bruno; Putzgeschäft, Modewaren, Richtstraße 2. Pasmanteria, galanteria, wyroby modne.

Wadephul; Fritz; Eisenwaren, Richtstr. 32, Tel: 62. Wyroby metalowe.

Weibelzahl; Werner; Porzellanwarengeschäft, Markt 5. Porcelana.

Wendt; Gebr.; Konfektion u. Manufakturwarengeschäft, Trikotagen, Wollwaren, Baumwollwaren, Fürstenstraße 34, Tel: 48. Konfekcja, trykoty, wyroby wełniane i bawełniane.

Wolffenstein; Walter; Getreidehandlung, Schützenwall 2, Tel: 54. Zboże.

Zimmer; Hermann; Spiel-, Leder-, Tabakwaren, Richtstraße 15, Tel: 133. Zabawki, wyroby skórzane, wyroby tytoniowe.

Zühlsdorf; Ernst; Eisenwarengeschäft und Kohlenhandlung, Stabeisen und Baustoffe, Am Mühlentor 2, Tel: 47. Wyroby żelazne, węgiel, stal i materiały budowlane.

KUPCY

Taecker; Richard; Kaufmann, Fürstenstraße 6,
Tel: 116 u. 136.

Altenburg; Otto; Kaufmann, Richtstraße 26.

Guthan; Fritz; Kaufmann, Schulstraße 7.

Hoffmann; August; Kaufmann, Woldenbergerstraße 1.

Kain; Richard; Kaufmann, Westumstraße 25.

Quilitz; Paul; Kaufmann, Nordumstraße 21.

Schwebs; Paul; Kaufmann, Ostumstraße 7.

Wolff; Adolf; Kaufmann, Westumstraße 6.

Wolff; Bruno; Kaufmann, Ostumstraße 35.

HANDLARZE

Schenk; Hermann; Händler, Feldstraße 1, Tel: 143.

Arndsee; Paul; Händler, Nordumstraße 33.

Baruch; Leo; Händler, Fabrikengaße 6.

Beckmann; Emil; Händler, Altkarberstraße 1.

Dräger; Friedrich; Händler, Gartenwall 7.

Gurtasch; Friedrich; Händler, Baderstraße 16.

Kroll; Walter; Händler, Westumstr. 14.

Matysick; Johannes; Händler, Westumstraße 19.

Rick; Paul; Händler, Schützenwall 7.

Schwanz; Wilhelm; Händler, An der Nordmauer 3.

Wittig; Wilhelm; Händler, Turmstraße 15.

Zoch; Paul; Händler, Schützenwall 7.

HOTELE

Hohensee; Paul; Hotelbesitzer, Hotel „Hohensee”,
Fürstenstraße 1, Tel: 29. Hotel „Hohensee” (dawniej
„Kaiser von Russland”). Właściciel: Paul Hohensee.
Fürstenstraße 1 (Ludowa). Budynek nie zachował się.

Kobs; Hugo; Hotel „Deutscher Kaiser”, Südumstr.
3, Tel: 30. Hotel „Kobs”, przedtem „Deutscher Kaiser”.
Właściciel: Hugo Kobs. Südumstraße 3 (Południowa).
Budynek nie zachował się.

Neumann; Werner; Hotelbesitzer „Gasthof zum
golden Lamm”, Fürstenstraße 8. Hotel „Pod złotym
jagnięciem”. Właściciel: Werner Neumann. Fürsten-
straße 8 (Ludowa). Budynek zachował się. Obecnie na
parterze budynku znajdują się w nim sklepy, na piętrze
– mieszkania.

Schelsky; Karl; Hotelbesitzer „Hotel zum goldenen
Löwen”, Fürstenstraße 9, Tel: 75. Hotel „Pod złotym
lwem”. Właściciel: Karl Schelsky. Fürstenstraße 9. (Lu-
dowa). W hotelu tym znajdował się w czasach hitle-
rowskich Sturmlokal der NSDAP. Budynek zachował
się. Po wojnie znajdował się tam hotel miejski. Obecnie
na parterze – sklepy, na piętrze – mieszkania.

Stalder; Karl; Hotelbesitzer „Hotel zum schwarzen
Adler”, Markt 1. Hotel „Pod czarnym orłem”. Właści-
ciel: Walter Stalder. Markt 1 (Rynek). Budynek zacho-
wał się. Po wojnie – na parterze sklepy i zakłady usłu-
gowe, na piętrze biura Gminnej Spółdzielni. Obecnie
budynek nie jest użytkowany po pożarze poddasza,
który miał miejsce w 2009 roku. Obiekt przeznaczony
jest do rozbiórki i odbudowy.

KASA CHORYCH

Landkrankenkasse des Kreises Friedeberg; Richt-
straße 42, Tel: 100. Krajowa Kasa Chorych Powiatu
Friedeberg. Richtstraße 42 (Bolesława Chrobrego).
Budynek nie zachował się.

KAWIARNIE I CUKIERNIE

Conrad; Ernst; Konditoreibesitzer, Markt 2, Tel: 92.
Właściciel: Ernst Conrad. Markt 2 (Rynek). Po wojnie
na parterze znajdowały się sklepy, na piętrze mieszka-
nia. W latach 60. budynek rozebrano. Obecnie na tym
miejscu znajduje się budynek nowej części Sądu Rejo-
nowego. Ciekawostka: W dniu 7 września 1929 roku w
kawiarni odbyła się uroczystość z udziałem miejscowej
młodzieży dla uczczenia lotu dookoła świata sterowca
„Graf Zeppelin” (lot od 7.08 1929 do 4 09.1929 roku).

Thams und Garfs; Hamburger-Kaffee-Geschäft,
Markt 9, Tel: 153. Kawiarnia „Hamburger-Kaffee”.
Markt 9. (Rynek). Budynek nie zachował się.

Birne; Max; „Central-Kaffee”, Marktstraße 7. Kawiarnia „Central-Kaffee”, Marktsraße (Targowa). Budynek nie zachował się.

Lemke; Paul; Conditorei und Cafe , Richtstraße 25. Kawiarnia i cukiernia. Richtstraße (Bolesława Chrobrego). Budynek nie zachował się.

Meyer; Erna; Kaisers Kaffee Geschäft, Richtstraße 34. Kawiarnia i cukiernia „Kaisers Kaffee”. Richtstraße (róg Bolesława Chrobrego i Katedralnej). Budynek nie zachował się.

KINO

Vogler; Kunibert; Friedeberger Lichtspiele, Stadthofstraße 2. Strzeleckie Kino. Właściciel: Kunibert Vogler. Stadthofstraße 2 (Wyzwolenia). Kino założono w roku 1913. Budynek zachował się. Po wojnie przez wiele lat mieściło się tam kino „Zwycięstwo”. Obecnie sklep meblowy.

KOŚCIOŁY I KAPLICE

St. Marienkirche. Kościół ewangelicki w kwadracie ulic: Richtstraße (Bolesława Chrobrego), Turmstraße (Sienkiewicza), Baderstraße (Mickiewicza), Schulstraße (Katedralna). Po wojnie bardzo mocno zniszczony. Odbudowany i poświęcony jako kościół katolicki w 1973 roku.

MUZEUM

Heimatismuseum; Mühltentor. Muzeum ojczyzniane w Bramie Młyńskiej. Obecnie szkoła muzyczna.

St. Franziskuskirche. Kościół katolicki przy Brenkenhofstraße (Wyszyńskiego), wybudowany w roku 1928. Po wojnie zachował się nienaruszony. Obecnie kościół parafialny.

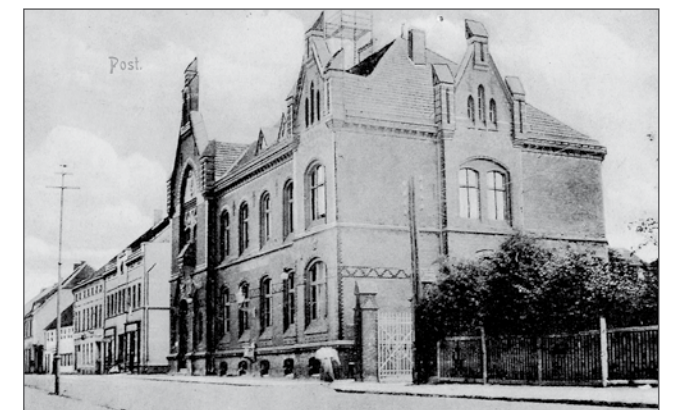
Friedhof kapelle. Kaplica cmentarna. Zachowała się i służy wiernym do chwili obecnej.

PLAŻA MIEJSKA

Badeanst, Postmeistersee. Plaża miejska nad jeziorem Górnym. Po wojnie zachowały się pomosty i skocznia. W latach 60. wybudowano nowe pomosty i skocznię. Obecnie plaża nieużywana.

POCZTA

Postamt; Richtstraße 1, Tel: - Amtsvorsteher 184, Tel: - Amtszimmer u. Hauptkasse 185. Poczta. Richtstraße 1 (Bolesława Chrobrego). Budynek po wojnie zachował się w stanie mocno zniszczonym. Kilkanaście lat po wojnie odremontowano go i znajduje się w nim do dziś dom towarowy.

POLICJA

Polizeiverwaltung; Markt, Tel: 76. Prezydium Policji. Markt (Rynek). W budynku ratusza miejskiego.

Kinscher; Theodor; Polizei-Assistent, Schützenwall 1, Tel: 155.

Fey; Franz; Polizeibetriebs-Assistent, Markt 3.

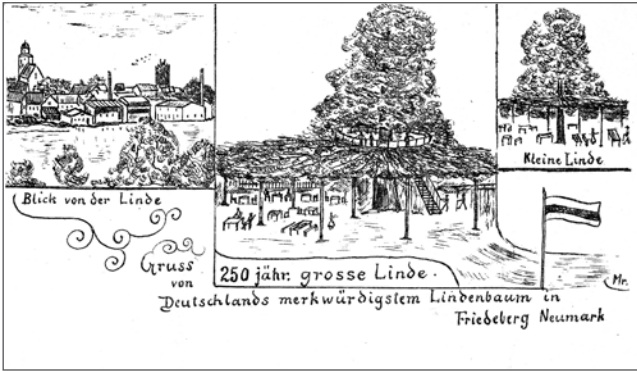
Nitz; Franz; Polizeisekretär, Wasserwall 1.

Rychwalski; Martin; Polizeibetriebsassistent, Westumstraße 1.

RESTAURACJE I GOSPODY

Neumann; Werner; Schankwirt, Richtstraße 42.

Sperling; Max; Schankwirt, Lindenweg 1. Restauracja „Prastara Lipa”. Właściciel: Max Sperling. Lindenweg 1 (Lipowa). Przy budynku restauracji rosła olbrzymia lipa, wokół której wybudowano pomost (piętro). Na pomoście i pod nim stały stoliki i było miejsce na tańce. Bardzo popularny lokal wśród miejscowej i okolicznej ludności, szczególnie młodzieży. Lipa rosła do lat 30. XX wieku. Obecnie zachował się budynek restauracji jako dom mieszkalny.

Rick; Friedrich; Schankwirt Schützenhaus, Schützenwall 7, Tel: 156.

Wegner; Otto; Bahnhofswirtschaft, Landsbergerstraße 3, Tel: 149.

Suckow; Paul; Gesellschaftshaus, Restauration, Woldenbergerstraße 9, Tel: 78.

Noster; Ernst; Gastwirtschaft, Fürstenstraße 32.

Schober; Ernst; Gasthofbesitzer, Richtstraße 3.

Bußler; Ernst; Schankwirt, Kaiserstraße 2a.

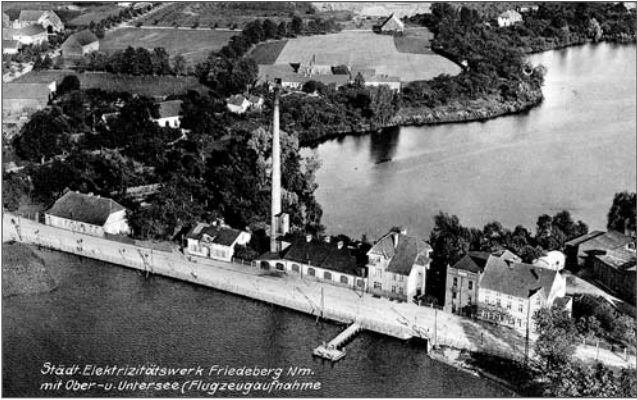
Hasse; Anna; Gastwirtin, Turmstraße 3.

Lachmann; Hedwig; Gasthof, Fürstenstraße 12.

ROLNICTWO I OGRODNICTWO

MŁYNY

Becker; Wilhelm; Mühlenbesitzer, Kupferbrück; Gums; Otto; Mühlenbesitzer, Fürstenstraße 21. Młyn przy Woldenbergerstraße (przesmyk między jeziorami). Nie zachował się.

Lenz; Georg; Mühlenbesitzer, Mittelmühle, Tel: 87.

Thiel; Franz; Mühlenbesitzer, Walkmühle.

ROLNICY

Augustin; Ernst; Landwirt, Ziegelweg 3.

Bartling; Hermann; Landwirt, Gartenwall 8.

Benzin; Wilhelm; Landwirt, Ostumstraße 33.

Beyer; Wilhelm; Landwirt, Lindenweg 4.

Breßler; Berta; Landwirtin, Woldenbergerstraße 10.

Folesky; Friedrich; Landwirt, Westumstraße 8.

Folesky; Ferdinand; Landwirt, Nordumstraße 43.

Gohlke; Wilhelm; Landwirt, Altkarberstraße 9.

Hartfeldt; Wilhelm; Landwirt, Nordumstraße 32.

Hein; Wilhelm; Landwirt, Fürstenstraße 9.

Höhne; Erich; Landwirt, Westumstraße 16.

Knittel; Gustav; Landwirt, Baderstraße 9.

Knittel; Paul; Landwirt, Baderstraße 9.

Lehmann; Fritz; Landwirt, Richtstraße 20.

Mathwig; Ludwig; Landwirt, Schulstraße 17.

Nickel; Christian; Landwirt, Nordumstraße 9.

Schwarz; Gustav; Landwirt, Heyderstraße 9.

Semmler; Richard; Landwirt, Ostumstraße 30.

Siebert; Wilhelm; Landwirt, Nordumstraße 4, Tel: 131.

Sperling; Franz; Landwirt, Richtstraße 27.

Spiesky; Franz; Landwirt, Ziegelweg 5.

Stolz; Ewald; Landwirt, Südumstraße 14.

Weiher; Paul; Landwirt, Fabrikengasse 2.

Werner; August; Landwirt, Kaiserstraße 12.

OGRODNICY

Schwill; Paul; Gärtnereibesitzer, Richtstraße 52, Tel: 152 u. 95.

Getzlaff; Otto; Gärtnereigeschäft, Kaiserstraße 11a.

Haack; Willy; Gärtner und Landwirt, Ziegelweg 4.

Kohlschmidt; Julius; Gärtnereibesitzer, Heyderstraße 4.

Schwanz; Paul; Gärtnereibesitzer, Mansfelderstraße 1.

Thiede; Gustav; Gärtnereibesitzer, Gartenstraße 1.

Harttert; Hans; Gärtner, Ostumstraße 21.

Ihlenfeldt; August; Gärtner, Gartenwall 8.

Kroll; Erich; Gärtner, Südumstraße 21.

Rauch; Willi; Gärtner, Henderstraße 5.

Schmidt; Max; Gärtner, Gartenwall 3.

Sell; Friedrich; Gärtner, Voigtenwall 1.

Wegner; Julius; Gärtner, Ziegelweg 6.

HANDEL ZWIERZĘTAMI

Levy; Michaelis; Pferdehändler, Südumstraße 5.

Silbernagel; Otto; Viehhändler, Westumstraße 4.

Standke; Johannes; Viehhändler, Schulstraße 11.

Weichmann; Otto; Viehhändler, Ostumstraße 37.

RYBAK

Wegner; Heinrich; Fischereipächter, Unterwall 5.

SŁUŻBA ZDROWIA

Copien; Ernst, Dr.; prakt. Arzt, Richtstraße 43, Tel: 69.

Bahr; Johannes, Dr.; prakt. Arzt, Richtstraße 5, Tel: 44.

Lauf; Albert, Dr.; Prakt. Arzt, Kaiserstraße 3, Tel: 41.

Steinberg; Gerorg, Dr.; Kreismedizinalrat, Unterwall 1.

Lau; Paul, Dr.; Zahnarzt, Richtstraße 31.

Neumann; Erich, Dr.; Zahnarzt, Richtstraße 2.

Schammer; Moritz; Dr., Zahnarzt, Markt 1.

Prebel; Georg; Sanitätsrat, Südumstraße 4, Tel: 70.

Fick; Oskar; Zahntechniker, Fürstenstraße 9.

SPÓŁKI

Bankverein Friedeberg Nm. eGmbH; Südumstraße 80, Tel: 80. Spółka bankowa.

Landwirtschaftliche Ein-u Verkaufsvereinigung G.m.b.H.; Landesprodukte, landwirtschaftliche Maschinen, Richtstraße 50, Tel: 5, 112. Spółka handlująca produktami oraz maszynami rolniczymi.

Kreis-Landwirtschafts-Gesellschaft G.m.b.H.; Ein und Verkauf sämtlicher landwirtschaftlicher Erzeugnisse und Bedarfsartikel; Landsbergerstraße 7, Tel: 139, 146 und 150. Powiatowa spółka handlująca produktami oraz maszynami rolniczymi.

Konsum-Verein Landsberg a. W. e. G.m.b.H.; Zweiggeschäft, Richtstraße 46. Spółka spożywców, oddział Friedeberg/Strzelce.

Molkerei-Genossenschaft e.G.m.b.H.; Gartenwall 7, Tel: 11. Spółka mleczarska.

STADION SPORTOWY

Sportplatz, Büsowerstraße. Stadion sportowy. Funkcjonuje do chwili obecnej. Wykonano nową płytę boiska piłkarskiego i rozbudowano bazę hotelowo-socjalną. Ciekawostka: W 1930 roku na stadionie miejskim odbył się mecz piłkarski o puchar „Friedeberger Kreisblatt” pomiędzy drużynami FC „Konkordia” Kreuz i VfR Friedeberg Nm. Mecz zakończył się zwycięstwem drużyny z Krzyża 2:0. Sędzią meczu był niejaki Jungmichel.

STOWARZYSZENIA

Bankverein Friedeberg Nm. eGmbH; Südumstraße 80, Tel: 80. Stowarzyszenie bankowe. Spółka.

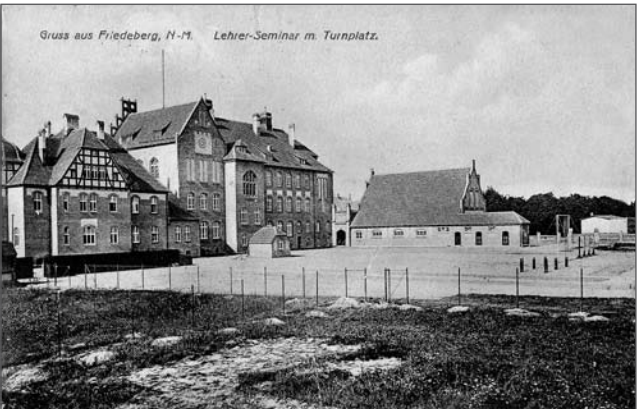
Feuersozietät der Provinz Brandenburg; Kreisdirektion Friedeberg Nm., Versicherungen, Westumstraße 11, Tel: 62. Towarzystwo Ogniowe Prowincji Branderburgia, Powiatowa Dyrekcja Friedeberg. Ubezpieczenia. Westumstraße 11 (Zachodnia). Budynek zachował się. Po wojnie, do chwili obecnej jest tam szkoła.

SZKOŁY

Gymnasium (Staatliches); Nordumstraße 28. Państwowe Gimnazjum. Nordumstraße 28 (Północna). Budynek nie zachował się.

Lehrer-Seminar. Seminarstraße (Brzozowa). Seminarium Nauczycielskie. Budynek zachował się. Obecnie szkoła rolnicza.

Mädchen-Schule. Gartenwall (Popiełuszki). Szkoła dla dziewcząt. Budynek zachował się. Obecnie szkoła podstawowa.

Mädchen-Schule. Nordumstraße. Szkoła dla dziewcząt. Budynek nie zachował się.

TRANSPORT

FIRMY PRZEWOZOWE

Feuerfänger; Anna; Fuhrwerksbesitzerin, Ostumstraße 25, Tel: 71.

Rieske; Wilhelm; Fuhrgeschäft, Richtstraße 30, Tel: 73.

FURMANI

Briesemeister; Hermann; Fuhrmann, Nordumstraße 2.

Dräger; Franz; Kutscher, Nordumstraße 50.

Hohensee; Franz; Kutscher, Kaiserstraße 7.

Kakuschke; Paul; Fuhrmann, Turmstraße 7.

Michaelis; Franz; Kutscher, Nordumstraße 36.

Neumann; Adolf; Kutscher, Schulstraße 26.

Urbschat; Otto; Kutscher, Ostumstraße 22.

URZĘDY I INSTYTUCJE

Amtsgericht; Amtsgerichtgefängnis und Gerichtskasse, Landsbergerstraße 9, Tel: 9. Sąd Rejonowy i więzienie sądowe. ul. Gorzowska 9. Budynek nie zachował się. W pewnym okresie sąd mieścił się przy Richtstraße (zdjęcie przedstawia budynek sądu przy Richtstraße).

Finanzamt; mit Finanzkasse, Kaiserstraße, Tel: 138. Urząd Finansowy. Kaiserstraße 10 (Al. Wolności). Budynek zachował się. Po wojnie było tam Prezydium Powiatowej Rady Narodowej. Obecnie Urząd Miejski.

Katasteramt (Preußisches); Woldenbergerstraße 5. Urząd Katastralny (Pruski). Woldenbergerstraße 5 (Wojska Polskiego). Budynek zachował się. Obecnie znajduje się tam sklep i magazyn części zamiennych do samochodów.

Landratamt; Kaiserstraße. Starostwo (Landratura). Kaiserstraße (Al. Wolności). Jeden z najpiękniejszych budynków w mieście. Nie zachował się.

Magistrat; Markt, Tel: 19. Ratusz miejski. Markt 3 (Rynek). Budynek zachował się. Obecnie znajduje się w nim Sąd Rejonowy. W elewacji zrekonstruowano w ostatnich latach maszt flagowy, będący dziełem Paula Wadephula.

Reichs-Landbund; Buchstelle für die Neumark u. Grenzmark, Zweigniederlassung Friedeberg Nm., Richtstraße 48, Tel: 43. Krajowe Biuro Rachunkowe dla prowincji Neumark i Grenzmark. Oddział Friedeberg. Budynek nie zachował się.

Zollamt; Fürstenstraße 20. Urząd Celny. Fürstenstraße 20 (Ludowa). Budynek nie zachował się.

USŁUGI I RZEMIOSŁO

PIEKARZ

Bähne; Karl; Bäckermeister, Fürstenstraße 19, Tel: 141.

Noster; Franz; Bäckermeister, Richtstraße 49, Tel: 125.

Pätznick; Wilhelm; Bäckermeister, Richtstraße 20, Tel: 130.

Vogler; Kunibert; Bäckermeister, Stadthofstraße 2.

Bähne; Ernst; Bäckermeister, Fürstenstraße 24.

Graf; Gustav; Bäckermeister, Westumstraße 12.

Kakuschke; Karl; Bäckermeister, Südumstraße 12.

Muchow; Ernst, jun.; Bäckermeister, Richtstraße 13.

Noster; Hermann; Bäckermeister, Turmstraße 4.

Ostwaldt; Paul; Bäckermeister, Nordumstraße 1.

Schulz; Gottwalt; Bäckermeister, Nordumstraße 26.

Zimpel; Julius; Bäckermeister, Baderstraße 17.

RZEŹNIK I MASARZ

Dohmke; Karl; Fleischermeister, Nordumstraße 23, Tel: 50.

Papłowski; Eduard; Fleischermeister, Fleischerei u. Wurstbetrieb, Schulstraße 6.

Senff; Georg; Fleischermeister, Ostumstraße 2, Tel: 28.

Strauß; Erich; Fleischer, Fleischhandlung, Nordumstraße 12, Tel: 27.

Schröder; Oskar; Fleischermeister, Richtstraße 48. Tel: 46.

Schelsky; Herm.; Fleischermeister, Wurst-Fabrik mit elektr. Betrieb, Richtstraße 12.

Schröder; Paul; Fleischermeister, Richtstraße 48, Tel: 90.

Weichmann; Karl; Fleischermeister, Heyderstraße 3a, Tel: 45.

Krüger; Willy; Fleischermeister, Marktstraße 5.

Ladenthin; Franz; Fleischer u. Landwirt, Richtstraße 17.

Senff; Karl; Fleischermeister, Fürstenstraße 15.

FRYZJER

Fitzke; Otto; Friseurmeister, Schulstraße 22.

Johow; Paul; Friseurmeister, Ostumstraße 1.

Johow; Paul; Friseurmeister, Südumstraße 22.

Koch; Ernst; Friseur, Richtstraße 5.

Kottke; Max.; Friseurmeister, Fürstenstraße 4.

Lange; Robert; Friseurmeister, Richtstraße 27.

Maiwald; Richard; Friseurmeister, Richtstraße 44.	SZEW
Niptow; Emil; Frieseurmeister, Nordumstraße 49.	Bleimeier; Paul; Schuhmachermeister, Baderstraße 15.
	Borchert; Walter; Schuhwarengeschäft, Markt 9.
KRAWIEC	Dräger; Emma; Schuhwarengeschäft, Richtstraße 10.
Höft; Cuno; Schneidermeister, Herren- und Damenmoden, Baderstraße 19,Tel: 123.	Ehling; Paul; Schuhmachermeister, Südumstraße 18.
Anclam; Gustav; Schneidermeister, Fürstenstraße 12.	Ehling; Wilhelm; Schuhmachermeister, Ostumstraße 3.
Brauer; Waldemar; Schneidermeister, Nordumstraße 14.	Frost; Franz; Schuhmachermeister, Ostumstraße 20.
Drews; Marie; Schneidermeisterin, Marktstraße 3.	Griffel; Ernst; Schuhmachermeister, Nordumstraße 46.
Fiedler; Frieda; Schneidermeisterin, Turmstraße 17.	Handke; Leopold; Schuhmachermeister, Fürstenstraße 9.
Fiedler; Hedwig; Schneidermeisterin, Turmstraße 17.	Herrmann; Richard; Schuhmachermeister, Schuhwaren, Richtstraße 5.
Gensicke; Else; Schneidermeisterin, Ostumstraße 4.	Kirmis; Franz; Schuhmachermeister, Westumstraße 25.
Gentsch; Emil; Schneidermeister, Schulstraße 3.	Krüger; Julius; Schuhmachermeister, Nordumstraße 29.
Gohlke; Franz; Schneidermeister, Ostumstraße 36.	Lange; Eduard; Schuhmacher, Westumstraße 25.
Gorr; Richard; Schneidermeister, Schulstraße 19.	Reif; Gustav; Schumachermeister, Markt 1.
Hahnfeldt; Carl; Schneidermeister, Westumstraße 2.	Reule; Jakob; Schuhmachermeister, Richtstraße 29.
Heimann; Emil; Schneidermeister, Südumstraße 10;	Rick; Friedrich; Schuhmachermeister, Schützenwall 7.
Hell; Auguste; Schneidermeisterin, Westumstraße 24.	Schwachenwalde; Carl; Schuhmachermeister, Nordumstraße 15.
Hell; Marie; Schneidermeister, Westumstraße 24.	
Henk; Carl; Schneidermeister, Schulstraße 3.	
Höft; Rudolf; Schneidermeister, Schulstraße 5.	RYMARZ I TAPICER
Höft; Wilhelm; Schneidermeister, Nordumstraße 31.	Beesten; Paul; Sattlermeister, Ostumstraße 35.
Husemann; Ludwig; Schneidermeister, Fürstenstraße 26.	Döring; Ernst; Sattlermeister, Sattlerei, Polsterwerkstatt, Richtstraße 18;
Klemmstein; Franz; Schneidermeister, Nordumstraße 16.	Grunow; Richard; Sattlermeister, Am Mühlentor 1;
Klink; Margarete; Schneidermeisterin, Ostumstraße 23.	Hansen; Karl; Sattlermeister, Nordumstraße 36.
Kottke; Wilhelm; Schmiedemeister, Ostmauer 4.	Hasenkamp; Fritz; Sattlermeister, Südumstraße 24.
Landmesser; Emil; Schneidermeister, Baderstraße 2.	
Raddatz; Karl; Schneidermeister, Ostumstraße 11.	
Schumann; Ida; Schneidermeisterin, Schulstraße 15.	

Rußwurm; Karl; Sattlerei u. Tapeziergeschäft, Am Mühlentor 4.	Neumann; Bruno; Stellmachermeister, Westumstraße 14.
Tauchert; Emil; Sattlermeister, Fürstenstraße 13.	Pohl; Leo; Stellmachermeister, Südumstraße 2.
	Richter; Karl; Stellmachermeister, Schulstraße 1.
KUŚNIERZ	Richter; Walter; Stellmachermeister, Schulstraße 1.
Fohrt; Otto; Kürschnermeister, Richtstraße 47.	KOWAL
	Harfenmeister; Friedrich; Schmiedemeister, Ostumstraße 27, Tel: 127.
STOLARZ	Reschke; Rudolf; Schmiedemeister, Südumstraße 1.
Birne; Alois; Tischlermeister Bau-und Möbeltischlerei, Sargmagazin, Südumstraße 8.	Schubert; Gustav; Schmiedemeister, Nordumstraße 42.
Dennert; Johannes; Tischlermeister, Möbelfabrik, Fürstenstraße 17, Tel: 107.	ZDUN
Schulz; Otto; Tischlermeister, Möbeltischlerei, Sargmagazin, Richtstraße 45, Tel: 93.	Griese; Franz; Töpfermeister, Ostumstraße 28.
Stutzbach; Paul; Tischlermeister, Möbelhandlung, Richtstraße 5, Tel: 100.	Jock; August; Töpfermeister, Am Mühlentor 3.
Bredow; Otto; Tischlermeister, Ostumstraße 11.	Jock; Franz; Töpfermeister, Woldenbergerstraße 2.
Feske; Gustav; Tischlermeister, Seeweg 1.	Kresse; Herm.; Töpfermeister, Westumstraße 15.
Märker; Willi; Tischlermeister, Bau-und Möbeltischlerei, Sarglager, Fürstenstraße 26;	Leonhardt; Karl; Töpfermeister, Turmstraße 14.
Marx; Paul; Tischlermeister, Baderstraße 7.	KOMINIARZ
Schmige; Paul; Tischlermeister, Westumstr. 5.	Rühlmann; Karl; Bezirksschornsteinfegermeister; Schulstraße 28.
Welzel; Franz; Tischlermeister, Gartenwall 5.	
Wendler; Georg; Tischlermeister, Ostumstraße 20.	HYDRAULIK
STELMACH	Grünberg; Franz; Klempnermeister, Klempnerei, Marktstraße 1, Tel: 63.
Fähnrich; Wilhelm; Stellmachermeister, Turmstraße 8.	Brix; Karl; Klempnermeister, Schulstraße 8.
Fels; Wilhelm; Stellmachermeister, Westumstraße 6.	Leykum; Bruno; Klempnergeselle, Richtstraße 9.
Füllgraf; Paul; Stellmachermeister, Ostumstraße 38.	Neumann; Hermann; Klemptnermeister, Blitzableiterbau, Ostumstraße 23.
Lenz; Carl; Stellmachermeister, Bahnweg 3.	

BEDNARZ

Kretschmer; Anton; Böttchermeister, Böttcherei, Richtstraße 23.

STUDNIARZ

Walter; Richard; Brunnenbaumeister, Nordumstraße 21, Tel: 126.

MURARZ

Höhne; Hermann; Maurermeister, Hoch-und Tiefbauten, Nordumstraße 35, Tel: 124.

Adan; Fritz; Maurer, Südumstraße 6.

Arndt; Wilhelm; Maurer, Baderstraße 25.

Beier; Hermann; Maurer, Richtstraße 4.

Below; Otto; Maurer, Ostumstraße 11.

Bohn; Reinhold; Maurer, Ostumstraße 19.

Gladasch; Otto; Maurer, Schulstraße 14.

Gohlke; Wilhelm; Maurer, Marktstraße 3.

Humbold; Friedrich; Maurer, Woldenbergerstraße 9.

Loose; Otto; Maurer, Turmstraße 16.

Rages; Friedrich; Maurer, Ostumstraße 21.

Remus; Otto; Maurer, Westumstraße 18.

Thews; Julius; Maurer, Westumstraße 6.

Wegner; Paul; Maurer, Baderstraße 19.

TYNKARZ

Beyer; Franz; Maurerpolier, Fürstenstraße 5.

Böhm; Franz; Maurerpolier, Fabrikengaße 2.

MALARZ

Pudor; Carl; Maler, Ostumstraße 15.

Sorge; Karl; Malermeister, Schulstraße 18.

Stelling; Leopold; Malermeister, Turmstraße 1.

Streich; Georg; Malermeister, Schulstraße 11.

Tabbert; Karl; Malermeister, Richtstraße 4.

Tabbert; Wilhelm; Malermeister, Ostumstraße 36.

Thomas; Martin; Malermeister, Richtstraße 24.

CIEŚLA

Boese; Rudolf; Zimmermeister, Schützenwall 9, Tel: 84.

Butschke; Fritz; Zimmermeister, Ostumstraße 34.

Gensch; Rudolf; Zimmermeister, Südumstraße 13.

DEKARZ

Gensicke; Otto; Dachdeckermeister, Ostumstraße 4, Tel: 106.

Einbeck; Wilhelm; Dachdecker, Baderstraße 22.

Gohlke; Friedrich; Dachdecker, Baderstraße 1.

Kottke; Franz; Dachdecker, Nordumstraße 47.

Kottke; Max.; Dachdeckermeister, Ostumstraße 12.

SZKLARZ

Ruschin; Abraham; Glasermeister, Glaserei, Baderstraße 25, Tel: 157.

Freier; Albert; Glasermeister, Fürstenstraße 20.

Kohl; Karl; Glasermeister, Schulstraße 26.

KAMIENIARZ

Lutzke; Gustav; Steinmetzmeister, Heyderstraße 5 b.

Quandt; Bruno; Steinmetzmeister, Fürstenstraße 19.

MECHANIK

Quilitz; Richard; Nähmaschinen, Reparaturwerkstatt, Richtstraße 5.

Dröse; Otto; Hoch-u. Tiefbauten, Unterwall 8, Tel: 83.

Kirchhoff; Paul; Fahrräder, Nähmaschinen, Autoreparaturwerkstatt, Fürstenstraße 2.

ELEKTROTECHNIK

Grünberg; Max; Elektromeister, Marktstraße 3, Tel: 63.

Froeling; Hermann; Elektrotechniker, Richtstraße 42.

Meyer; Hermann; Elektrotechniker, Schulstraße 19.

ŚLUSARZ

Schulz; Otto; Schlossermeister, Fahrrad, Landwirt Maschinen, Westumstraße 23.

Wadephul; Fritz; Schlosserei, Richtstraße 32, Tel: 62.

Berg; Paul; Schlosser, Turmstraße 13.

Butzin; Emil; Schlosser, Westumstraße 8.

Kraft; Gustav; Schlosser, Ostumstraße 14.

Kryzan; Franz; Schlosser, Marktstraße 4.

Staehr; Hermann; Schlossermeister, Fürstenstraße 25.

Stoehr; Albert; Schlossermeister, Altkarberstraße 5/6.

Wendland; Hermann; Schlossermstraße, Westumstraße 13.

SPAWACZ

Krause; Ewald; Schweißer, Bahnweg 2.

TOKARZ

Zimmer; Hermann; Drechslermeister; Horn-u. Holzdrechslerei, Richtstraße 15.

ZEGARMISTRZ, ZŁOTNIK, OPTYK

Doepke; Paul; Uhrmacher u. Goldarbeiter, Richtstraße 35, Tel: 99.

Krieger; Edgar; Uhrmacher, Richtstraße 43.

Nöcker; Paul; Uhrmacher, Optik, Fürstenstraße 6.

Schulz; Gustav; Uhrmacher, Reparaturwerkstatt, Fürstenstraße 14.

INTROLIGATOR

Füth; Ernst; Buchbindermeister, Schulstraße 8.

Mehnert; Emil, Buchdruckerei, Buchbinderei, Südumstraße 7, Tel: 20.

Schauer; Hans; Buchbinderei, Richtstraße 39, Tel: 86.

WYRÓB KOSZYKÓW

Gerstenberg; Ernst; Korbmachermeister, Am Mühlentor 7.

Leopold; Paul; Korbmachermeister, Nordumstraße 41.

WYRÓB SZTUĆCÓW

Herfarth; Franz; Messerschmiedemeister,
Westumstraße 24.

ZAWODY INNE

WETERYNARZ

Bauermeister; Karl; Kreistierarzt,
Landsbergerstraße 10, Tel: 26.

Andree; Johannes, Dr.; Stabs-Veterinär a.D.,
Fürstenstraße 28, Tel: 135.

Rauhut; Ernst, Dr.; Tierarzt, Gartenwall 4a, Tel: 79.

LEŚNIK, MYŚLIWY

Dunk; Georg; Stadtförster, Stadtforst.

Heyn; Bernhard; Hilfsförster, Waldschenke.

Nalezinski; Gustav; Förster a. D., Richtstraße 4.

Lichtenberg; Wilhelm; Oberländjäger, Richtstraße
19, Tel: 59.

Wendlandt; Heinrich; Oberlandjäger, Heyderstraße
6a, Tel: 49.

Herberg; Robert; Landjägermeister, Voigteywall 6,
Tel: 88.

Krüger; August; Landjägermeister i. R.,
Wolfsdammerstraße 2.

ADWOKAT, NOTARIUSZ

Krech; Adolf; Rechtsanwalt u. Notar,
Landsbergerstraße 1, Tel: 15.

Witzke; Otto, Dr.; Rechtsanwalt u. Notar,
Richtstraße 44, Tel: 105.

ARCHITEKT

Kausche; Heinrich; Regierungsbaumeister,
Seminarstraße 6.

Kunze; Karl; Architekt, Marktstraße 7.

MUZYK, NAUCZYCIEL MUZYKI

Baumann; Hermann; Musiker, Südumstraße 21.

Drews; Gustav; Musiker, Marktstraße 3.

Freier; August; Musiker, Ostumstraße 13.

Gutzmer; Paul; Musiker, Baderstraße 2.

Hoppe; August; Musiker, Schützenwall 1.

Hübscher; Max; Kapellmeister, Südumstraße 21.

Kakuschke; Friedrich; Musiker, Südumstraße 16.

Kakuschke; Paul; Musiker, Südumstraße 16.

Lieske; Richard; Musiker, Fürstenstraße 26.

Lilie; Julius; Musiker, Richtstraße 23.

Meyen; Gertrud; Klavierlehrerin,
Richtstraße 18.

Rudolph; Wilhelm; Musiker, Ostumstraße 13.

Schillert; Willi; Musiker, Nordumstraße 47.

Schwachenwalde; Marie; Klavierlehrerin,
Schützenwall 1.

Stissel; Johannes; Musiker, Schützenwall 1.

Wiemeyer; Emil; Musiker, Marktstraße 5.

Wiemeyer; Walter; Musiker, Marktstraße 5.

DEKORATOR

Harttert; Richard; Dekorateur, Marktstraße 2.

Reklama (HKF 11, 1926)

Reklama (HKF 11, 1926)

Reklama (HKF 11, 1926)

Reklama (HKF 11, 1926)

XXIV. SOŁECTWA I OSADY NA TERENIE OBECNEJ GMINY STRZELCE

Informacje pogrupowano następująco:

- 1) ślady archeologiczne z okresu wczesnośredniowiecznego i inne wyprzedzające pierwszą wzmiankę źródłową;
- 2) nazwa dawna i współczesna;
- 3) historia;
- 4) kościół, parafia.

Zastosowano skróty:

brand. – brandenburski, n. – nazwa, mgb. – margrabia, niem. – niemiecki, płd. – południe, płn. – północ, przys. – przysiółek; ryc. – rycerz, rycerska (rodzina); zach. – zachód, wcz. – wczesnośredniowieczne.

Alte Vorwerk

a) Przys. wsi Brzoza, wspomniany po raz pierwszy w końcu XVIII wieku; b) Przys. Lichenia między jez. Gardzko i Długie, wspomniany w końcu XVIII wieku (Br 192) i w 1814 roku (HT 164). Potem nie występują.

Altenfliess > Przylęg

Arndshof > Ciecierzycy

Bachmannshof > Piastowo

Bahnhofshaussee > Chwytowno

Blumenfelde > Lubicz

Benekendorf

W Księdze Ziemskiej z 1337 roku wśród wsi w Ziemi Strzeleckiej znajdowała się wieś *Benkendorp* i nieco dalej przy innej okazji w tymże źródle *Wenigendorp* (czy ta sama?), do czego późniejsza ręka dopisała jej położenie: *ligt bey Berlinchen zwischen Berlinichen vnd Friedeberg* (NL 24, 31), a więc, że leżała między Barlinkiem i Strzelcami, bliżej Barlinka. Nazwa identyczna z rodziną ryc. von Beneckendorff, znaną od początków XV wieku w Choszcznie i okolicy. Wieś tego miana spotykamy w hrabstwie Mansfeld w domenie Friedeburg (T 22), a z tamtych okolic przybyli osadnicy do Strzelce

(Friedeberg) czy Lipich Gór (Mansfelde) i okolic. Ryc. Jan de Benekendorpe występował w Starej Marchii (Altmark) w latach 1280-1285 (CDB XIV, 24, 31; V 305), a tamże w XIII wieku zamek i wieś tego miana¹.

Birkholz > Brzoza

Bobrowko 9,5 km na płn. zach. od Strzelce

2. Bredenstein 1333, 1354; Bredensteyn 1337, 1353 (CDB XXIV, 19, XVIII, 131; NL 23; UBO I, nr 691);

¹ K. H. Spiess, *Vorbildliches im Blumenfelde*, „Die Pommersche Zeitung”, Jg 21, 1971, Folge 19; D. Benckendorff, *Die von Benckendorff in der Neumark*, „Die Neumark”, Jg 4, 1927, s. 40.

Pałac w Bobrówku, Widokówka z około 1918 roku. Wydawca niezany

Pałac w Bobrówku, około 1927 roku. Rys. Albert Guse (HKF 12, 1927)

Vreidensten 1371; Breidenstein 1572; Brettenstein 1608 (UBO I nr 837; OZO 96; EB 237); Breitenstein 1944. Dzieci z Buszowa opowiadały kiedyś zbieraczowi legend Paulowi Müllerowi, że nazwa pochodzi od olbrzymiego kamienia tkwiącego głęboko w ziemi, tak szerokiego, że nie sposób go wydobyć (EF 376). Głaz na polu przy drodze z Bobrówka do Machar zwany Leżącym Słoniem, dawniej nosił nazwę – Breiter Stein

Wnętrze kościoła w Bobrówku, lata 30. XX wieku (EF po 398)

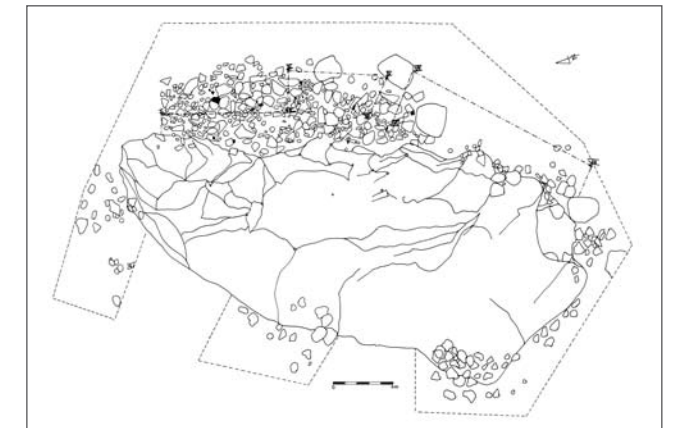
(Szeroki Kamień), co odpowiada nazwie miejscowości. W związku z tym istnieje domniemanie, że było to miejsce szczególne (kultowe?) dla okolicznych mieszkańców, co może znaleźć potwierdzenie w wynikach wykopalisk. Głaz badany był w dniach 1-6 czerwca 2009 roku przez ekspedycję 12 studentów archeologii z Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem dra Tomasza Gralaka (o czym więcej w rozdziale I).

Może, podobnie jak inne nazwy wsi z okolic Strzelc – np. Mansfelde (> Lipie Góry) – przeniesiona została w XIII/XIV wieku przez kolonistów z hrabstwa Mansfeld, gdzie opodal Sangershausen leży wieś Breitenstein (T 22). Stację kolejową od 1945 roku zwano Podkamieniem, co było przystosowaniem n. niem. (częstki Stein = kamień). Jednocześnie wieś nazwano Bobrówko już latem 1945 roku pod wpływem ks. S. Kozierowskiego, autora *Atlasu nazw geograficznych Słowiańszczyzny zachodniej* (zesz. 2, Ziemia Lubuska), co zatwierdzono (KU). Nazwa nawiązuje do jakiegoś jeziora w okolicy. 3. Mgb. brand. Ludwik Starszy nadał w 1333 roku dla Bose [„Złego”?] Ludekina, jego brata Mikołaja [z rodu ryc. von Sanitz?] i zięcia Henninga von Gadowe w len-

no 5 łanów w B. oraz przynależnych do nich 5 zagrodników, jednak pod warunkiem, że po ich śmierci dobra te przejdą na żonę Bose Ludekina i jego córkę Małgorzatę, córki Małgorzaty - Adelajdę i Gertrudę oraz na jej syna Henninga (CDB XXIV, 19). W 1337 roku wieś w Ziemi Strzeleckiej z 64 łanami, w tym 4 parafialnymi, 1 kościelnym, 8 łanami lennymi (tj. rycerskimi) Henninga von Sanitza; podatek płacony z karczmy; z racji korzystania przez mieszkańców z Puszczy Dankowskiej wieś płaciła rocznie 2 wisple owsa (NL 23, 31). Mgb. Ludwik Rzymski 22 czerwca 1353 roku nadał Betkinowi von der Ostenowi (panu na Drezdenku, wójtowi okręgu strzeleckiego) podatek od chłopów w B. na tak długo, aż spłacony zostanie dług 66 grzy-

Leżący Słoń w Bobrówku w trakcie badań archeologicznych (fot. T.G.)

Badania archeologiczne przy głazie narzutowym w Bobrówku. Rys. T. Gralak

Złazisko krzemienne z okresu mezolitu (fot. T.G.)

Zabytki krzemienne kultury łużyckiej (fot. T.G.)

wien (UBO I nr 691), a 3 stycznia 1354 roku rozliczając się ostatecznie – z tytułu pełnienia przez Betkina funkcji wójtowskich – nadał mu m.in. bedę pieniężną, mięsną, zbożową, kurzą (ta ostatnia płacona przez zagrodników), dochody z tytułu przewozu (CDB XVIII, 131). Mgb. Otton w 1371 roku nadał w lenno braciom Henningowi i Fryderykowi Blümeke wieś Lubicz po ojcu oraz bedę pieniężną i zbożową w całej wsi B. (UBO I, nr 837²). Wieś położona na piaszczystych ziemiach potem opustoszała, w 1571 roku jej część była w posiadaniu rodu von Platow: Asmusa, Fryderyka, Kaspara – synów Fryderyka, oraz Jerzego i Nickela – synów Krzysztofa (T 151), w 1572 roku część pól („Feldmark”, a więc wsi nie było) w 3/4 należała nadal do Sanitzów, w tym do Jakuba, a 1/4 do von Wreecha z Buszowa. W 1588 roku we wsi (bez konsensu władcy) 9 łanów należało do Hansa, Jakuba, Ottona Sanitzów; w 1618 roku wieś liczyła tylko 27,5 łana (OZO 97). W 1608 roku było to lenno Sanitzów: Moritza, Tomasza, Adama z Sokólska, Henryka i Marcina z Żabicka (EB 235). W 1627 roku oprócz Maurycego i Tomasza Sanitzów posiadaczem części lenna był też Melchior von Platen (T 195). W 1643 roku część mieli Fryderyk i Hans Joachim, synowie Melchiora von Platena (T 234). W 1685 roku posiadaczami byli Johann Krzysztof von Platen, Anna Katarzyna von Natzmann i Ewa von Wedel (T 282).

W 1715 i 1718 roku był to majątek Henryka Wulfa von Platena i 4 synów, liczący 13,5 łanów folwarcznych. We wsi było wtedy 7 chłopów po 2 łany, 6 zagrodników łanowych (w tym Marcin Kukutschke, trzech o równie pomorskim nazwisku Kuncke), karczmarz z wyszynkiem 75 beczek piwa strzeleckiego rocznie, zakrystian bez ziemi; 4 sługi domowe miały po mordze ziemi (SK 79).

W 1750 roku majątek należał do landrata strzeleckiego (1720-1730) i porucznika Hansa Ferdynanda von Platena (T 327), w latach 1798-1818 do kapitana Ernesta Jerzego von Oertzena, który nabył majątek od Filipiny von Scheelen (T 389), w latach 1818-1834 właścicielem był Johann Gottlieb Klaffke i dziedzice, w latach 1834-1855 – Karl Wilh. Fleischer, w latach 1855-1865

Ulica wiejska w Bobrówku, lata 30. XX wieku
(Kreis Friedeberg. Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild, Pinneberg 1989, s. 162)

– wdowa Florentine Fleischer z domu Papsdorf, od 1865 roku – jej syn Jerzy Franz Fleitscher (T 511), od 1907 roku – jego syn Kurt (zginął w I wojnie światowej) i dziedzice (T 550), a od 1927 roku – rodzina von Abercron (EF 59).

Mieszkańców: 376 ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku we wsi 144, w majątku 349; w 1925 roku we wsi 160, w majątku 297, w 1933 roku – 416 (HKF 17, 1939, s. 108), w 1939 – 389 w 111 gospodarstwach domowych (BA 187). Od 1912 roku budynek nowego dworca kolejowego, w latach 20. XX wieku wieś połączona szosą z Buszowem (EF 59); krochmalnia, tartak, zakład kołodziejski, młyn, rzeźnik, sklep, gospoda (A).

Braunsfelde > Bronowice

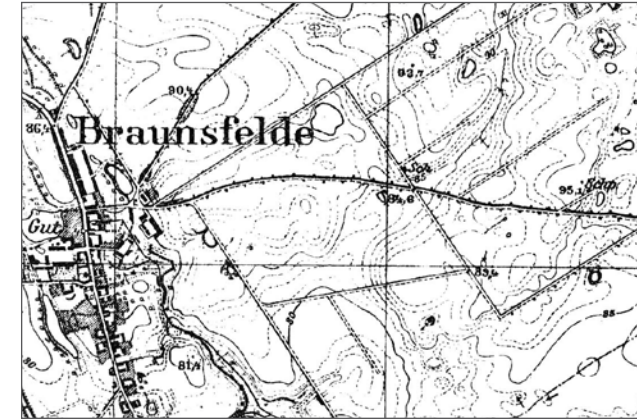
Breitenstein > Bobrówko

Brodno 8 km na pld. zach. od Strzelec

Hellbruch 1944, przys. na pld. od Przylęgu. Brak go w 1817 roku; w 1905 roku 1 dom (GL).

Obecna n. B. jak zaginiona osada w Wielkopolsce w XIII wieku (za KBW).

Bronowice 3,5 km na pln. zach. od Strzelec

1. Z obszaru wsi pochodzi wcz. przeszlik datowany na VI-XII wiek (GS 10).

2. Prunsveld (zapewne błędny odczyt zamiast Brunsveld) 1333; Brünsfelde 1337 (CDB XXIV, 15; NL 23); Brunsvelde, Braunsvelde 1353; Brunesveld 1404; Braunsvelde 1499; Brawnsfeldt 1512 (CDB XVIII, 298; RG II szp. 641; CDB C II, 441, XVIII, 357); Braunsfelde 1944. To tyle co „pole Brunona”, zapewne rycerza przybyłego z margrabiami brandenburskimi w te okolice w początkach XIV wieku. Od 1945 roku stacja kolejowa zwana Brunowicami i wieś Braniewo, co zatwierdzono w formie B. (KU).

3. Mgb. brand. Ludwik Starszy 11 sierpnia 1333 roku nadał braciom Kunonowi i Sanderowi von Sackom i ich kuzynom (*patruis*) Mikołajowi i Bertoldowi do wspólnej ręki w dziedziczne lenno wieś Prunsveld (CDB XXIV, 15) identyfikowaną z B. (T 62, 71), co możliwe ze względu na źródło z 1337 roku (niżej), chociaż rodzina rycerska Sack posiadała wtedy Stoki, Raduń aż w Ziemi Chojeńskiej, ale i jakąś wieś „Brunona”, zapewne więc B. W 1337 roku to wieś w Ziemi Strzeleckiej, z 67 łanami, w tym 4 parafii, pewnego Küna (więc Kunona von Sack!) 16 lennych, z młynem; z tytułu korzystania z Puszczy Dankowskiej wieś dawała 2 wisple owsa (NL 23). Mgb. Ludwik Rzymski rozliczając się z Betkinem von der Ostenem (panem na Drezdenku) z jego wydatków poniesionych podczas pełnienia urzędu wójta (Ziemi Strzeleckiej) nadał mu 20 czerwca 1353 roku m.in. bedę w B. (CDB XVIII, 298), zaś podczas szczegółowego rozliczania 3 stycznia 1354 roku przekazał dziedzicznie bedę pieniężną, zbożową, mięsną, kurzą (ta ostatnia była daniną pobieraną od zagrodników)

i dochody z tytułu obowiązków przewozowych (CDB XVIII, 131).

Z czasów krzyżackich w Nowej Marchii (1402-1454) pochodzi dotąd jeden przekaz: 14 czerwca 1450 wielki mistrz pisał do wójta Nowej Marchii o roszczeniach Henryka von Bornstede do Bronowic i Ogardów oraz o wywieraniu przez niego wpływu za pośrednictwem Gysona von Blankensee (R. nr 1309). Jurgen i Andt (von dem) „Bone” (chyba jednak Borne) z B. jako winni udziału 15 maja 1496 roku w akcji rabunkowej k. Nowogardu na kupców gdańskich (WE 68). Hołd w Strzelcach nowemu elektorowi brand. 12 marca 1499 roku składał Henryk von dem Bone z B., ale też von Sanitzowie: Asmus i Jerzy synowie Ottona, Fryderyk i Piotr (z Bronowic, Brzozy, Sokólska) synowie Henninga (CDB C II, 441). Bornstedtowie z Dobiegniewa i Ogardów 18 marca tego roku otrzymali list lenny na 10 łanów w B. i dochód wispla owsa puszczańskiego, dobra kupione od Henryka von dem Borne (CDB C II, 440). Elektor Joachim 25 sierpnia 1512 roku potwierdził Strzelcom połowę tej wsi z lasem bartniczym (*Buttenheyden*), czynszami, pachtami, sądownictwem, służbami, lennem kościelnym, prawem do pobierania opłat drogowych, jaki Jörg von Bone i jego ojciec Henryk Młodszy od margrabiów w lenno mieli i sprzedali (CDB XVIII, 357).

Majątek Sanitzów istniał nadal: Tomasz z B. wymieniany był w latach 1569 i 1571 (RHN III 418; EB 62), jego dziedzice w 1572 roku mieli 11 łanów, w tym 2 plebańskie i 2 chłopskie, wdowa po Heidenrichu von Sanitzu posiadała jako dożywocie 5 łanów, Fryderyk von Sanitz z Bronowic 5,5, Zabel von Bornstedt z Pielic 6 łanów. W 1588 roku stwierdzono, że ponadto z pominięciem prawa (czyli bez konsensu władcy) posiadali: Egidius von Sanitz 2 łany, od 16 lat Fryderyk von Sanitz 3 łany (OZO 96 n). W 1573 roku Bornstedtowie mieli nadal 10 łanów i dochód wispla owsa puszczańskiego (T 152). Majątek posiadał Egidius von Sanitz (wspomniany w 1604 roku) oraz w 1608 roku – Tomasz von Sanitz po zmarłym Heidenreichu (jego żona z domu Wreech), ale połowa wsi należała już do Strzelec, 10 łanów nadal do von Bornstedtów (EB 235; T 189, 195). Egidius von Sanitz zmarł jeszcze tego roku w październiku i w dniu

2 O. Grotefend w UBO błędnie domyślał się jakiejś miejscowości Freienstein, w wadliwie zapisanej lub raczej odczytanej formie nazwy wsi Vreidenstein.

*Dwór w Bronowicach. Widokówka, lata 30. XX wieku.
Zbiory prywatne*

*Szkoła w Bronowicach. Widokówka, lata 30. XX wieku.
Zbiory prywatne*

*Kościół w Bronowicach. Widok od strony
północno-wschodniej, lata 30. XX wieku (EF po 398)*

*Kościół w Bronowicach. Widok od strony wschodniej,
lata 30. XX wieku (EF po 398)*

pogrzebu dla przejęcia lenna jako opróżnionego przybył elektorski ochmistrz z Gorzowa. To było 10 łanów (6 rycerskich i 4 chłopskie) kupionych od Zabela von Bornstedta. Siedziba rycerska była zaniedbana, istniała tylko nieduża chatka, w której mieszkał mleczarz i stodoła. Sołtysem był Jakub Krumholz. Lenno przekazano wtedy podkomorzemu Kasparowi Bergerowi. Ten owe 10 łanów sprzedał za 2 tys. talarów w 1618 roku mia-

stu Strzelce (T 197, 200). Zubożenie miasta w czasie wojny trzydziestoletniej sprawiło jednak, że majątek w Bronowicach zastawiony był na 12 lat burmistrzowi Chrystianowi Appelmanowi. Nie mogąc go wykupić w 1641 roku prolongowano zastaw na 9 lat wobec wdowy po burmistrzu i syna Chrystiana Henryka, ale po upływie i tego czasu w 1660 roku majątek mu odstąpiono (T 242). Nadal tytuły prawne posiadała rodzina

Wnętrze kościoła w Bronowicach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Sanitzów, bo Tomasz von Sanitz w 1672 roku zamienił część Bronowic Chrystiana Henryka Appelmanna na czwartą część Wielisławic. Wolf Ernest von Sanitz otrzymał list lenny w 1689 roku, a z nim Bernd Fryderyk, Tomasz Ehrenreich, Karol Henryk na B., Wielisławicach, Bobrówku, Sokółsku i Licheniu (T 255, 282). W 1715 roku był to majątek polskiego porucznika Tomasza Ehrenreicha von Sanitza i jego studiującego brata Fryderyka, w 1718 roku także Karola Henryka von Sanitza z Sokółska i Wielisławic. Majątki liczyły 25,5 łanów rycerskich oraz 6,5 chłopskich, 4 i 2/3 zagrodniczych; we wsi gospodarowało 16 chłopów (13 po 2, 3 po 1 łanie), 2 zagrodników łanowych (SK 80). Kolejni właściciele majątku to Ernest Ludwik von Sanitz, wzmiankowany w 1750 roku (T 327) i ostatni z tego rodu Karl Wilhelm, wzmiankowany w 1780 roku (T 327, 368). Przez sprzedaż za 46 tys. talarów w 1790 roku przeszedł na majora Fryderyka Wilhelma von Braunschweiga, od 1797 roku na kapitana Ernesta Jerzego von Oertzena, od 1798 roku na landrata strzeleckiego Henryka Wilhelma von Pape, w latach

1803-1824 należał do Johanna Chrystiana Lehmann, w latach 1824-1842 do Johanna Gottfrieda Schrödera (zm. w 1850 roku), wdowy po nim (z domu Franke), do Ernesta Fryderyka Schrödera z Boguszyn od 1887 roku. Po nim od 1899 roku właścicielem został Hans von Schröder (T 389, 511, 550).

Mieszkańców: 376 na początku XX wieku (HHF 37), w 1919 roku we wsi 190, w majątku 267; w 1925 we wsi 186, w majątku 234; w 1933 – 352 (HKF 17, 1939, 108); w 1939 roku – 367 w 96 gospodarstwach domowych (BA 187); gospoda, kasa pożyczkowa, zakład mleczarski, kuźnia (A).

4. Jan Grelle, pleban w B., decyzją prepozyta kolegiaty myśliborskiej, zachowując beneficjum poza murami w Pyrzycach, 20 sierpnia 1404 roku otrzymał wikarię w kościele parafialnym w Strzelcach (RG II, szp. 641). Oznacza to, że w średniowieczu parafia, podobnie jak w Strzelcach, pozostawała pod patronatem kolegiaty w Myśliborzu. W 1580 roku był tam protestancki pleban Erazm Mejo, potem proboszcz w Strzelcach (T 159).

Brzoza 3 km na płd. zach. od Strzelc

1. W okresie wcz.: zapewne tu gród. „A po Słowianach pozostał tu ślad w postaci jeziora *Slawien See*” (pisze GS 10), ale przecież to jezioro *Stavien*, tyle co „Stawno”, też z wymowną nazwą rodzimą, pomorską – Chyża (Kietz), może ślad po osadzie podgrodowej, uważana jednak za późniejszą (KK 44). Kościół z XIII wieku³.

2. Berchold 1337, Berkholt 1350, Birkholtz 1499, Birkholtz 1567, Berckholcz 1572 (NL 22; CDB XVIII, 295; C II, 551; OZO 96), Bergkholtz 1608 (EB 234), Birkholz 1944. Nazwa może przeniesiona ze wsi w Ziemi Teltowskiej w Brandenburgii, skąd pochodzili osadnicy (T 23)? Nazwa obecna B., bo przyjęto, że Birkholz może jest tłumaczeniem nazwy słowiańskiej (KU).

3. Zabudowa wsi w kształcie owalnicy, zatem mimo niem. nazwy może mieć metrykę pomorską. W Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku aż z 94 łanami, w tym 4 łany parafii, z lennem młodego Bocka (to widocznie syn ryc. Anzelma von Blocka?), młynem. Wieś z tytułu użytkowania Puszczy Dankowskiej płaciła rocznie 6 wispli owsa (NL 22, 31). Oznacza to, że wieś posiadała ponad 2 tys. ha ziemi. W 1338 roku (małoletni) lennik Henning Block, syn Anzelma (zapewne więc ten z 1337 roku) otrzymał od margrabiego brand. Ludwika kuratorów w postaci swych wujów, czy raczej kuzynów (*avunculos*) Wigberta i Chrystiana Blumeke (CDB XXIV, 27), zapewne z pobliskiego Lubicza, co pozwala właśnie skojarzyć ich z Brzozą. W 1350 roku mgb. Ludwik Rzymski zatwierdził augustianom ze Strzelc łan w Brzozie, dotąd należący do ryc. Ruperta von Blocka i przez niego im nadany (CDB XVIII, 295); tenże mgb.

³ G. Mirow, *Die Kirche zu Birkholz*, HKF 5, 1920, s. 18.

Hans Adam von Schöning, według sztychu z epoki.
Zbiory prywatne

Johann Ludwik von Schöning,
według litografii z około 1830 roku
(H. K. v. Schöning, *Geschichtliche Nachrichten von der
Geschlechte von Schöning und dessen Gutern*, Berlin 1830)

Kościół w Brzozie, lata 30. XX wieku (EF po 398)

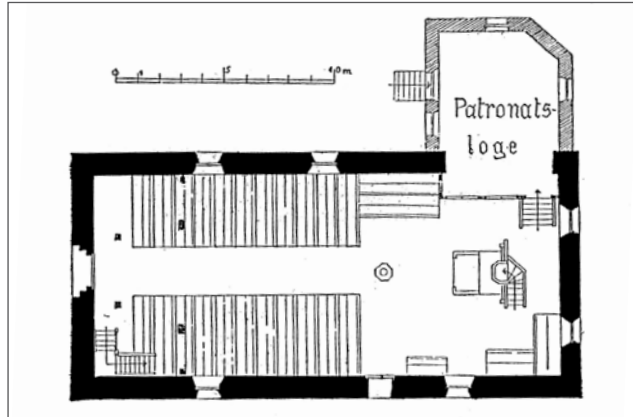
w 1361 roku nadał bractwu kalendowemu w Strzelcach m.in. dochód od chłopów oraz 7 kur rocznie od zagrodników z 8 łanów w Brzozie na cele ołtarza św. Piotra i Pawła w strzeleckim kościele parafialnym (CDB XVIII, 302). Asmus i Jerzy, synowie Ottona, Fryderyk i Piotr, synowie Henninga von Sanitza z B., Bronowic, Sokółska 12 marca 1499 roku hołdowali elektorowi brand. w Strzelcach (CDB C II, 441). Z 1571 roku znany jest list lenny dla Sanitzów z Brzozy, Lichenia, Sokółska, Bobrówka, Bronowic: Asmusa, Toniesa (Antoniego), Fryderyka, Hansa, Jakuba, Ottona, Egidiusa (tj. Idziego) syna Tomasza, Joachima i Rüdigera, synów Henryka, braci i kuzynów (EB 62; T 151); w 1572 roku stwierdzono, że z nich Asmus miał dołączone do folwarku nielegalnie bez konsensu władcy 9 łanów oraz 2 plebańskie i ponad 8 chłopskich; dziedzice rycerza Ottona von Möhlena mieli 11 łanów, tyleż samo dziedzice Tomasza von Sanitza plus 2 plebańskie i 2 chłopskie; 6 łanów rycerskich miał Joachim Friedeborn ze Święciechowa, 4 łany – Mathis von Sanitz z Wielisławic; bracia Kaspar i Baltzer Sanitzowie z Wielisławic – 7 łanów,

Fryderyk von Sanitz z Bronowic – 3 łany (razem dawało to 47+10+4 plebańskie). W 1588 roku elektorscy pisarze stwierdzili, że Asmus i Egidius von Sanitzowie mieli bez konsensu 5 łanów, a Egidius 3 (OZO 96). Popędliwy i skazany w 1604 roku na banicję za podpalenia i zabójstwo szlachcica, do tego zadłużony Egidius von Sanitz z Bronowic w 1605 roku sprzedał lenno w Brzozie Ernestowi von Schöningowi z Dąbroszyna, ale rodzina ta wtedy miała też posiadłości w Bronowicach, Licheniu, Brzozie, Żabicku, Sokółsku i Bobrówku (T 189 n). Jednak w 1608 roku poszczególne części wsi należały do kuzyna Egidiusa, Antoniego oraz Tomasza von Sanitza z Bronowic, do elektorskiego podkomorzego z Kostrzyna Kaspara Bergera i do Ernesta von Schöninga (EB 235; T 194). W 1643 roku część Brzozy posiadali dziedzice Kaspara Bergera, rotmistrz Jerzy Wilhelm, syn Hansa, i Hans Adam, syn Ernesta, von Schöningowie na Brzozie do wspólnej ręki w części z Jerzym Wilhelmem z Tuczną; część należała do Asmusa von Sanitza (T 233-235). Krzysztof Berger, radca kamery, swe lenno w Brzozie sprzedał w 1680 roku

Wnętrze kościoła w Brzozie. Widokówka z około 1930 roku. Ansichtskarten-Verlag Zimaß, Erfurt

Rzut przyziemia kościoła w Brzozie (HKF 5, 1920, 19)

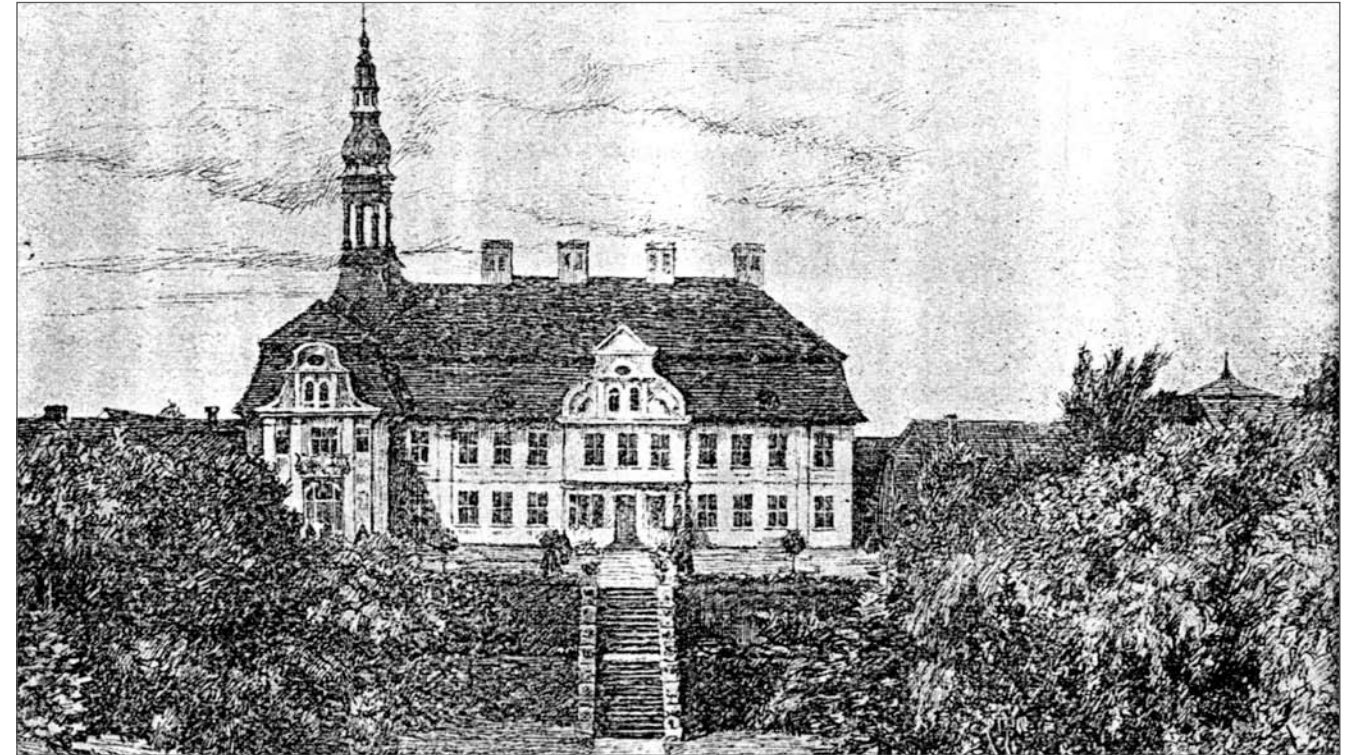
generałowi-feldmarszałkowi Hansowi Adamowi von Schöningowi za 7400 talarów (T 255). Po Erneście posiadał całość Brzozy i Tuczo Hans Adam von Schöning (+ 28 VIII 1696 roku) i tegoż syn, Johann Ludwik z Brzozy (+ 29 X 1713 roku) oraz łowczy Jerzy Wilhelm z linii na Tucznie, który w 1717 roku wybudował piętrowy spichlerz i zameczek myśliwski, zamieniony w późniejszym czasie na okazały pałac. Potem powstała tu leśniczówka Rehberger Försterei, dziś Szczygłowo. Majątek w 1715 roku należał do pułkownika Krzysztofa Fryderyka, Hansa Adama i Franza Fryderyka z Tuczna, ich kuzyna pułkownika Fryderyka Wilhelma z Janczewa; w 1718 roku majątki tych Schöningów liczyły 55,5 łąnów + 15 łąnów chłopskich, 3 zagrodnicze; wieś liczyła 48 łąnów, 10 chłopów posiadających po 1,5 łąna, 7 zagrodników łąnowych. Karczmarz szynkował rocznie 40 beczek piwa. Istniała cegielnia (SK 78).

W 1740 roku po licytacji majątek nabył generał kawalerii Erdmann Ernest von Rütitz, budowniczy nowego pałacu. Przebudował kościół. Wtedy we wsi gospodarowało 12 chłopów, 8 zagrodników, 32 komorników, rybak, kołodziej, kowal, leśniczy. Gdy von Rütitz zmarł bezpotomnie 27 grudnia 1756 roku (jego epitafium w kościele z portretem olejnym nie zachowało się), majątek i wieś przeszły na jego siostrzeńca, majora kawalerii Baltazara Krzysztofa von Steinkellera (T 327). Po jego śmierci w 1777 roku spadkobiercą został bezżenny syn, porucznik Abraham Ernest. Majątek przeszedł w 1819 roku na jego siostrzeńca Henryka Zygmunta Augusta von Langenna, który zmarł w 1826 roku. Od tej pory to rodzina von Langenn-Steinkeller (SGG 15). Wieś w 1813 roku

liczyła 24 domy i 137 mieszkańców (T 444). Majątek stał się majoratem w 1826 roku, w 1841 roku Brzoza – gminą ze Sławnem. Porucznik August Ernest von Steinkeller w 1848 roku, na wieść o niebezpieczeństwie ze strony polskich kosynierów, zebrał mężczyzn w kuźni i uzbroił w piki. Alarm okazał się przesadzony. Budynek szkoły pochodzi z 1863 roku. Od 1868 roku majątek należał do Ernesta Henryka von Langenn-Steinkellera, od 1884 roku do jego syna Ernesta Abrahama. Syn tegoż, rotmistrz Henryk Zygmunt stał się właścicielem majoratu od 1921 roku (T 550). W 1890 roku pałac został rozbudowany i zaopatrzony w wieżę z latarnią. Wokół jeziora Stawno (*Stavien*) założono park (SGG 15). Od 1897 roku przewodniczącym gminy był Ernest Kakuschke. W latach 1890-1900 wieś miała chór męski, od 1900 roku – związek wojskowych, od 1909 – straż pożarną (SGG 17).

Liczba mieszkańców: 658 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku we wsi 353, w majątku 279; w 1925 roku we wsi 308, w majątku Langenn-Steinkellerów 346; w 1933 roku – razem 551; w 1939 roku – 511 w 150 gospodarstwach domowych (BA 187), rzeźnik, kuźnia, kołodziej, sklep, gospoda, zakład prądotwórczy (A).

4. Kościół salowy z ciosów granitowych z XIII wieku, z portalem trzykrotnie schodkowym w ścianie zachodniej. Wysmukła wieża zwieńczona latarnią i ośmiobocznym hełmem. Na chorągiewce data 1751. Dwa dzwony oddane w 1916 roku na cele wojny, jeden z nich z napisem gotycką majuskułą: O.REX. GLORIE. VENI – CUM.PACE.(MA)RIE, też jakoby z XIII wieku. Chrzcielnica drewniana z 1887 roku. Dzwonnica

Pałac w Brzozie, około 1925 roku. Rys. Albert Guse (HKF 10, 1925)

odnowiona została w 1867 roku, a w jej kopule umieszczono talar z 1861 roku i numer „Gazety Krzyża”. Nowe dzwony pochodzą z 1923 roku. W kościele z licznymi śladami dawnych właścicieli i fundatorów były tablice pamiątkowe królów Fryderyka Wilhelma III, Fryderyka Wilhelma IV, cesarza Wilhelma I, tablice upamiętniające poległych w wojnach w latach 1813-1815, 1870-1871 i 1914-1918. Kościół w 1953 roku przekazano prawosławnym mieszkańcom osiedlonych we wsi w 1947 roku w ramach akcji „W”.

Lit.: R. Schütt, *Gut und Gemeinde Birkholz (1337-1916)*, HKF 5, 1920, s. 15-18; szeroko o kościele i jego wyposażeniu G. Mirow, *Kirche zu Birkholz*, HKF 5, 1920, s. 18-22; Z. Miller, *Brzoza – wieś z prastarą metryką*, „Ziemia Strzelecka” nr 4, 17/31 VII 1992, s. 4.

Buchwerder > Wełmin

Buczek na zach. od Buszowa, k. Dankowa

Ober-Mühle 1944, stary młyn, potem też tartak, którego brak już na mapach z lat 1931 i 1939. Zdrobniła polska nazwa B., bowiem osada położona obok młyna Unter-Mühle, który otrzymał nazwę > Buk (KU). Obecnie tylko ślady.

Buk 11 km na płn. zach. od Strzelca, 3 km pld. wsch. od Dankowa

Unter-Mühle 1944, młyn przy wsi Buszów 1905 i jeziorze Gross Buck See (GL). Zapewne to w 1573 roku Büsowsche Kornmühle, młyn wsi Buszów na Polce przy jez. (KNJ 66, 89), Bussower Mühle 1833 (UM nr 1564), młyn wodny Büssower Malzmühle 1844 (TS 66; KLH 28). Potem Polka obsługiwała tam tartak Buszowa (> Sarbiewo). Dolny Młyn w praktyce od 1945 roku (KU), potem zniszczony przez Rosjan. Nazwany B., bo leży przy jez. Gross Buck See, dziś Bucko Wielkie (za KAL-C1).

Burgmühle w Strzelcach

Młyn w Strzelcach na płn. od murów obronnych opodal jeziora Dolnego oraz Bramy Młyńskiej (HKF 3, 1918, s. 70), zapewne z czasów średniowiecznych, stąd nazwa (niem. Burg – to gród, zamek).

Buschmühle > Małcz

Büssow > Buszów

Buszewko 7 km na płn. zach. od Strzelca

Neumühle Försterei 1944, leśniczówka nad Polką założona na polach miejskich Strzelca w 1765/66 roku przez polskiego młynarza Jana Marcina Müllera, jako przysiółek (część) Zwierzyna (T 360). Od 1945 roku zwyczajowo Buszówek, bo leży 3 km od Buszowa i przy jez. Klein Büssow See, dziś Buszewko, jednak ostatecznie nadano formę B. (KU, SNG).

Buszów 9 km na płn. zach. od Strzelce

2. Büssow 1337; Butzsow, Butzcuw 1353; Budso 1354; Butzsow 1355 (NL 23; CDB XVIII, 298-300, 131, XIX, 142); Pusso 1372; Buczow 1434; Butzsaw 1491; Büssow 1494; Butzow 1499 (R. nr 788; CDB XVIII, 499; KD 129; CDB C II, 441); Bussow 1572; Büssow 1944. Obok też jez. Buszewo i Buszewko. Nie można wykluczyć przeniesienia nazwy z kraju hawellandzkiego w Brandenburgii (T 23). N. polska (za KAL-C1).

3. W Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku z 74 łanami, w tym parafii 4, z karczmą; 10 łanów lennych trzymał ryc. *Morsin* (NL 23), więc to Mortzin, bo taka rodzina rycerska znana w okolicy. Mgb. brand. Ludwik Rzym-ski rozliczając się w latach 1353-1354 z Betkinem von der Ostenem (panem na Drezdenku) z wydatków, jakie poniósł pełniąc funkcje wójtowskie (w Ziemi Strzeleckiej i Gorzowskiej), nadał mu m.in. będą pie-niężną, zbożową, mięsną, kurzą i dochody z tytułu przewozu także z B. (CDB XVIII, 298, 131); tenże 30 czerwca 1353 roku nadał mieszkańcom Strzelce Hen-ningowi Keminowi i Willikinowi Gluzzerowi będą w B. posiadaną przez Betkina von der Ostena, dopóki nie odzyskają 100 grzywien lekkich denarów, które był im dłużny (CDB XVIII, 300)⁴. Mgb. Otton Hassonowi

⁴ Ludwik Rzym-ski w 1355 roku nadawał w Strzelcach Derseki-nowi von Weissensee (tj. z Chyciny k. Międzyrzecza), wójtowi Ośna (w Ziemi Torzyskiej) sądownictwo wyższe i niższe, dochody z przewozu we wsiach Ziemi Torzyskiej, w tym z *Butzsow* (CDB XIX, 142) identyfikowany z B. (T 94), co bardzo wątpliwe skoro w Ziemi Torzyskiej jest wieś Boczów. Loko-wanie tu huty szkła w XIV w. (jak S. Talarczyk w: „Kwart. Drez-denecki” nr 2, s. 9 za K. Ślaskim) jest błędne, bowiem chodzi o Buszów k. Barnówka na pograniczu dawnych Ziem Gorzow-skiej z Myśliborską.

Portret Joachima von Wreecha, pocz. XVIII wieku.
Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta w Gorzowie Wlkp.
(fot. L.D.)

Portret Adama von Wreecha z około 1729 roku. U. v. Schwerin, *Friedrich der Grosse und Frau von Wreech*, Berlin 1929, m-dzy s. 32-33.

Pałac w Buszowie, około 1930 roku. Rys. Albert Guse (HKF 15, 1930)

von Wedlowi z Mielna (stargardzkiego) i dziedzicom na pokrycie kosztów wojennych z księstwem szczecińskim 1 grudnia 1372 nadał będą w B. (UBW III/2, nr 216). W 1434 roku wieś spustoszona przez Pomorzan (R. nr 788).

Ryc. Hans von Wreech z Buszowa w 1491 roku, Piotr von Wreech w 1494 roku (CDB XVIII, 499; KD 129); hołd elektorowi Joachimowi składali w Strzelcach 12 marca 1499 roku Henryk i Hans von Wreech z B. (CDB C II, 441); z 1571 roku pochodzi elektorski list lenny dla Joachima von Wreecha z B. (EB 62), w 1572 roku tenże miał 28 łanów, w tym 8 chłopskich (tj. 20 łanów lenna rycerskiego + 8 chłopskich bez konsensu władcy, dołączonych do majątku), był jednak i dru-gi majątek rycerski, bo w 1573 roku tenże Joachim i Asmus von Kremptzow z B. zawarli układ z elekto-rem w sprawie prawa do polowań w lesie od młyna buszowskiego (> Buk) po elektorską Wielką Puszczę (*Grosse Heide*), granicę dóbr Papsteinów w > Danko-

wie i > Wielisławicki Młyn, poza rzeką Polką (KNJ 89); w 1576 roku von Kremptzow dokupił (od chłopów?) 2 łany bez konsensu (OZO 97); Kaspar, Asmus i Markus von Wreech w 1608 roku (EB 235; T 195), Wilhelm von Wreech w 1617 i 1620 roku posiadali B. z Ługa-mi i Długiem, w 1623 roku z częścią Osieku. W 1636 roku posiadaczami stali się jego dziedzice: Marek, Ka-spar Fryderyk i Hans Chrystian na B. i części Osieku; w 1643 roku synowie zmarłego Kaspara: Joachim i Hans Krzysztof też w części Ług i Osieku. Z nimi do lenna miał prawo nieletni Joachim z Sulimierza k. My-śliborza, na zasadzie „wspólnej ręki” (T 235), w 1655 roku Joachim, następnie generał kawalerii Joachim Fryderyk w 1689 roku (T 239, 282), w 1715 roku tenże z synem starostą domeny w Karsku kapitanem Joachi-mem Fryderykiem. Majątek z Tarnowem w 1718 roku liczył 38 łanów + 15 zagrodniczych generała Joachima Fryderyka von Wreecha; we wsi było 16 chłopów po 2 łany (m.in. o nazwiskach: Pegelo, Briesen, Mietcke,

Wnętrze kościoła w Buszowie, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Buszów, około 1928 roku. Rys. Albert Guse (HKF 13, 1928)

Kuckuck, Gancke, Gercke), po łanie miało 5 zagrodników (w tym Karnin, Gust), młynarz, kowal, nowy tartak (SK 76).

Ostatnim z rodu von Wreechów był Ludwik Aleksander (hrabia od 1786 roku), zmarły 23 czerwca 1795 roku (T 389). Do 1817 roku majątek należał do generała-majora Jerzego Fryderyka von Wulffena, który

Budynek dworca w Buszowie, lata 30. XX wieku. Zbiory prywatne

w 1779 roku zakupił od Wreecha Buszów wraz z przys. Känzchenburg. Potem zmieniali się właściciele: Henryk hrabia von Lindenau, od 1819 roku Karl Fr. Weigel, w latach 1841-1858 Chrystian Wilhelm Franz Bieler, do 1859 roku Franz Fr. Bieler, po nim wdowa Doris Bieler z domu von Brand z 4 dziećmi (T 511). Od Bielerów zakupił go Oskar Huldzyński (1909-1913), od

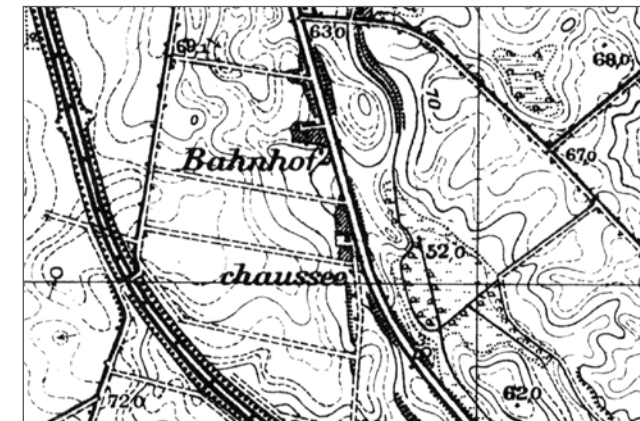
1913 roku posiadaczem był dr Felix Busch (T 550). Liczba mieszkańców: 541 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku we wsi – 228, w majątku – 360 i liczba systematycznie malała; w 1925 roku we wsi 209, w majątku 364; w 1933 roku – razem 528; w 1939 roku – 511 w 134 gospodarstwach domowych (BA 188); wtedy we wsi kuźnia, sklep, kuźnia, rzeźnik, szewc, siodlarz (A). 4. Na prezentację ryc. Piotra von Wreecha tamtejszy kościół parafialny po rezygnacji Piotra Pyła objął w 1494 roku klerik kamieński Jan Semeler (KD 129, nr 1054).

Charlottenburg przys. Brzozy 1809 (Br 181)

Charlottenburg > Dobiesław

Chwastnica przysiółek na pñ. zach. od Dankowa na dawnej granicy powiatu

Eichquast. Leśne domy najpóźniej z XVIII wieku.

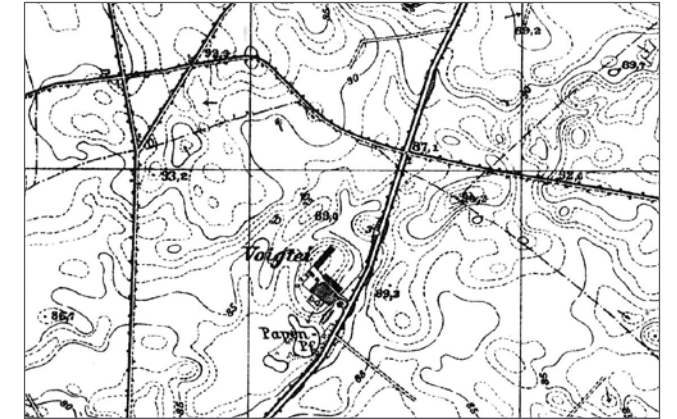

Chwytowo 2,5 – 3 km na pñd. wsch. od Strzelce Bahnhofshaussee, osada dworcowa w Strzelcach z przełomu XIX/XX wieku. Polska n. jak osada pod Bydgoszczą w 1661 roku (KBW I, 16).

Ciecierzyn 1 km na pñd. od Strzelce Arndshof, nowszy przys., polska n. od łaki w Wielkopolsce, wspomnianej w 1572 roku (za KBP I, 16).

Czermie 5 km na pñd. zach. od Strzelce Zerven, Zerm 1944, w 1905 roku zaledwie 1 dom. Na nowszych mapach przed 1945 rokiem nad rzeką Sarbiną, obok tej osady bagno Zerm Bruch (M, KU). Gdzieś w tej okolicy według legend pogańscy Pomorzanie czcili „czarnego boga” (Zernyboga).

4. C. od pobliskiej rzeki Sarbii (za KAL-C1, gdzie też Czermna), dziś Sarbiny.

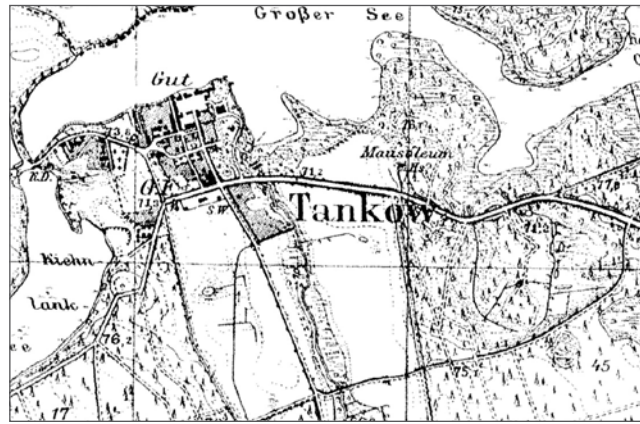
Czyżewo 3 km na pñn. wsch. od Strzelce

W trakcie tworzenia miasta w Strzelcach margrabiowie brand. ustanowili też wójta ziemskiego (krajowego, landwójta) jako sędziego i dowódcę swej załogi, a w 1333 roku wójtostwo to (Voigtei) wspomniano po raz pierwszy. Od tamtych czasów wójtowska ziemia pozostawała poza miastem. Na tym strzeleckim łęgu była ziemia wójta ziemskiego (stałe rezydującego w Drezdenku), także jego winnica (Weinberg). Miasto w piśmie do elektora w 1660 roku skarżyło się, że 4 łany miejskie należą do domeny państwowej w Drezdenku i do „Voigtei”; w 1699 roku mowa o zagrodzie Voigtei przy drodze ze Strzelce do Ogardów (T 242, 278), zatem osada ma średniowieczną metrykę. W 1765 roku na terenie pola Vogtes Weinbergen, pozostającego w zarządzie domeny państwowej drezdeneckiej, przy drodze do Ogardów, które, jak się zdaje, nawiązuje do wójtostwa strzeleckiego z XIV wieku, założono kolonię (T 31, 34, 358). W XX wieku było to 10 gospodarstw, owczarnia, 160 mieszkańców (T 688). Liczba mieszkańców: 92 w 1919 roku, 112 w 1925. Voigtei w 1944 roku. Od 1945 roku stosowano nazwy Czyżew i (przez sąsiednią gminę Lubicz) Pudliszki. Podtrzymano C. w nawiązaniu do zaginionej wsi w Wielkopolsce (za KBP II, 20).

Dawny dwór w Czyżewie (fot. B.S.)

Danków 14 km na pñn. zach. od Strzelce

1. Czyża, może osada przedlokacyjna. Prowadzone od kilku lat badania archeologiczne w poszukiwaniu m.in. śladów grodu i osady wczesnośredniowiecznej.

2. Villa/wieś Tancow, Tantow 1300; Tankow 1303; de Tancowe 1315 (CDB XVIII, 372, 101, 74); potem miasteczko Tanckow 1334; Tankow 1337; Tancko 1345; Dangkow 1408; Tangaw 1411 (CDB XXIII, 34; NL 24; CDB XVIII 387, 166; R. nr 359); zwykle jednak wielokrotnie Tankow(e) i znów wieś Tankow 1944. Polska nazwa D. (za KAL-C1), ale jeśli wypada wyprowadzić ją od imienia Danek, to ziemczenie winno brzmieć Danskow. W pierwiastku dank – zdaniem sławisty M. Rudnickiego – istnieje germanizm, stąd forma D. nie jest poprawna i lepiej było zachować starsze Tankow w nawiązaniu do polskiego Tenczyn k. Krakowa, czy tęczą lub dawnego tankia, jak pękać – pukać, bąk – buczyć. Ostatecznie przyjęto formę D., bo taka miejscowość. Częstochowy, Dankowo w pow. słupeckim i inne w Polsce, zaś Tankowa tam brak (KU).

3. Ze szczegółowego prezentowania bogatej historii obecnie tej małej wsi, kiedyś miasteczka, zwalnia nas wydana w 2009 roku monografia⁵. Dlatego tu tylko skrótowy przegląd najważniejszych danych. Wzmiankowana w 1300 roku wieś wnet stała się zamkowym

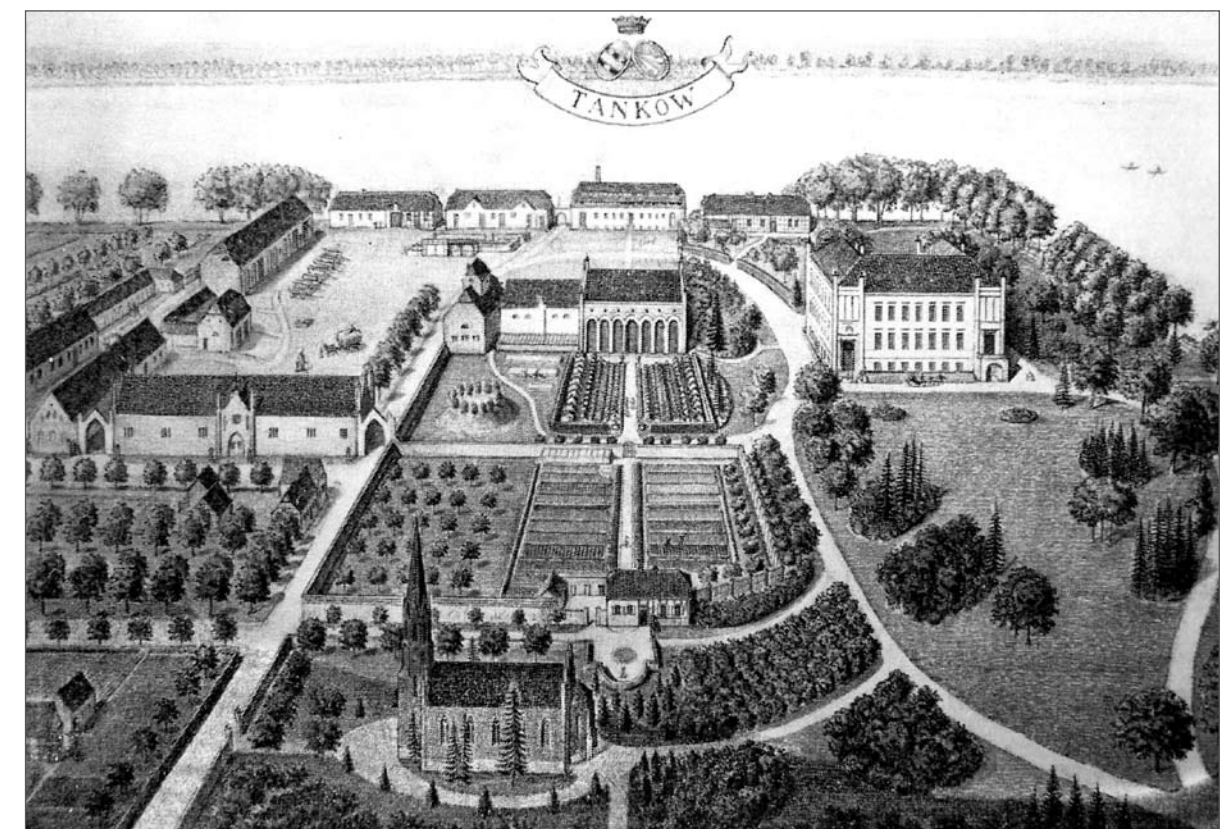
Kościół w Dankowie, lata 30. XX wieku (EF po 398)

ośrodkiem margrabiów brandenburskich. Tu w 1303 roku margrabiowie lokowali miasto Kalisz Pomorski, w 1314 roku przebywał tu dwukrotnie mgb. Waldemar. W 1315 roku było znane lenno ryc. Blümeke. Mgb. Ludwik z następnej dynastii brandenburskiej przebywał w Dankowie 2 maja 1343 roku; 3 i 5 marca, 11 listopada 1345 roku, 9 stycznia 1347 roku w drodze na wyprawę litewską oraz po jej powrocie 18 i 19 lutego, a po kilku dniach, 24 lutego 1347 roku obniżył miastu (*civitas*) i jego rajcom (*consules*) orbedę (podatek typowo miejski) w trosce o jego umocnienie (CDB XVIII, 290). Miasto zbudowano na półwyspie w kwadracie o boku 350 m. O nadanym prawie miejskim nic nie wiadomo. Śladem fortyfikacji jest może istniejąca do dziś Góra Wałowa (*Wallberg*) opodal zbiegu jez. Wielkiego z jez. Kinołęka. Od tego roku miasto, zamek, płacona jak w innych miastach orbeda były zastawiane: Albertowi, potem Henningowi von Wendenowi, Brunonowi Goldschmiedowi z Frankfurtu (1351), wójtom okręgu strzelecko-gorzowskiego, np. Betkinowi von der Oste-

⁵ E. Rymar, Nowomarchijskie miasteczko, dziś wieś Danków na przestrzeni wieków, Strzelce Krajeńskie 2009, także w wersji niem.: *Tankow/Danków im Wandel der Geschichte. Einstiges neumärkisches Städtchen und heutiges Dorf*, Strzelce Krajeńskie 2009. Już po ukazaniu się jej stwierdzono, że miejscowość znalazła się w nowej edycji leksykonu miast pomorskich (poprzedni z 1939 roku Dankowa nie obejmował): *Deutsche Städtebuch. Hinterpommern*, hrsg.v. T. Tippach..., Stuttgart 2003, s. 300-301.

Rekonstrukcja widoku Dankowa z lat 1400-1750. Anco Vigboldus, rysunek z 1938 roku (U. v. Alvensleben *Alvenslebensche Burgen und Landsitze*, Dortmund 1960, tabl. 40 a)

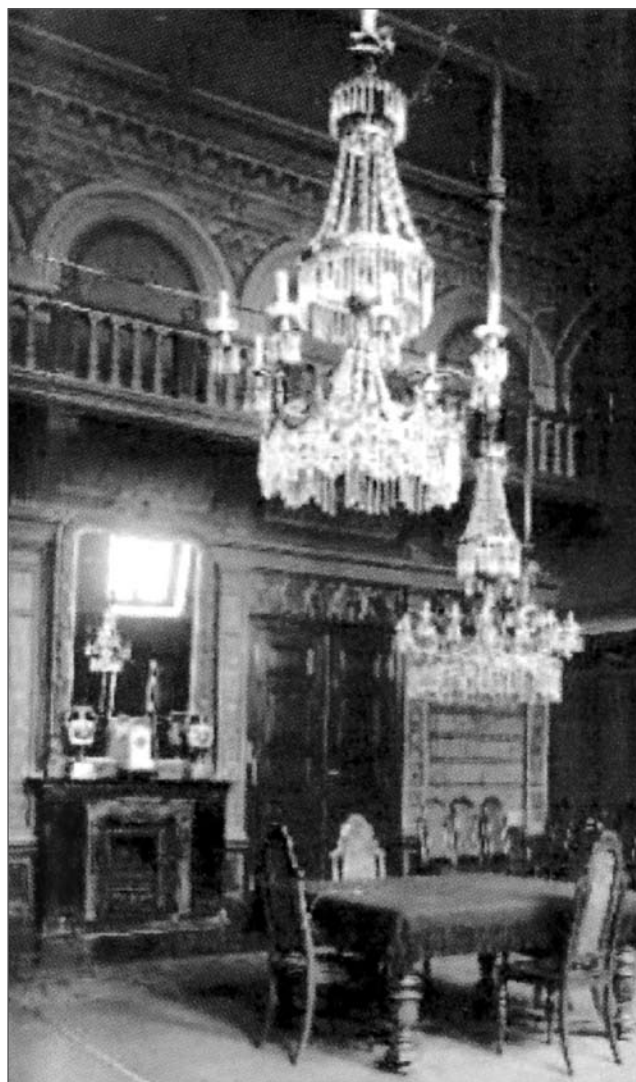
Widok Dankowa z 1937 roku. Anco Wigboldus, rysunek z 1938 roku (U. v. Alvensleben, *Alvenslebensche Burgen und Landsitze*, Dortmund 1960, tabl. 40 b)

nowi z Drezdenka (1351, 1353), prowadzącym prace budowlane na zamku Wedlomi (1372). Od jesieni 1348 roku często przebywali w zamku margrabiowie z dynastii Wittelsbachów (24 września 1348 roku, 3 czerwca, 1 sierpnia, 13 września, 6 i 29 grudnia 1352 roku, 21 maja, 1 grudnia 1354 roku, 25 września 1355 roku, 1 i 3 lipca 1361 roku, 12 czerwca 1362 roku, 26 kwietnia 1368 roku). Mieszczanie od 1350 roku posiadali w pobliskiej Puszczy Dankowskiej (*merica Tankow*) prawo wypasania bydła, poboru trawy i drzewa budulcowego do budowy mostów i pomostów w jeziorach, a od 1353 roku jeziora dankowskie (Wielgie i Kinołęka) i mniejsze położone w lasach.

Po zmianach politycznych w Marchii, w 1380 roku Zygmunt Luksemburski (król węgierski, mgb. brand.) nadał Danków z zamkiem szlachcicowi wielkopolskiemu Wierzbicie ze Smogulca z rodu Grzymalitów, który zasłynął później w wojnie domowej w Wielkopolsce (1383). Jakby to ignorując następcę Zygmunta jego brat Jan książę zgorzelecki w 1391 roku nadał Danków panu łżyckiemu Ottonowi von Kitlitzowi. W 1402 roku Zygmunt zdołał zastawić Nową Marchię Zakonowi Krzyżackiemu, który z pomocą stanów krajowych nie dopuścił Kitlitzowi do Dankowa i Puszczy Dankowskiej. Proces o Danków zakończył się dopiero w 1452 roku ostatecznym odrzuceniem praw Kitlitzów. Nowy, od 1454 roku władca Nowej Marchii, elektor brand. Fryderyk II w 1465 roku nadał miasteczko z jeziorem, prawem wyrębu, polowań, daniną bartniczą i z prawem wypasu w lasach dotychczasowemu panu na Chomętowie k. Dobiegniewa, Burchardowi von Papsteinowi. Jego synowie Tomasz, Hans II i Jakub II otrzymali potwierdzenie elektorskie lenna dankowskiego w 1496 roku. Lenno było odnawiane w następnych pokoleniach Papsteinów. W XVI wieku Danków został zdegradowany do roli wsi. W 1608 roku charakter miasta już nie posiadał.

W 1715 roku majątek należał do landrata Jakuba von Papsteina tu mieszkającego, mającego 3 synów, w tym kapitana Henninga na Lipich Górach, majora Karla Fryderyka, Fryderyka Wilhelma; w 1718 roku był to majątek Fryderyka Wilhelma i syna Jakuba Krzysztofa. We wsi było 11 chłopów posiadających po 3 łany

Wnętrze pałacu w Dankowie (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Wazy z wizerunkami pałacu w Dankowie oraz herbami von Brand i von Erleben (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Pałac w Dankowie, lata 30. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Pałac w Dankowie, lata 30. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Oranżeria w Dankowie, lata 30. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

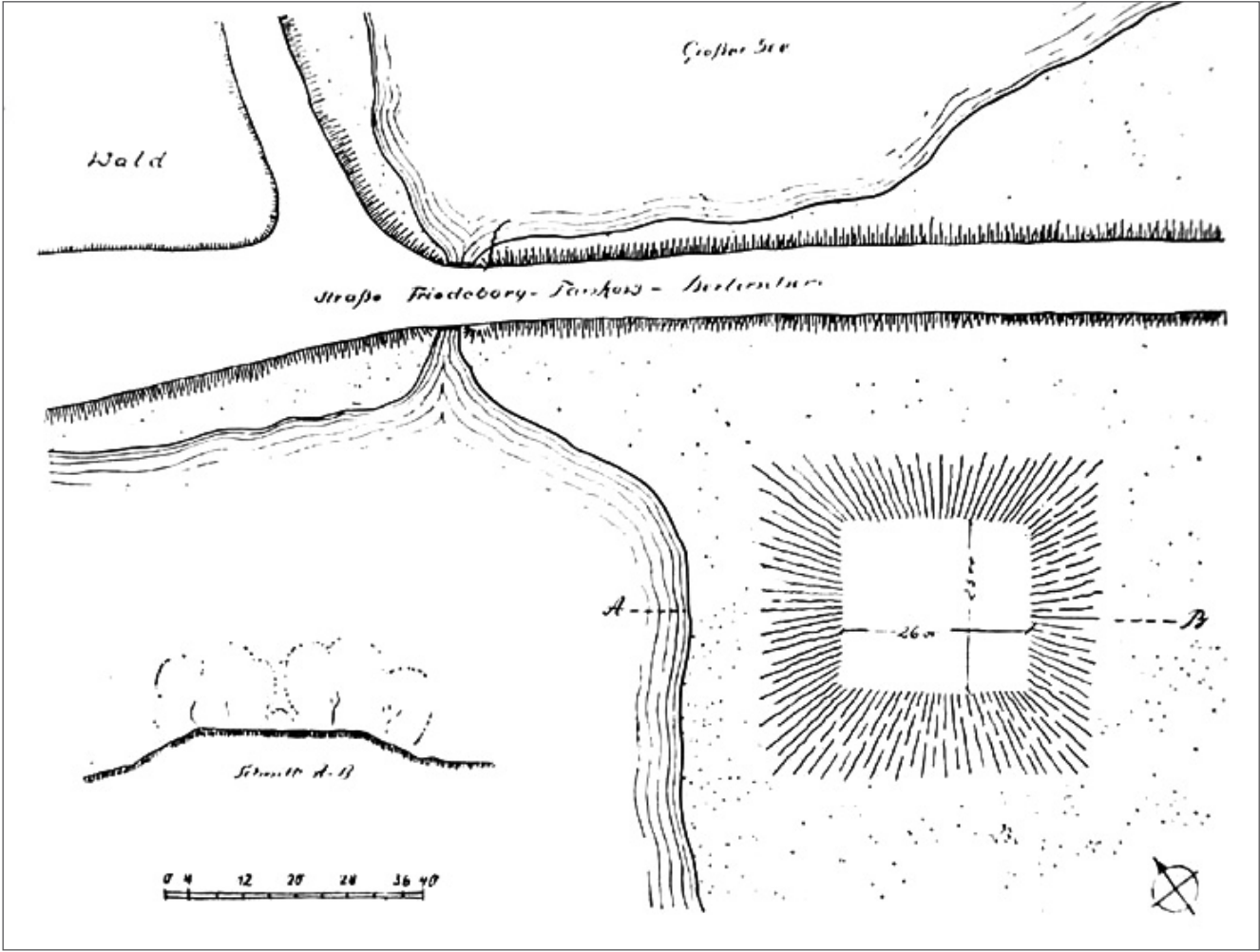

Danków, ulica wiejska, lata 30. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Mauzoleum w Dankowie, lata 30. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

Plan sytuacyjny Góry Wałowej i otoczenia (E. Kulke, Die mittelalterlichen Burgenanlagen der Mitteleren Ostmark, Bottrop i. W. 1935, tabl. 10)

Moneta późnośredniowieczna wyeksplorowana podczas badań archeologicznych na Górze Wałowej (fot. D.S.)

Groty beltów kuszy wyeksplorowane podczas badań archeologicznych na Górze Wałowej (fot. D.S.)

Ceramika na dnie jeziora Dankowskiego (fot. S.L.)

Fragmenty naczyń ceramicznych z jeziora Dankowskiego (fot. B.K.)

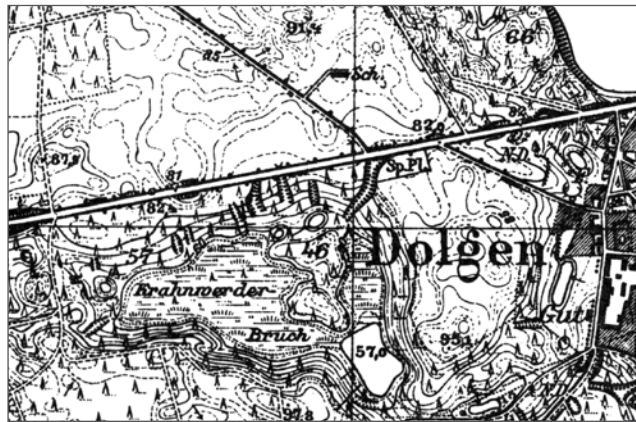
Fragmenty naczyń ceramicznych z jeziora Dankowskiego (fot. B.K.)

(m.in. Tappe, Zuch), 6 zagrodników – po łanie (m.in. Beelitz), po łanie także mieli młynarz, pastuch, nowy tartak, karczmarz. Łanów we wsi było 42, a razem 91 (SK 77). Około 1750 roku posiadaczami zostali Jakub Krzysztof i kapitan Ehrenreich Filip von Papsteinowie (T 328).

Po wymarcu Papsteinów, w 1788 roku majątek przeszedł przez zakup od generała-majora Jakuba Krzysztofa von Papsteina na jego szwagra majora Adama Fryderyka von Bocka. Wdowa po tymże w 1803 roku sprzedała Danków rotmistrzowi Fryderykowi Ewaldowi von Massowowi. W 1804 roku wieś liczyła 23,5 łana ziemi, 11 gospodarstw chłopskich, 6 zagrodniczych, 20 chałupniczych, 232 mieszkańców w 36 budynkach. W 1820 roku majątek przeszedł na ród von Brandów z Ług i wnet został zmodernizowany. Wybudowano nowy pałac klasycystyczny z salą balową, galerią obrazów, biblioteką. Obok znajdowała się oranżeria, w lesie mauzoleum rodowe Brandów. Od 1861 roku majątek wraz z Żabickiem stanowił niepodzielny majorat. Wraz z Elżbietą von Brand majorat przeszedł w 1910 roku na jej syna Ottona von Erxleben z Selbelang. Danków liczył w 1919 roku we wsi 95, w majątku 158 mieszkańców; w 1924 roku razem 250, w 1939 roku – 207 (BA 188); tego roku we wsi też rzeźnik, stolarz, kuźnia, sklep, gospoda (A). Majątek liczył wtedy 3905 ha, w tym 699 ha ziemi ornej, 2885 ha lasu. Ostatnimi niemieckimi właścicielami byli od 1929 roku Cora von Erxleben (córka Ottona) i jej mąż Wichard von Alvensleben. On od 1939 roku na wojnie, odznaczany za poszczególne kampanie, ona popełniła z personelem samobójstwo po wkroczeniu czołgistów radzieckich do Dankowa 29 stycznia 1945 roku. Splądrowany pałac spłonął. Od komendantury radzieckiej Danków został przejęty 23 czerwca 1945 roku i skolonizowany. W grudniu 1946 roku mieszkało tu 57 osób, na początku 2009 roku – 129.

4. Do dziś istnieje kościół z ok. 1871 roku o wymiarach 20 x 9 m, z cegły licówki, z dachem dwuspadowym krytym łupkiem, z wieżą od zachodu zwieńczoną ostrosłupowym hełmem. Do 1945 roku w parafii Buszów (T 530). Poświęcony jako katolicki 24 czerwca 1962 roku.

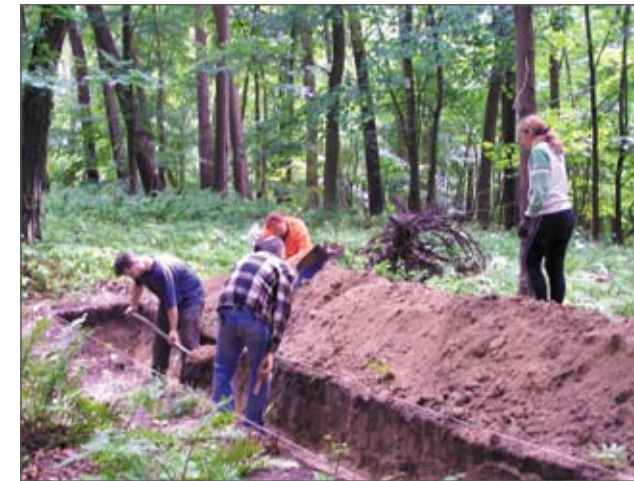
Długie 9 km na póln. wsch. od Strzelce

1. Między jez. Lieb/Lipie i Schlage/Słowa na półwyspie oddzielającym od południa jeziora Lipie (*Lype* 1341 r., *Lieb See* 1944 r.) i Słowa (*Slanwe* 1341 r., *Schlage See* 1944 r.) na wzgórzu Burgwall/Grodzisko, zajmującym północną część półwyspu (kiedyś wyspy?), będącym śladem istniejącego dawniej grodu. Miał tam wedle miejscowych legend stać zamek rycerza rozbójnika napadającego na kupców ciągnących drogą krajową. Jeszcze na początku XX wieku widoczny był ślad rowu, przez który przerzucony był mostek służący rycerzowi do wypadów na drogę i na powroty, by się ukryć (MS 81). Grodzisko oczywiście jest pozostałością po grodzie wczesnośredniowiecznym (VII-XII wiek).

Latem 2011 roku archeolog Sławomir Górka przeprowadził na tym grodzisku o długości ok. 200 m i szerokości ok. 90 m. ze śladem wału od póln., weryfikacyjne badania sondażowe w pięciu wykopach. Odkryto m.in. fragmentów: 288 ceramiki naczyniowej, 72 polepy, 31 cegieł. W wykopie najwyższej partii założenia grodowego materiał ceramiczny pochodził z XI wieku oraz z XIII/XIV wieku, ale bez śladu fundamentów budowli kamiennej. Widocznie też w okresie askańskim była tam budowla (wieża?) drewniana⁶.

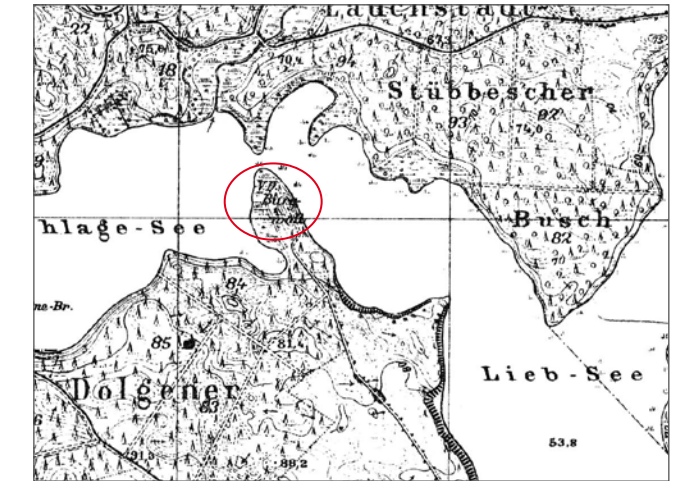
2. Dolgen 1337, Niendorf (czyli „nowa wieś”) Dolgen 1608, Dolgen 1944. D. w praktyce w 1945 roku (za KAL-D1), co zatwierdzono. Obok wsi „długie” jez. Długie (Długe 1250, K I, nr 284; Dolgener See 1944), dało zapewne nazwę wsi.

⁶ S. Górka, komunikat przesłany do Urzędu Miasta Strzelce, także P. Kozłowski, Na wzgórzu nad jeziorem żyli już Słowianie, „Gazeta Lubuska” 15 IX 2011.

Badania wykopaliskowe na grodzisku w Długim (fot. M.B.)

3. Opuszczona wieś w Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku, z tytułu użytkowania Puszczy Drezdeneckiej musiała dawać margrabiemu brand. 18 miar owsa puszczańskiego (NL 24, 31). Opuszczone pola jeszcze w 1573 roku należały do von Bornstedtów (T 152). Potem wieś

Lokalizacja grodziska w Długim, według mapy w skali 1:25000 z 1893 roku

odbudowano: „nowa wieś D.” W 1608 roku nadal pozostawała w rękach Bornstedtów: Asmusa tu mieszkającego, chociaż główny majątek miał w Ługach; Antoniego, mającego z bratem Joachimem ojcowskie lenno w Pielicach; Zabela mieszkającego w owczarni, chociaż

Dwór w Długim, około 1928 roku. Rys. Albert Guse (HKF 13, 1928)

Kościół w Długiem, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. *Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild*, Pinneberg 1989, s. 166)

główny majątek miał w Pielicach; także Markusa von Billerbecka, mieszkającego na tzw. *Kramwerder*, kupionym od von Natzmerów (EB 235; T 195). Odnajdziemy tu Wilhelma von Wreech w latach 1617, 1620 na Buszowie, Ługach i D. kupionym od Kurta Fryderyka von Bornstedta (T 235), tenże w 1627 roku widnieje jako poszkodowany z żoną na 1000 talarów przez rabujące wojska cesarskie (T 210). W liście lennym dla von Bornstedtów z Ług, Ogardów, Pielic z 1643 roku wymieniono też pusty *Feldmark* D., ale część wsi i pustego *Feldmarku* należały do Gottfrieda von Billerbecka, syna Markusa; gdy Moritz i Egidius byli „w polu” (T 233), czyli jeszcze na frontach wojny trzydziestoletniej. Billerbeckowie byli też głównymi posiadaczami majątku w 1644 roku (EB 238, 271).

W opisie majątku w 1718 roku stwierdzono, że dawniej nie było łąnów folwarcznych, istniały 4 części, z których każda posiadała owczarnię, najważniejszym był majątek Johanna Fr. von Bornstedta liczący 8 + 5 zagrodnich łąnów, we wsi 9 zagrodników po łanie (w tym Michel, Grune, Gruhn), karczmarz z wyszynkiem 26 beczek piwa od strzeleckiego burmistrza Wolffa (SK 76).

W 1750 roku majątek należał do landrata strzeleckiego majora Johanna Fr. von Bornstedta (T 328). Po nim od 1778 roku nastał Krzysztof Fr. von Sack (T 389), od 1813 roku – wdowa po kapitanie von Brand z domu von Sack, po niej od 1828 roku w D. i Ługach – Adolf Ernest Paul von Brand (T 513). Do 1878 roku posiadaczem był Adolf von Brand z Chomętowa i Osieku. Wraz z Ługami stanowił majorat od 1878 roku. Od 1904 roku posiadaczem majątku był dr praw rotmistrz Adolf von Brand (T 552).

Liczba mieszkańców: 183 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku: wieś 43, majątek 178; w 1925 roku wieś 41, majątek 168; w 1939 roku razem już tylko 148 w 48 gospodarstwach domowych (BA 188); gospoda, handlarz bydłem (A).

4. Kościół splądrowany w 1945 roku. Obecnie niezachowany.

Dobiesław 13 km na pñn. od Strzelec

Charlottenburg 1944, przys. Gilowa, w 1800 roku 16 mieszkańców (KT II, 7). N. polska dowolna. Brak na mapach polskich.

Dohlenest > Unieście

Dolgen > Długie

„**Drzymałowo**” w granicach miasta Strzelce w 1998 roku⁷, nazwa pospolita nie wprowadzona w sposób urzędowy, może dla części miasta powstać po 1945 roku.

Dürrenfelde + Dürrenfelder Mühle > Sarnowo

Eichwerder

Osada na wsch. od Lichenia wspomniana w 1809 roku (Br 181). Potem nie występuje.

Elsengrund Försterei

Leśniczówka k. Buszowa, wspomniana w 1850 roku (BgM 478). Potem nie występuje.

Falkenstein > Sokółsko

Fischerhaus > Tuczenko

Freischütz > Żądłowo

Friedeberg Ostbahnhof > Strzelce Wschodnie

Friedeberg Siedlung > Strzelczyki

⁷ Tak G. Galiński, *Folwark do wzięcia*, „Ziemia Strzelecka”, 1998, nr 23, s. 9.

Gardzko 4,5 km na pñd. wsch. od Strzelec

1. Grodzisko z VIII-XIII wieku na wzgórzu na zach. od kościoła (DZd 67, 71; DZb 292-294), czy z VII-XI wieku, z odkrytą ceramiką; na przeciwnym wzgórzu osada (czy gród właściwy?) z ceramiką, przeszlikiem (GS 8, 10)⁸. Gród ważny, skoro dał nazwę powstałej obok wsi (pomorski „gard” tyle co polski „gród”).

2. Cartzig (1308/13) 1333, może jednak należało odczytać: Gartzig; Kartzick 1337, Kar(t)zkische scheide 1407, Cartzig 1411, Gatzikg 1452 (?), Gartzk 1499 (CDB XVIII, 284; NL 22; SF II, 61; CDB C II, 441), Gortzk 1524, Kartzigk 1572, Goricke 1577 (CDB C II, 505; OZO 98; SBS 60), Karzig 1718, Hohenkarzig 1944. Od pom. gardczyk – mały gród (MO 62), chociaż wygląda na przeniesioną z myśliborskiego Karska, skoro i tu przed 1319 rokiem ród ryc. Retsin, znany w Ziemi Lipiańskiej i Myśliborskiej (R 23). Po 1945 roku Gardzko (za KAL-D1, gdzie jednak: Grodzisko, Gardzisko).

3. Przed 1319 rokiem z nadania margrabiego brand. Waldemara rycerz Ebel Retz[in] posiadał lenno w Gardzku wraz z dochodem z karczmy i młyna; mgb. Ludwik Starszy nadał tu w 1333 roku mieszczanom Strzelec, braciom Reineke i Marcinowi Polen, 5 łąnów z należnym dochodem z karczmy, pół wispla zboża z młyna i innymi prawami (CDB XVIII, 284). W 1337 roku wieś w Ziemi Strzeleckiej z 64 łąnami, w tym parafii 4, po 12 łąnów mieli lennicy Herman i Giso Blum (w istocie obaj z rodziny ryc. Blomeke, Blümeke); z tytułu użytkowania Puszczy Drezdeneckiej wieś dawała władcy 1,5 wispla (owsa) (NL 22, 31); w 1407 roku pola (Starego) Kurowa rozciągały się po granice G. (UBO II,

⁸ Zob. G. Galiński, *Wysoki gród w Gardzku*, „Ziemia Strzelecka” 2001, nr 21, s. 8-9.

Kościół w Gardzku, lata 30. XX wieku (EF po 298)

Dzwon z 1599 roku przed kościołem w Gardzku (fot. B.S.)

nr 1010; VE 74; R. nr 183). Rycerz Syvert Gele (tj. von Geyl, bo taka rodzina znana w okolicy) przy pośrednictwie Szymona Mellentina, Hansa Rowerdera, swego wuja Henninga von dem Borne ułożył się 19 sierpnia 1411 roku ze Strzelcami, kończąc spory o granice swego lasu Cartzig z łąkami miejskimi (SF II, 61; T 109). Część miejskiego łągu nadnoteckiego od Polki po kurowskie łąki Haferwiese zwana Haselbruch posiadała kępę o nazwie Nesselwerder (lub Nesselort). Na północnym krańcu kępy znajdował się wygon (pastwisko dla bydła), o który poszło. W łągu szlachcic Geyl polawał na sarny i wycinał drzewo, tymczasem i mieszczą-

nie pędzili swe stada była poprzez pola Gardzka do pojenia aż w jeziorze Recko (*Rötsee*) (T 191)⁹.

Potem była tu główna siedziba rodu rycerskiego von Möhlenów. Rodzina znana w Nowej Marchii dopiero od 1402 roku, kiedy to hołd Zakonowi Krzyżackiemu składał Henning von der Mole. Bracia Henryk i Henning Molenowie w 1425 roku byli świadkami ryc. Jana von Falve ze Słowina (CDB XIX, 486), co jest widowym śladem pobytu rodu w Ziemi Strzeleckiej. Henning i Otto z Ziemi Strzeleckiej hołdowali elektorowi brandenburskiemu w 1454 roku (CDB XXIV, 161).

Hołd elektorowi Joachimowi składał Hans von Möhlen z Gardzka i Lichenia 12 marca 1499 (CDB C II, 441); list lenny w 1571 roku wystawiony przez kancelarię elektora dla von Möhlenów z Lichenia i G. (EB 62; T 151), w 1572 roku Asmus, Hans, Lamprecht von Möhlenowie z G. mieli tam po 6 łanów, wdowa po Ottonie dwa; w 1588 roku Jakub i Melchior z tego rodu mieli 6 łanów (chłopskich?) dołączonych do majątku przed laty, a konsens władcy może został spalony, dlatego zgody na to nie mogli udowodnić [18+2] (OZO 98). W 1586 roku rozgorzał nowy spór oraz proces von Möhlenów Anzelma i Jerzego ze Strzelcami o granice pastwisk. Wreszcie w 1602 roku przed komisarzami sądu państwowego w Kostrzynie odbyto rokowania z Melchiorem von Möhlenem w toku wizji lokalnej z udziałem kilku szlachciców z okolicy. W 1608 roku były tu majątki i siedziby licznych Möhlenów: Asmusa na ojca siedzibie, Piotra z owczarnią, Andreasa z siedzibą na zabudowaniach chłopca, Melchiora, miesz-

kającego we wsi Baltazara (EB 235; T 195). W latach 1627-1643 właścicielem był Wolf von Möhlen, syn Jakuba; w 1643 roku tenże oraz Baltzer też na Licheniu, części Osieku, a jako współwłaściciele lenna wymienieni ich zmarli współrodowcy: Asmus, Piotr, Jakub, Baltazar i Reimer. Z synów Asmusa – Asmus 5 grudnia 1643 roku otrzymał list lenny; wtedy współwłaścicielami lenna byli: Asmus syn Piotra (nieletni), Jakub syn Baltazara, Wolf, Egidius w polu i Hans (nieletni); synowie Reimara Melchior, Wolf i nieletni Egidius (EB 235, 289; T 234). Hans Chrystian w 1654 roku (T 240), tenże oraz Franz Joachim i Hans pozostawali w latach 1666-1668 w nowym sporze ze Strzelcami o granice łąki w Sarbiewie (T 245). W 1689 roku właścicielami byli von Möhlenowie w G., Licheniu i Ogardach: Chrystian Ludwik, Hans Joachim (synowie Wolfa) od 1664 roku (T 282).

W 1715 roku majątek należał do płk. Henryka Jerzego Ehrenreicha von Möhlens, w 1718 roku właścicielem był tenże z braćmi Joachimem Filipem (jeńcem w Turcji) i Baltzerem Fryderykiem, podobnie jak on bezpotomnymi. We wsi do 1717 roku było 9 zagrodników, potem jednak jako 10 chłopów po 2 łany (m.in. Tetzlaff, Pulche), karczmarz z wyszynkiem 12 beczek piwa strzeleckiego rocznie (SK 86).

Major von Möhlen (1750) zginął w 1760 roku w bitwie k. Legnicy i majątek przejął w dzierżawę słynny minister pruski Franz Balthasar Schöenberg von Brenckenhoff, urządzając tu od 1774 roku swą siedzibę (T 328, 350). Zmarł w Gardzku 21 maja 1780 roku (T 374), a o wielki spadek po nim trwać będzie procesowe postępowanie. Karol Fr. von Möhlen, porucznik w regimencie księcia pruskiego, zmarł młodo w 1780 roku, a majątek dziedziczony przez siostry przeszedł na kapitana Henryka Gottloba Ludwika von Holtzendorfa (T 389), w 1801 roku – na Christianę Ernestinę von Langenn (ur. Steinkeller), w 1816 – na jej syna Henryka Augusta von Langenna, w 1818 – na asesora sądowego Karła Gottfrieda Matthesa (T 511). W 1865 roku właścicielem majątku nadal pozostawała rodzina Matthes (T 485, 511), od 1882 roku – Paul von Brand z Ług, od 1905 roku – dr praw Adolf von Brand, od 1908 roku – Magdalena von Haine (ur. Siebert). W latach 1910-

⁹ Krzyżacki wójt Nowej Marchii 26 VI 1452 roku zatwierdza Gorzowowi zakup połowy sołectwa miejskiego tamże od Bartłomieja Berenfelde mieszkającego w *Gartzikg* (CDB XXIV, s. 158). Może to więc G. lub Karsko myśliborskie (jak R. Eckert II, 50) lub jeszcze inna miejscowość. Z tą czynnością wypadnie jednak kojarzyć list lenny margrabiego Jana z 17 lutego 1427 roku, zatem Jana Alchemika rządzącego w imieniu ojca w Marchii, wystawiony we Frankfurcie dla Clausa Berenfelde, a obejmujący wieś *Karczk* z 17,5 łanami, sądem niższym, młynem doń przynależnym, lennem kościelnym i zagrodnikami, jak kupił on od Hansa Botela (CDB XIX, 150; RHN II, 91) ustawił akt wśród dokumentów nowomarchijskich!) Ów Boytel też wskazuje na Marchię, a nie Nową Marchię, w której w 1427 roku panowali Krzyżacy a nie margrabia Jan, zatem owego *Karczk* - *Gartzikg* należy szukać na zachód od Odry!

1912 majątek został rozparcelowany przez товарищество osadnicze „Eigene Scholle” (T 552). Liczba mieszkańców: 271 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku – 595; w 1925 roku – 541; w 1939 roku – 486 w 140 gospodarstwach domowych (BA 188); tartak, szewc, kuźnia, fabryka marmolady, piekarnia, gospoda „Zur Linde” (A).

Dawna szkoła w Gardzku (fot. B.S.)

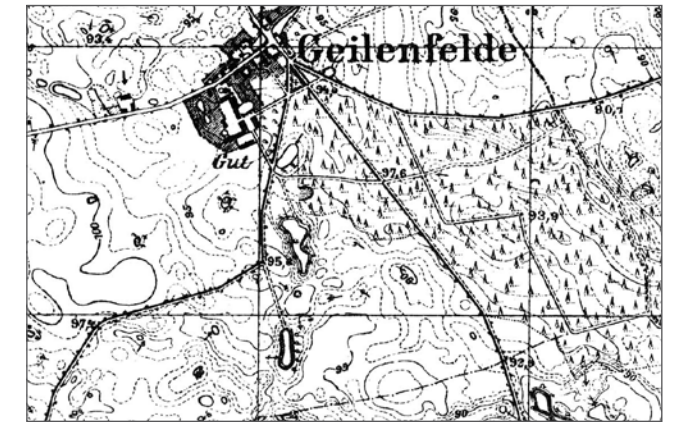
Dawna gospoda „Pod Lipą” (fot. B.S.)

4. W kościele dzwony z 1525 roku (S. 116) i 1599¹⁰. Nowy kościół z 1861 roku (T 530).

Gąsior ok. 12 km na płn. od Strzelec Stranzenwalde 1944 roku, przys. na płn. od Ogardów, wspomniany w 1817 roku (V), i w 1850 roku (BM 477). Po 1945 roku nazwany G. dowolnie, bez uzasadnienia (KU). Brak osady na polskich mapach.

Geilenfelde > Gilów

¹⁰ M. Majewski, *Ludwisarstwo stargardzkie XV-XVII wieku*, Stargard 2005, s. 190.

Gilów 13 km na płn. od Strzelec

2. Gelant 1304 (?); Dylenueld 1337; Illenfelde 1436 (NL 23, CDB XVIII, 366, XIX, 339) 1519; Geilenfelde 1552; Geylfelde 1560; Beiglenfelde (zapewne zły odczyt nazwy z dokumentu?) 1569; Geiligenfelde 1572; Gillefeld 1576; Gehlenfeldte 1608 (CDB XVIII, 366, XXIV, 278; RHN III, 418; OZO 98; EB 236); Geilenfelde 1944. Nazwa ma związek z rodziną rycerską Geyl, Gil, pochodzącą z Pomorza, w 1410 roku siedzącą w niedalekim > Gardzku (T 71) i znaną w Nowej Marchii od 1337 roku. Po 1945 roku Gilów (za KAL-D1).

Pałac w Gilowie, około 1926 roku. Rys. Albert Guse (HKF 11, 1926)

3. Rycerz Ulryk de Billerbeck w 1304 roku w miejscowości *Gelant* dokonał nadania cysterkom z Pełczyc w postaci patronatu nad kościołem w > Tucznie (P IV, nr 2163). Ze względu na podobieństwo n. oraz lenno Billerbecków w pobliskim Tucznie, uzasadniona jest

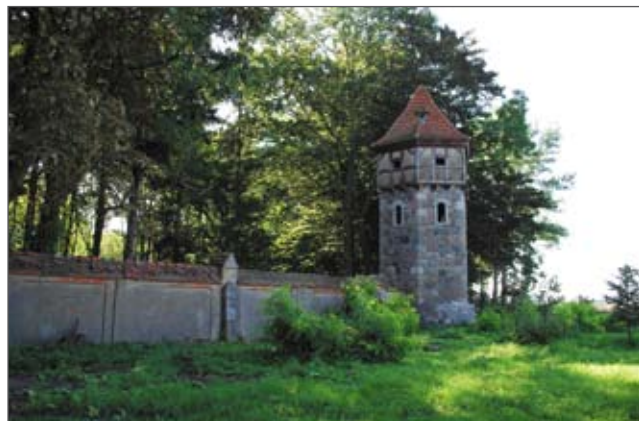

hipoteza o identyczności wsi z G. Znajdowała się w Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku z 56 łanami, w tym parafii 4, lennika „Silikin” 12 łanów (NL 23). Widoczny jest związek wsi, oznaczającej „pole Geila”, z drobnym rodem rycerskim Geyl, Geile, Gile z tej okolicy. Silikin należało chyba odczytywać jako Gilikin. Śladem po rodzie wydaje się być bagno Geile Fenn pod > Dankowem 1 km od jez. > Dankowskiego, po 1945 roku z n. Poraje.

Seiffert Geyl z lennem w > Gardzku w 1410 roku; pewien rycerz (zapewne Geil) z Illenfelde (zamiast Geilenfelde), przyjaciel Marka Blümeke z Lubicza, przebywali tu w 1436 roku (CDB XIX, 339), 25 lutego 1541 roku Hans von Bornstedt jako zarządca domeny w Bierzwniku od zadłużonego u niego na 500 reńskich guldenów margrabiego Jana otrzymał opuszczone pola G., wcześniej cystersów (GZ 445), co margrabia prolongował 3 stycznia 1552 roku z powodu nowego zadłużenia (CDB XVIII, 366). Tenże Hans von Bornstedt z G. 5 stycznia 1560 roku (CDB XXIV, 278), w 1569 roku (RHN III, 418), oświadczał w 1572 roku, że w każdym polu¹¹ ma po 60 mórg (tj. 10 łanów) bez konsensu władcy, czyli zajmowane nielegalnie (OZO 98). Jako zwolnione lenno G. dobra przejął elektor i w 1602 roku nadał Ernestowi von Schöningowi (T 192, 195), który sprzedał je Mikołajowi Schubertowi, rentmistrzowi kamery z Kostrzyna, mającemu tu zarządcę w 1608 roku (EB 235). Jeszcze w 1620 roku majątek określany jako opuszczony (*wüste Feldmark*), a we wsi była siedziba rycerska i dopiero (zaledwie) 8 zagród zagrodników (T 196). W 1643 roku nadał to lenno tegoż Mikołaja Schuberta, także do wspólnej ręki do synów Johanna Wernekego, elektorskiego rentmistrza dworskiego: Joachima Ernesta, Andreasa i Mikołaja, (T 235). W 1689 roku był to majątek pułkownika Hansa Jerzego von Schönebecka, Herkulesa Mikołaja von Pestalozzi, elektorskiego radcy dworskiego i zarządcy domeny państwowej w Dreźnie (T 282), w 1715 roku pułkownika Hansa Jerzego von Schönebecka, brata generała-majora Bernda Chrystiana z Dyszna. W 1718 roku w majątku 6 łanów folwarcznych wdowy po

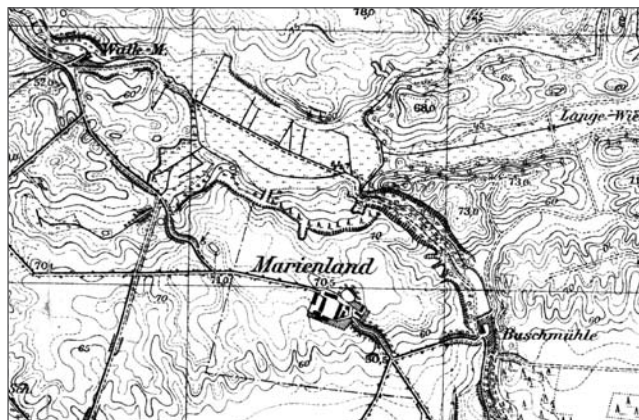
pułkownika von Schönebecku, 6 zagrodników (m.in. Tabbert, Stancke, Fritze) po łanie, 10 zagrodników (m.in. Nocka, Stancke) po połowie łu (SK 73).

Majątek w 1750 roku należał do Fryderyka i Jerzego von Schönebecków. W końcu tego wieku właścicielem był Jerzy Ernest von Schönebeck (T 328, 390), po nim od 1832 roku – Fryderyk Wilhelm von Sydow, od 1853 – Karl Dawid Klettner, od 1867 – Albrecht Wilhelm, po nim, od 1883 roku – wdowa Anne Charlotte (ur. Klettner), a jej syn Max od 1905 roku (T 512, 551).

Wieża widokowa w ramach założenia parkowego (fot. M.B.)

Liczba mieszkańców w 1919 roku – wieś 58, majątek 253, w 1925 roku – wieś 153, majątek 143; w 1933 roku – 230; w 1939 roku – 265 w 62 gospodarstwach domowych (BA 188).

Golczewice 3,5 km na płd. wsch. od Strzelce na pograniczu ze Zwierzynem

2-3. Najpierw od średniowiecza był tu folwark kościoła mariackiego ze Strzelce, stąd nazwa Marienland (1944). Mgb. Jan Kostrzyński wykupił go w 1566 roku

11 A pola było wtedy zawsze trzy, bo stosowano w uprawach ziemi – trójpółówkę.

od miasta i dołączył do swej domeny w Dreźnie. Od 1765 roku była tu nowa kolonia (SB 88; T 143). Majątek braci Hübner w 1799 roku (390), od nich w 1805 roku przeszedł na Gottlieba Kädinga, w 1818 roku – na wdowę po nim (ur. Sebert), w 1819 roku – na panią Wendt (ur. Lange), w 1820 roku – na Johanna Gottloba Wittego, w 1827 roku – na Johanna Fryderyka Crusiusa, od 1830 roku – na Karla Leopolda Böcka, w 1832 roku – na Fryderyka Hübnera, w 1839 roku – na Johanna Henryka Zweigera i do 1850 roku na jego dziedziców, a od 1850 roku – na wdowę Louise Richter (T 514). Kolejnymi właścicielami byli: Herman Stolze od 1886 roku, Robert Wilde z Owczarek od 1899 roku, Erich Hark od 1906 roku, Karl Schnoeckel od 1917 roku, Erich Schneider od 1918 roku, Oskar Westphal od 1920 roku (T 553). Po 1945 roku G. jak *Golceuice* 1290 w Wielkopolsce (za KBP I, 30). W praktyce jednak funkcjonuje nazwa Marianowo.

Grabe > Graby

Graby 6 km na wsch. od Dankowa

Grabe, przys. Buszowa w XVIII wieku (Br 183), 1817, Neu Graben 1944. Po 1945 roku G., bo Grabe może oznaczać graby (KU).

Heideknechtshaus

Leśniczówka Strzelec w Górkach, wspomniana tylko w 1712 roku (T 299).

Hellbruch > Brodno

Herrenwiese > Niesiekowo

Hinter Mühle > Żabnik

Hohenkarzig > Gardzko

Im Upstall > Skotnica

Jemielin 4 km na płd. zach. od Strzelce

Neue Vorwerk przys. Buszowa w końcu XVIII wieku (Br 192), też w 1833 roku (UM nr 1635), Neuvorwerk Försterei w 1944 roku, leśniczówka na płn.-zach. od Przylęgu. Nie mylić więc z przys. Brzozy Neu Vorwerk z 1850 roku. Po 1945 roku J. jak *Jemelino* 1220 w Wielkopolsce (za KBW).

Jesuswerder > Wełmin

Joachimsthal > Skulin

Karlsberg (-burg) > Lisignat

Karlsteich > Lisignat

Käuzchenburg > Puszczykowo

Klostergut > Strzelce Klasztorne

Kotwiniec 7 km na płd. zach. od Strzelce

Młyn na rzece Polka na płn. zach. od wsi Przylęg już w obrębie wsi Brzoza, wspomniany bez nazwy w 1337 roku (NL 23), od 1400 roku w posiadaniu miasta Strzelce, od 1566 roku margrabiego brand. Jana (kostrzyńskiego) jako Ober Mühle. Nabyty w 1761 roku przez Karowów, właścicieli młyna „średniego” (Mittel Mühle), stąd też zwany Karowsche Mühle (SDA 30)¹². Ober Mühle 1822 (UM nr 1705), 1944. Po 1945 roku K. jak zaginione pole pod Inowrocławiem (KU, za KBW).

Kranichpfuhl > Żurawie Pole

Kranwerder

Przys. majątku Bornstedtów w Długiem w 1608 roku (EB 236), zapewne na półwyspie jednego z licznych jezior.

Kugelhammer > Sącznik

Kunersdorf, Cumersdorp wieś zaginiona w Ziemi Strzeleckiej

W *Księdze Ziemskiej* z 1337 roku wieś zaledwie 11 łanami wymieniona po Licheniu, przed Przylęgiem, z 8 łanami lennymi rycerza Henninga von Wendena (NL 23). Ze względu na małą liczbę łanów (wieś kolonizacyjną zamykano wtedy w areale 64 łanów) to mimo n. (Dorf = wieś) najwyraźniej zaledwie dwór (*curia*) rycerski. Ów Henning to zapewne giermek (famul) Henning *de Slavia*, czyli Wenden, znany z lat 1318-1321 lennik cystersów z Bierzwnika i podkomendny marszałka książąt pomorskich Wedegona von Wedla (CDB IX, 5, XIX, 457; P VI, nr 3560, 3581). Ponieważ wtedy Wendenów spotykamy w Dankowie (Albert 1347, Henning 1351), wsi należy zatem poszukiwać w pobliżu Dankowa. Nazwa wsi pochodzi zapewne od jakiegoś (rycerza?) Konrada, Kunona (T 70).

Kupferbrück > Międzymoście

Kurówko na płd. od Strzelce

2. Młyn „dolny” (*inferiori molendinum*) potwierdzony mieszczanom ze Strzelce, Marcinowi i Reinekinowi Polenowi w 1337 roku (CDB XVIII, 287). To może jednak był młyn miejski, zaś nasz Untermühle w 1944 roku był położony nieco dalej, koło Starego Kurowa. Od

12 R. Karow, *200 Jahre Mühle Altenfließ*, „Die Pommersche Zeitung”, Jg 11, 1961, Folge 43, s. 6.

1945 roku proponowano n. Nadolnik Kurowski (KU), jednak wprowadzono urzędową nazwę K. (SNG).

Kwilcze 8,5 km na pld. zach. od Strzelc

2. Ratswerder 1944, w Lesie Miejskim rady miejskiej Strzelec (stąd n.), na wsch. od jez. Wełmienko (M nr 1635). Po 1945 roku wprowadzono n. K. przypuszczając, że osada powstała na miejscu zaginionego przys. Przylęgu (w 1905 roku 1 dom) o n. Kratzelbruch, a Kratzel może jest częścią słowiańską (KU).

Licheń 5 km na pln.-wsch. od Strzelc

1. Osada wcz. (D 67).

2. L(l)ichtenow 1337; Lichtenowe 1354; Lichtenau 1413; Lichtenof (Lichtevot) 1491 (NL 23; C XVIII, 131; R. nr 322, KD 36); Luchtenow 1493; Lichtenow 1372, 1490, 1506, 1527, 1572, 1944. Uchodzi za n. słow. (od osoby Lichan, Lichomysł (?) lub niem., przeniesioną przez kolonistów w XIII /XIV wieku z Ziemi Barnimskiej (z okolic Berlina), gdzie Lichtenau, co oznacza tyle co *lechte+Aue* (T 23). Po 1945 roku Licheń (za KAL –D1, jednak bez dokumentacji historycznej).

3. Wieś zapewne z XIII wieku. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej aż ze 104 łanami, w tym parafii 4, kościoła 2, rycerzy z rodziny Misner (*dicti Michsener* tj. pochodzących „z Miśni”, ród znany w okolicy) 16 łanów; z tytułu użytkowania Puszczy Drezdeneckiej wieś płaciła 3 wisple owsa (NL 23, 31). W roku 1354 mgb. brand. Ludwik Rzymski rozliczając się ostatecznie z Betkinem von der Ostenem z Drezdenka z wydatków poniesionych podczas pełnienia urzędu wójta (w Ziemach Gorzowskiej i Strzeleckiej) przekazał mu m.in. dochody z L. (będę zbożową, pieniężną, kurzą, mięsną i inne)

(CDB XVIII, 131). W roku 1372 mgb. Otton zachowując sobie prawo patronatu, zatwierdził ołtarzowi św. Jana Ap. i św. Jerzego w kościele parafialnym w Strzelcach dochód z 15 łanów w L. z całym sądownictwem, przewozem, czynszami, tak jak Mikołaj von Sanitz, pleban z Wielisławic, posiadał tytułem swego zaopatrzenia, a na cele ołtarza przekazał (CDB XVIII, 308).

Rycerze Hanusz i Jakub Blümeke zostali poszkodowani przez Polaków na sołectwie w L. w toku wojny polsko-krzyżackiej ok. 1411 roku (R. nr 322); wieś wymieniona wśród poszkodowanych przez Polaków od X 1420 do 15 IV 1422 roku (R. nr 498). Potem jednak tu lenno rodów von Billerbeck, Sanitz, Möhlen. Mikołaj i Maciej von Billerbeckowie byli patronami parafii w latach 1490-1491 (KD, 31, nr 235, 36, nr 273); Maciej (Mateusz?) z bratem Gunterem, Billerbeckowie z L. 13 listopada 1493 roku w obecności swego rodowca Hansa z Warnicy (w ks. pom., dziś siedziba gminy pow. Pyrzyce) zapisywali kościołowi NMP w Stargardzie rentę od kapitału 50 grzywien w L. (HP I, 174). Hołd w Strzelcach 12 marca 1499 roku składali elektorowi: Hans von Möhlen z Gardzka i L. pod nieobecność swych bliskich krewnych Ottona, Henninga, Jakuba, Jaspara oraz z części wsi Tomasz i Hans von Papsteinowie (CDB C II, 441). Asmus von Sanitz z L. w 1506 roku poczynił nadanie dochodu na potrzeby ołtarza św. Anny w Gorzowie (RHN II, 389); Hans i Jakub synowie Tomasza von Papsteina otrzymali 3 czerwca 1519 roku w liście lennym >Danków, połowę Lipich Gór, 14 opuszczonych łanów w L. (CDB XVIII, 363), a 12 grudnia tego roku list lenny na część L. otrzymał Piotr von Möhlen (CDB C II, 503). Wspomniani wyżej Papsteinowie otrzymali 29 czerwca 1527 roku list lenny na 14 opuszczonych łanów (CDB XIX, 363). Kolejny znany list lenny dla Möhlenów z Lichenia i Gardzka pochodzi z 1571 roku (EB 62; T 151). W 1572 roku Hans v. Möhlen miał 13 łanów w tym 2 chłopskie, które jego ojciec Anzelm dołączył do folwarku bez konsensu władcy; Antoni von Sanitz miał wtedy 23 łany i jeszcze 3 zagrodnicze bez konsensu władcy. W 1588 roku komisarze spisowi stwierdzili, że Jakub i Melchior Möhlenowie mają 9 łanów zabranych trzem chłopom; 4,5 łana ma Asmus von Sanitz

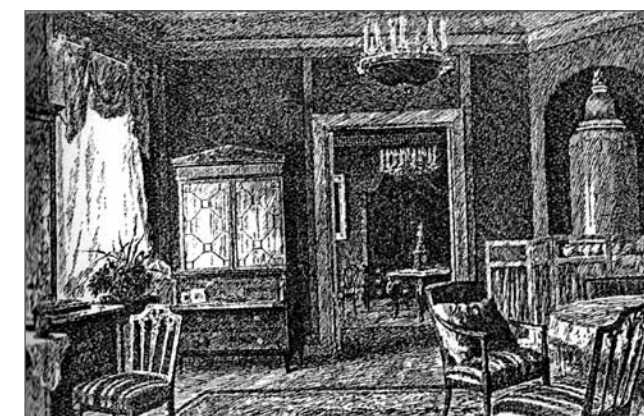

Pałac w Licheniu. Widokówka, lata 20. XX wieku. Wydawca nieznany

Pałac w Licheniu, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. *Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild*, Pinneberg 1989, s. 183)

od dwóch chłopów nabyte, 3 łany ma stary Antoni von Sanitz zajęte chłopom przed laty (OZO 99), tak więc w majątkach 37 łanów rycerskich + 19,5 posiadanych bez konsensu władcy. Bracia Piotr, Andrzej i Asmus von Möhlenowie tu posiadaczami w 1602 roku (T 192); w 1608 roku lenno Jakuba von Möhlerna syna Christiana Ludwiga i jego kuzynów, Baltzera z Gardzka z bratem, oraz Sanitzów: Joachima, Henninga mieszkającego na gospodarstwie chłopu, syna zmarłego Asmusa (EB 245; T 196); w 1643 roku tu lenno Sanit-

Wnętrze pałacu w Licheniu, około 1925 roku. Rys. Albert Guse (HKF 10, 1925)

zów: Asmusa syna Henninga, Tomasza syna Tomasza Starszego, Baltzera i Kurta synów Adama, Fritza, Wolfa, Ernesta, Martina i Franza synów Tomasza Młodszego (T 235; EB 235, 302). Wolf von Möhlen syn Jakuba z Gardzka sprzedał w 1655 roku swą część Lichenia Joachimowi von Sanitzowi (T 234).

W 1714 roku majątek należał do wdowy po rotmistrzu von Möhlenie, w 1715 roku to majątek jej syna studenta Jerzego Wilhelma von Möhlerna, który już w 1718 roku przeszedł na Rudolfa Ehrenreicha von Kahlenberga

Kościół w Licheniu, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Portret Wilhelmine Encke. Dorothea Therbusch, 1776 rok

(39 łanów + 38 chłopskich, 8 zagrodniczych). Wtedy we wsi 6 chłopów po 3 łany (m.in. o nazwiskach: Krinig, Grune; odnotowano plagę ucieczek chłopskich do Polski), 10 zagrodników (m.in. Kruse, Koblack, Lüttke) po 1 łanie (SK 86 n).

Potem majątek należał do landrata strzeleckiego, kapitana Jerzego Wilhelma von Sydowa (T 328). Franz Balthasar Schönberg von Brenckenhoff (ur. 1723), nadradca finansowy i wojskowy domen państwowych, zajmował się z woli króla Fryderyka II kolonizacją Łęgów Noteckich. Nabył w 1763 roku Pławin, od wdowy po landracie i jej synów Licheń za 33 tys. talarów, od rodziny von Möhlen w dzierżawie trzymał majątek Gardzko. Ożenił się w 1776 roku z Elżbietą von Papstein z Lipich Gór i stał się czołowym szlachcicem Ziemi Strzeleckiej (T 349-350). W dobrach tych założył bażaniarnię, plantację winnej latorośli. W Licheniu zapewne wznosił okazały dwór i owczarnię. Brenckenhoff zmarł 21 maja 1780 roku w Gardzku i został pochowany przed wielkim ołtarzem w Licheniu podczas wielkiej uroczystości żałobno-dziękczynnej zgromadzonych osiedleńców nadnoteckich w obecności wdowy, córek Franciszki i Leopoldyny, syna z pierwszego małżeństwa Leopolda, porucznika saskiej gwardii elektorskiej (T 374). Spadkobiercą uczynił króla Fryderyka Wilhelma II.

W 1787 roku Pławin i Licheń zostały przez króla przekazane hrabinie Marianne Diederike von der Mark, 5 września 1797 roku dla swej kochanicy Wilhelminy Enke (1753-1820). To córka nadwornego trębacza, z którą miał pięcioro dzieci. Za sprawą Fryderyka Wilhelma II, jeszcze jako następcy tronu, została hrabiną von Lichtenau od nazwy majątku w Licheniu, który otrzymała. Hrabina Lichtenau nosiła ten tytuł od 1794 roku. Po śmierci króla (16 XI 1797) majątek powraca do króla Fryderyka Wilhelma III (T 390), który kazał ją uwięzić w twierdzy głogowskiej, a majątek w Licheniu w 1798 roku skonfiskować. Odzyskała wolność, gdy wojska napoleońskie weszły na środkowe Nadodrze. Zmarła w 1830 roku. Król w 1809 roku odstąpił L. dla stanów krajowych położonego z tej strony Łaby powiatu księstwa Magdeburg. Wtedy to były 33 łany, 2 wiatraki, 12 kmieci, 6 chałupników i 35 komorników

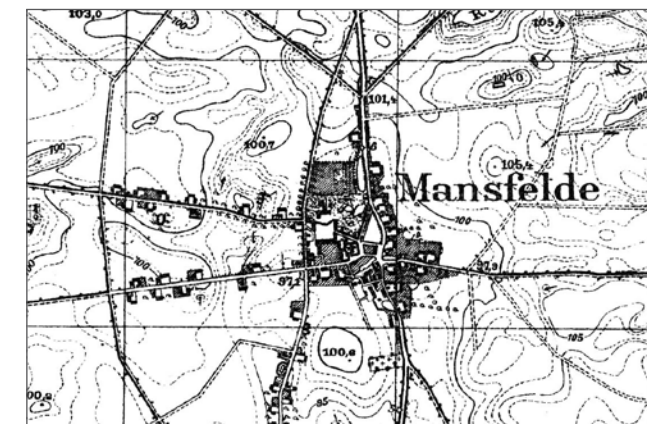
pracujących na folwarku, w lesie i u chłopów. Stąd majątność przeszła w 1816 roku na Fryderyka Wilhelma Ritz, kanonika kamińskiego i magdeburskiego, a od 1820 roku obok niego na własność: Ludwiki hrabiny von Stolberg, Józefiny Miaskowskiej, Adolfa von der Mark, Mariette i Juliusza rodzeństwa von Thierry. Od 1832 roku jedynym właścicielem majątku był Ritz. Od 1840 roku rodzina ta została nobilitowana i odtąd pisała się von Ritz-Lichtenow. Od 1842 do 1882 dobrami władał Wilhelm Jakub von Ritz-Lichtenow (T 513), po nim do 1912 roku Ferdynand Wilhelm von Ritz (od 1888 to niepodzielny majorat wraz z Pławinem), a następnie podporucznik Maksymilian von Ritz-Lichtenow (T 552). Majątek w XIX w. obejmował 6178 mórg ziemi (ok. 1577 ha), w tym 3167 mórg gruntów ornych i 2729 mórg lasu. Z początku XIX w. pochodzi stajnia dworska z kamienia polnego. Powstał też wtedy park krajobrazowy o pow. 4 ha z gatunkami drzew rodzimych i obcych, m.in. cis.

Liczba mieszkańców 420 ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku: wieś 131, majątek 360; 1925 rok: wieś 149, majątek 306; w 1933 roku- 410; w 1939 roku 674 w 120 gospodarstwach domowych (BA 188); stolarz, szewc, rzeźnik, mleczarnia, kuźnia, gospoda (A)

W latach 1940-1945 istniał tu obóz pracy przymusowej, w którym przebywało kilkudziesięciu Polaków. W dniu 12 kwietnia 1942 roku w publicznej egzekucji zamordowano tu dwóch polskich robotników rolnych, braci Marcelego i Konrada Kutznerów, którzy odmówili podpisania volkslisty. Ich śmierć upamiętnia odsłonięta 12 września 1971 roku tablica wmurowana w ścianę, z inskrypcją o następującej treści: „Czas pamięci trwa i trwać musi. Pamięci polskich robotników rolnych na Środkowym Nadodrzu pomordowanych przez hitlerowców w latach 1939-1945”.

4. Po śmierci plebana Jana Messerschmidta, mającego przed 10 grudnia 1490 roku wikarię ołtarza Św. Trójcy w Strzelcach, na prezentację rodu Billerbecków plebanem został 4 lutego 1491 roku Piotr Wunne (KD, 31, nr 235, 36, nr 273).

Lichtenow > Licheń

Lipie Góry 5,5 km na płn. wsch. od Strzelce

1. Pół godziny drogi na wsch. od wsi według legendy stało miasto o nazwie Linde/Lipa, zatopione, a od tej pory dzwony kościelne słycać w dzień św. Jana (ślądem wzgórze Lindenberg)¹³. Legenda i nazwa terenowa posłużyły po 1945 roku do nadania polskiej nazwy. 2. Mansfelde 1337; Mansvelde 1341 (NL 23; CDB XVIII, 289), 1353, 1372; Mansfeld 1350; Manszfild 1527; Mansfelde 1519, 1572, 1944. Wieś zasiedlona przez niemieckich kolonistów zapewne w okresie tworzenia Strzelce, ok. 1270 roku, a może tylko osiedlono ich we wcześniejszej pomorskiej osadzie. Przejawiło się to i w nazwie. Ponieważ brzmi jak wcześniej miasto główne i ośrodek hrabstwa Mansfeld (w górach Harz, okręg Halle) w księstwie brunswickim, przypuszcza się, że stamtąd przybyli osadnicy w XIV wieku (po ok. 1270 roku), zwłaszcza skoro tam Vredeberg, podobnie jak nazwa niem. pobliskich Strzelce (T 22). W pobliżu

Pałac w Lipich Górach. Rys. Albert Guse (HKF 12, 1927)

¹³ P. Müller, *Sagen und Lieder aus dem Lande Friedeberg*, HKF 1, 1916, s. 81.

zresztą wieś > Ługi (Lauchstädt, wcześniej Lockstede), a więc w te strony przybyła rodzina rycerska Lockstede wraz z Blankenburgami czy Schöningami właśnie z księstwa brunszwickiego. Wioski Mansfeld i Lockstedt są też w hrabstwie Mansfeld (SU 34). Po 1945 roku L., bo wieś leży u podnóża góry Lindenerge, dziś Lipinki (za KAL –D1, gdzie Lipiegóry), ta zaś zdaje się nawiązywać do pobliskiego jez. Lipie: Lipe w 1250 roku (K I, nr 284), Lype w 1341 roku (CDB XXIV, 31), Lieb See w 1944 roku.

3. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 76 łanami, w tym parafii 4, kościoła 1, rodu de Hersleben (pochodzącego zapewne z Hersleben k. Halberstadt) (zob. też Ogardy, Pielice) 8 łanów (NL 23). Dobra Ludekina, Eckharda i Mikołaja, braci Hersleben w M., posiadane od poprzedników mgb. Ludwika (zatem w czasach askańskich przed 1319 rokiem) w postaci 8 łanów, czynszu w wysokości 5 szelągów brand. denarów z karczmny i 1/8 dochodu z kar sądowych przeszły z jego woli 29 stycznia 1341 roku na Polenów, mieszczan Strzelec – braci Reinikina, Marcina, Mikołaja oraz Reinikina, synów Jakuba i Mikołaja, ale z zachowaniem praw tu jeszcze mu przysługujących (CDB XVIII, 295). W 1350 roku mgb. Ludwik Rzymski nadał augustianom ze Strzelec 2 łany w M., dotąd lenno rycerza Ruperta von Blümeke (CDB XVIII, 295). Pewne dochody podatkowe z M., z których zrezygnował [bawarski] ryc. Markward von Loterpeck, zastawiono 26 listopada 1353 roku przez tego mgb. mieszczanom z Frankfurtu Janowi i Fritzo Belkow na tak długo, dopóki nie odzyskaliby 70 grzywien brand. srebra, przy czym mogli posiadłość sprzedać Betkinowi von der Ostenowi, u którego mgb. również był zadłużony (CDB XXIII, 61). Bada pieniężna, mięsna, kurza, zbożowa i opłaty z tytułu przewozu, zastawione dotąd Loterpeckowi i wykupione przez mgb., nadane zostałyby 3 stycznia 1354 roku Betkinowi przy okazji rozliczania się z nim z wydatków wójtowskich (CDB XVIII, 131). Mgb. zastawiając Loterpeckowi i jego braciom za długi zamek i pewne miasteczko w Bawarii dodał 19 grudnia 1355 roku, że tym samym umorzył dług 40 grzywien zabezpieczony w M. (BSI 309); w 1372 roku mgb. Otton nadał tu pobór bedy Konradowi de Hersleben (CDB XXIV, 85).

W Strzelcach 12 i 18 marca 1499 roku hołd elektorowi składali Bertold, Jakub, Claus von Rostin, bracia Tomasz i Hans von Papsteinowie (z > Dankowa) z połowy M. bez 4 łanów (więc łanów Rostinów?) (CDB C II 440 i n). Wtedy połowa wsi należała do Bornstedtów¹⁴. Hans i Jakub, synowie Tomasza von Papsteina, otrzymali 3 czerwca 1519 roku list lenny obejmujący > Danków, połowę wsi M., gospodarstwo w Licheniu (CDB XVIII, 363). Po śmierci Tomasza list lenny z 29 czerwca 1527 roku dla jego synów Hansa i Jakuba z Dankowa objął połowę wsi M. (CDB XIX, 363). Kolejny list lenny dla Kuno von Rostina pochodzi z 1571 roku (EB 62), a więc rodzina przejęła majątność Bornstedtów. Tenże Kunon w 1572 roku miał 18 łanów w swym rycerskim majątku, w tym 4 zagrodnicze; obaj Jakubowie von Papstein w każdym polu mieli po 10 łanów (razem 38); w 1588 roku zanotowano, że bez konsensu władcy Hans von Papstein miał 2 łany, Chim von Papstein – 2, Kuno Rostin – 8 [38+12] (OZO 99). W 1608 roku było tu aż 8 lenn (majątków) rycerskich, w tym 6 Rostinów (Henryk, Krzysztof, Aleksander, Fryderyk, wdowa po Walentynie z nieletnimi synami, Jakub – ale jego bracia Henryk i Krzysztof mieli tę część jako dzierżawcy), oraz 2 majątki Joachima von Papsteina z Dankowa zarządzane przez wójtów (EB 235). W XVII wieku kilka części Rostinów przeszło na inne rodziny. W 1625 roku byli tu Egidius i Joachim von Papsteinowie, synowie Joachima. Ok. 1640 roku spotykamy majątek Joachima Ernesta von Blankensee, w 1644 roku – jego brata Ernesta. Brak Rostinów w spisie szlachty z 1643 roku, ale zachowali część wsi (EB 237, 193, 296; T 234). Joachim von Papstein z Dankowa, na części Ogardów i Lipich Gór, zmarł w 1643 roku i majątność przejął jego syn Egidius (T 234).

Po Chrystianie Ludwiku w 1670 roku wymarli Rostinowie. Od 1672 roku Wolf Asmus von Bornstedt z Długiego, Ług, Ogardów, miał dwie części Lipich Gór po Rostinach, Papsteinach i Blankensee. W 1689 roku posiadaczami byli Bornstedtowie z Wołogoszczy (k. Dobiegniewa) i Pielic. Byli to kuzyni: Chrystian Ludwik, Karol Fryderyk (synowie Wolfa Asmusa); Er-

¹⁴ A. Hänseler, *Aus der Geschichte des Rittergutes Mansfelde*, „Die Heimat” 1930, nr 1.

Kościół w Lipich Górach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Wnętrze kościoła w Lipich Górach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

nest Moritz (syn Baltazara Fryderyka), Hans Wilhelm i Zygmunt (synowie Krzysztofa Henryka), Henryk Wilhelm syn Ottona Wilhelma, Wolf Asmus syn Henryka, Wolf Adam syn Wolfa Adama. Posiadali po Wre-
echach część Długiego, po Billerbeckach część Ług, w Ogardach tartak i wcześniejsze lenno Billerbecków, dalej puste pola majątku w Pielicach oprócz części, która przez zamianę przeszła na Adama von Blankensee (T 281). Wtedy Joachim von Papstein z Dankowa jeszcze władał częścią Lipich Gór i Ogardów (T 282).

Około 1700 roku Jerzy Berger, posiadacz majątku poklasztornego (*Klostergut*) w Strzelcach, miał kilka łąnów w L.G.; w 1715 roku majątek należał do landrata Papsteina z Dankowa. W 1718 były tam dwa majątki: Jerzego Steffena Bergera i kapitana Henninga von Papsteina. Było tu wtedy 38 łąnów folwarcznych + 12 dołączonych chłopskich i 3 zagrodnicze; we wsi 11 chłopów (w tym Böhmcke, Seler, Schwantz) po 2 łąny (SK 86). W 1733 roku wieś należała w części do Karola Fryderyka von Bornstedta, Jakuba von Papsteina i Stefana Bergera, ok. 1750 roku doszedł Karol Rudolf von Papstein, Henryk von Beneckendorff, który władał majątkiem do 1783 roku (T 328, 368, 390). Ok. 1790 roku wieś znajdowała się w rękach Joachima Henryka von Papsteina, wraz z częścią wykupioną od wdowy po radcy Brenckenhoffie (ur. von Papstein). Ten kolonizator Łęgów Noteckich, posiadacz Lichenia i dzierżawca na Gardzku, był bowiem w drugim małżeństwie z Gottliebe Elżbietą von Papstein (z domu na Lipich Górach). Starsza córka z tego małżeństwa, Franciszka, poślubiła Karla Wilhelma Leopolda von Knobelsdorffa z Otanowa k. Lipian, który w 1801 roku wykupił Lipie Góry od Papsteinów. Po nim nastali w majątku trzej synowie, wspólnie w latach 1834-1844, potem major Helmut Karl Leopold von Knobelsdorff-Brenkenhoff, landrat strzelecki w latach 1820-1832 (w 1842 roku obchodził złote gody z córką Brenckenhoffa i z tej okazji dodał do nazwiska: Brenkenhoff). Zmarł w 1845 roku. Od tego roku (jeszcze w 1865 roku) majątek był w rękach landrata majora Helmuta von Knobelsdorffa (T 450, 514).

W 1850 roku majątek liczył 3 tys. morgów, w tym 372 w Łęgach Noteckich. W 1885 roku przejął go major

Benno von Knobelsdorff-Brenkenhoff, od 1897 wdowa po nim, Augusta von Knobelsdorff ur. von Treskow i ich sześćoro dzieci, ale gospodarował tu syn Ernest (T 553)¹⁵.

Majątek liczący 3800 morgów został poddany w 1929 roku kolonizacji przez towarzystwo osiedleńcze „Eigene Scholle” i sprzedany mu za 700 tys. marek. Liczba mieszkańców: 366 ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku – wieś 176, majątek 312, w 1925 roku – wieś 152, majątek 264; w 1933 roku – razem 489; w 1939 roku – 451 w 123 gospodarstwach domowych (BA 188); gorzelnia, kuźnia, młyn, gospoda, sklep, szewc (A).

Lit.: A. Hänseler, *Aus der Geschichte des Rittergutes Mansfelde*, „Die Heimat” 1930, nr 1; B. Peil, *Sagen aus Mansfelde* [3 legendy] HKF 16, 1931, s. 44.

Lisignat 6,5 km na płn. zach. od Strzelce

Może założył Karl von Sanitz właściciel z Wielisławic (1696). Najpierw to do 1752 roku przydrożna karczma Krugvorwerk. Ostatni karczmarz Marcin Haust żył w 1762 roku zajmując się handlem śledziowym. Przed jego śmiercią majątek powstały obok zmieniono na przys. majątku Wielisławic o nazwie Kakelburg (ludowa nazwa), na początku XIX wieku Karlsdeich (Br 180; MW 18). Karlsberg przys. w majątku Wielisławic w 1803 roku (MW 19)¹⁶. Również Kackelberg, Karlsberg w 1815 roku, Karlsberg – lub – burg w 1855 roku (HT 7; TS 66), potem wszystkie trzy osady złąły się w Karlsberg widniejący na mapie z 1944 roku. Po 1945 roku w praktyce zrazu Karolinowo, Karolewo po przystosowaniu n. niem. (KU). Wprowadzono n. urzędową L. w nawiązaniu do jez. Potrongnath w 1250 roku w okolicy Dobiegniewa (K I, nr 284), bo – gnat stosowny jest dla leśniczówki (KU).

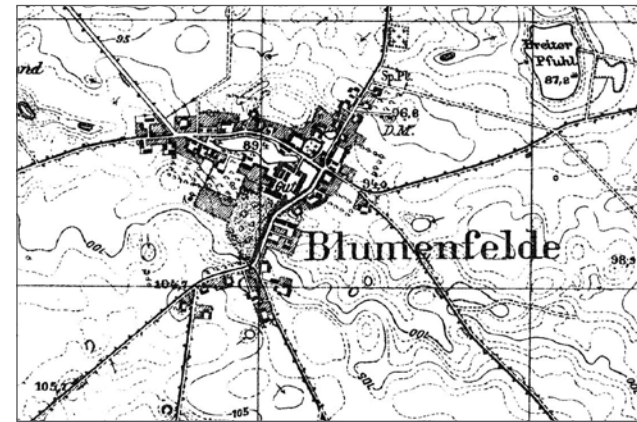
Lorenzen

Cegielnia w Pielicach na prawo od drogi do Lipich Gór, założona ok. 1900 roku¹⁷ z nazwą zapewne od imienia ceglarza (bo Lorenz – Wawrzyniec).

¹⁵ Tamże.

¹⁶ P. Zoch, *Aus dem alten Wildenowschen Kirchenbuch*, HKF 12, 1927, s. 85.

¹⁷ O. Boche, *Die Regulierung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Pehlitz*, SVGN 40, 1921, s. 38.

Lubicz 8,5 km na płn. od Strzelce

2. Blömenfelde 1337, 1499; z lennem rodu rycerskiego Blomeke; Blumfelde 1572; Blumenfelde 1371, 1414 (NL 23; UBO I, nr 837; CDB XVIII, 168), 1436, 1489, 1511, 1520-1521, 1944. Ród rycerski Blomeke, Blumeke przybył w te okolice z mgb. brand. po 1270 roku. Rycerz Blumeke w 1296 roku był świadkiem w Dobiegniewie przy czynności margrabiów dla cystersów z Bierzwnika; Henning Blomeke miał lenno w pobliskim Radęcinie (CDB XIX, 446, 455). Zwyczajowo to Kwiatopole w praktyce od 1945 roku, skutkiem tłumaczenia n. niem. (KU). Lubicz od uroczyska Lubitz (za KAL-D1), dawniej Lubitzpfuhl koło wsi. Dziwnym trafem jeden z chłopów tej wsi w 1718 roku nosił nazwisko Lubitz (SK 73).

3. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 64 łąnami, w tym 4 parafii, lennem (rodu rycerskiego) Blomeke (który nadał wsi nazwę!) 10 łąnów; pacht 8 solidów; karczma (NL 23). Ród Blümeke przybył z margrabiami askańskimi do Ziemi Strzeleckiej kiedyś po 1270 roku. Może to burgmani Strzelec z lennem w okolicy. W 1286 roku Jan de Blumenow został wójtem margrabiów Ottona IV i Konrada (CDB XXI, 4), fundatorów klasztoru cystersów w Bierzwniku. Ryc. Blumeke wystąpił w lutym 1296 roku w Dobiegniewie przy margrabiach tuż po ich akcji zbrojnej przeciwko Przemysławowi II wielkopolskiemu i w 1297 roku był obecny przy ich nadaniu dla cystersów z Bierzwnika (Reg. nr 1665¹⁸; UBW II/1

¹⁸ Dokument datowany na 1296 rok przez E. Rymara, *Próba identyfikacji Jakuba Kaszuby, zabójcy króla Przemysła II w powiązaniu z ekspansją brandenburską na północne obszary Wielkopolski*, [w:] *Niemcy – Polska w Średniowieczu*, Poznań 1986, s. 203-222.

nr 26), a więc już wtedy związki rodu z okolicami Dobiegniewa i Strzelec są wyraźne. Henning (I) Blume w 1317 roku był współwłaścicielem z cystersami młyna w Radęcinie, który zbudował jako ich lennik, połowę cystersom podarował, a druga połowa miała przejść na cystersów, gdy on lub jego dwaj synowie wieś sprzedadzą (CDB XIX, 455; GZ 346). Mgb. brand. Ludwik Starszy nadał w 1338 roku braciom Wicbertowi (czy raczej Wiprechtowi > niżej pod 1371) i Chrystianowi Blumeke (zapewne z L. bo tu główna siedziba rodu), wujom czy kuzynom (*avunculos*) Henninga Bloka, sprawowanie opieki nad nim (CDB XXIV, 27 > Brzoza); mgb. Otton w 1371 roku nadał braciom Hennin-gowi i Fryderykowi Blümeke wieś B. z przyległościami, jak wcześniej miał w lenno ich ojciec Wiprecht; także pobór bedy w > Bobrówku, kupionej od synów zmarłego Betkina von der Ostena (UBO I, nr 837). Polscy Wedlowie z Mirosławca i Tuczna podczas wypadu na Choszczno i Dobiegniew zajęli tu 14 koni i zabili 2 chłopów (CDB XIX, 169). Marek II Blümeke z L. z poręczeniem rycerstwa z okolicy Chojny zawarł układ z radą miejską Chojny w sprawie zwolnienia z więzienia za rabunek w Chojnie swego „knechta” (lennika?) Henryka Bülowa (CDB XIX, 339).

Jerzy Starszy von Brand z Chomętowa w 1489 roku miał tu 16 łąnów lennych zakupionych od Henryka i Hansa von Bone [tj. Borne] i 2 łąny od Fryderyka von Blümeke (RHN II, 324; SB I, 318). Hołd elektorowi w Strzelcach 12 marca 1499 roku składali bracia Jorg, Hans, Jakub, Fryderyk, Jerzy von Brand z Chomętowa i Lubicza, bracia Claus i Burchard oraz Jerzy von Schöning z Lubiczai Tuczna (CDB C II, 441). Jürgen von Schöning w części L. także w latach 1511, 1513 (RHN II, 400; CDB C II, 503). List lenny z 1571 roku, wystawiony dla von Brandów: Jerzego syna Piotra i jego młodych braci Pawła i Fryderyka, dla Mathiasa, syna Baltazara, od 11 lat przebywającego w obcych krajach, z Chomętowa i L.; dla Schöningów: Joachima i Piotra synów Jerzego, ich braci Daniela i Hansa przebywających poza krajem, dla Hansa syna Jerzego, obejmował L. (EB 62), tj. część z 18,5 łąnami i Tucznem (T 152).

W 1572 roku dziedzice zmarłego Jerzego von Branda mieli w poszczególnych trzech polach 13, 13 i 15 łą-

Kościół w Lubiczu, około 1926 roku. Rys. Albert Guse (HKF 11, 1926)

nów, do tego Hans von Schöning – 4,5 folwarcznych i 1 1/2 łan plebański (17,7+1 pleb.); w 1588 roku pisarze elektorscy stwierdzili, że Brandowie mieli 2 łany bez konsensu (17,5+2) (OZO 96). Fryderyk i Paweł Brandowie z Chomętowa za pośrednictwem wójta zarządzali swą częścią wsi L. i Markus von Schöning tu z siedzibą w 1608 roku (EB 235; T 195). Bracia Paweł i Fryderyk oraz synowie Pawła – Jerzy i Fryderyk von Brand z Chomętowa w 1620 roku posiadali cały L. W 1627 roku Fryderyk Młodszy swą część Chomętowa przekazał Kurtowi von der Marwitzowi, a ten w 1629 roku – Henrykowi von Beneckendorfovi z Wojcieszyc. Od tego majątek powrócił do Brandów, od nich nabyli go wraz z wiatrakiem Jerzy i Hans von Beneckendorfovie, mając tu lenno w 1643 roku. W 1635 roku Chrystian von Brand na Chomętowie był w posiadaniu części Ług i 9 grudnia 1646 roku z 3/4 Osieku, które wykupił od Kaspara von Löbena, Joachima i Hansa Chrystiana von Wreecha oraz Wolfa von Möhlana (T 233); von Beneckendorff wzmiankowany tu w 1689 roku (T 282). W 1718 roku majątek liczył 13,5 łanów rycerskich (folwarcznych) + 24 chłopskie. Właścicielem był Kurt

Ołtarz w kościele w Lubiczu, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Rodzina chłopska w Lubiczu, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. *Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild*, Pinneberg 1989, s. 161)

Fryderyk von Beneckendorf z bratankiem Henrykiem. Miał też rocznego syna i 4 braci, oficerów w służbie polskiej (Filip Wilhelm), sabaudzkiej (pułkownik Gustaw Adolf), kapitana w regimencie dragonów (Hans Kaspar), porucznika Ottona Krzysztofa. Było tu wtedy 7 chłopów po 2 łany, 8 zagrodników po 1 łanie (w tym dwóch Bohmcke, dwóch Selle, Lubitz !), 1 1/2 łan wiatraka, kilka uli, karczma (SK 73).

W połowie XVIII wieku po kapitanie Kurcie Fryderyku majątek należał do prezydenta rejencji Karla Fryderyka von Beneckendorfa (T 327), w 1799 roku – do porucznika Gustawa Wilhelma von Beneckendorfa (T 389). Po nim od 1817 roku właścicielem był Wilhelm Ernest Kuntze, w 1841 roku – Edmund Fryderyk Stachow (T 511), po nim major Paweł Stachow w latach 1873-1913. Po śmierci dziedziczki rodziny Stachow majątek został częściowo rozparcelowany, po I wojnie światowej po 1922 roku towarzystwo osadnicze „Eigene Scholle” zbudowało gospodarstwa dla uciekinierów z Polski. Mieszkania dla robotników budowane były też w resztówce majątku, która w 1928 roku przez zakup

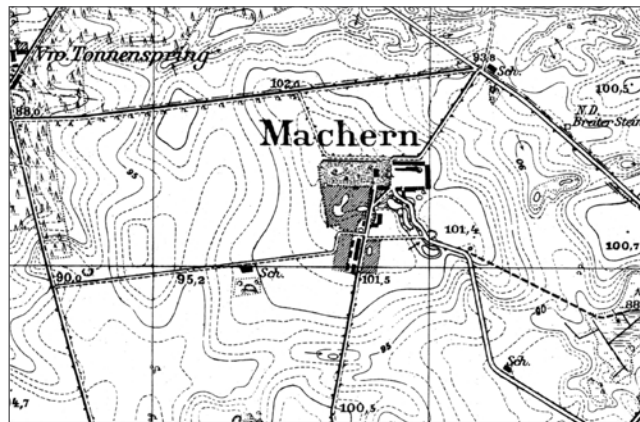
z rąk kapitana Ottona Wagnera przeszła w ręce Edmunda Honiga, właściciela majątku w Gralewie k. Gorzowa (T 550, 677, 692).

Liczba mieszkańców: 326 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku – wieś 161, majątek 262; w 1925 roku – wieś 231, majątek 226; w 1933 roku – razem 406; w 1939 roku – 359 w 82 gospodarstwach domowych (BA 187), gospoda, rzeźnik, sklep, młyn (A).

4. Parafia wspomniana w 1337 roku. Obecny kościół z ok. 1300 roku (na tak wczesne datowanie pozwala zwłaszcza fryz obiegający prezbiterium i nawę), przekształcony w XV wieku i ponownie w XVIII-XIX wieku (przemurowanie części zach., zmiana okien, obniżenie korony murów, dostawienie skośnych przypór, nadbudowanie ryglowej wieży, zbudowanie od południa kruchty)¹⁹.

¹⁹ Szeroki opis M. Ober, *Granitowo-ceglane kościoły wiejskie w Lubiczu, Chrapowie i Raduniu*, [w:] *Badania nad sztuką Pomorza*, Szczecin 1998, s. 45-53, 170 n.

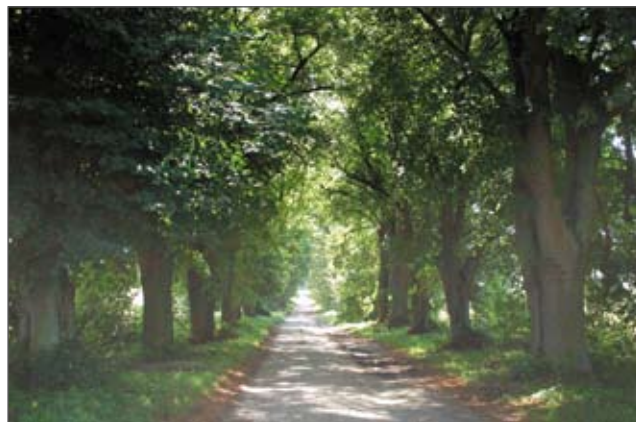

Machary 11 km na pñ. zach. od Strzelce, 3 km na pñ. wsch. od Buszowa

Machern 1833 (UM nr 1565), 1944, część Tuczna (T 451), czy też przys. Buszowa wyłączony w 1844 roku w samodzielny majątek, położony na tzw. Machuswerder (T 513; TS 71), ale nie identyczny z osadą Machuswerder (dziś Wojkowo) w dolinie Noteci. Posiadaczami od 1851 roku byli Franz Fryderyk i Chrystian Wilhelm Bielerowie, od 1858 – Teodor Fryderyk Bieler (T), zmarły w 1872 roku, po nim – wdowa Augusta do 1884 roku, syn Hans Bieler do 1909 roku i wtedy majątek przeszedł na Arnolda Heydemanna (T 513, 553). Liczba mieszkańców – 118 ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku – 164, w 1925 roku – 170, w 1939 roku – 132 w 34 gospodarstwach domowych (BA 188). Po 1945 roku M. (jak KAL-D1), skoro taka wieś na Mazurach i Machorze o podobnym rdzeniu n. k. Sejn (KU).

*Dwór w Macharach, lata 60. XX wieku
(Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków
w Gorzowie Wlkp.)*

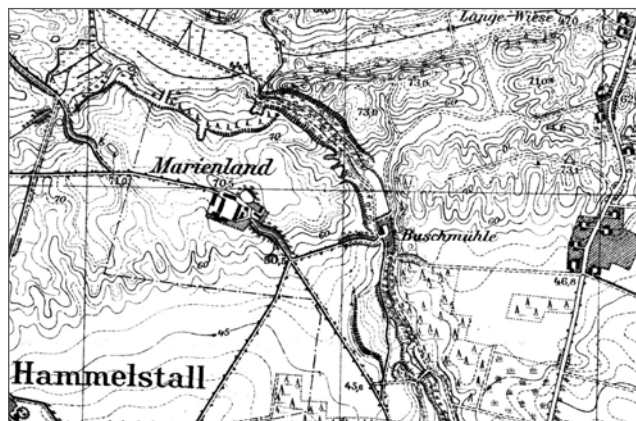
Aleja lipowa w Macharach (fot. M.B.)

Machern > Machary

Malzmühle > Małcz

„**Małcz 1**”.

Młyn Malzmühle koło Bramy Młyńskiej między jez. Dolnym i Górnym w Strzelcach w XVI wieku. Młyn z prawem azylu dla ściganych, wspominany w 1638 i 1690 roku (T 224, 262), Malzmühle bei Friedeberg 1817 (KU) i 1844 (V, TS 79). Obok też n. polna Malzdarre (T 268).

Małcz 4 km na pñd. wsch. od Strzelce

Osada młyńska założona w 1689 roku na trzech morgach ziemi ornej i trzech morgach łąk przez domenę państwową z Drezdenka po organizacji przys. Marienland (dziś Golczewice), dla Gardzka, Golczewic, Łęgo-wa, sprzedana Marcinowi Krackal za 90 talarów i dani-nę 6 wispli zboża dla domeny w Drezdenku, z prawem wolnego wyrębu. Do mlewa zobowiązano Golczewi-ce, Gardzko, Nowe Drezdenko (T 262). Osada zwana

Marienlandische Mühle lub Buschmühle w 1718 roku (SK 85), potem Busch Mühle do 1945 roku. Pomiędzy Busch - i Walk stanął jeszcze jeden Walk, który jednak już w 1692 roku został rozebrany (T 262).

Mansfelde > Lipie Góry

Marienland > Golczewice

Międzybłocie 3,5 km na pñd. od Strzelce

Kolonia zapewne z 1612 roku na terenie łągu Mittelbruch (MB 7), Mittelbruch 1944. Międzybłocie ze względu na położenie i treść nazwy niem. (KU).

Międzymoście 7 km na pñd. zach. od Strzelce

Kupferbrück 1944, wcześniej kuźnica, mostowa komo-ra celna (na miedź?) i karczma przy moście nad Polką koło Przylęgu na polach Strzelce. W 1685 roku stary młyn > Targowiec wraz z K. dołączony do Sarbiewa (SM 30; T 259; MF 29). W XVIII wieku Gross i Klein K. i komora celna z 3 domami mieszkalnymi (Br 185). W 1813 roku przys. Przylęgu z 2 gospodarstwami (T 444). Po 1945 roku Międzymoście, jak zaginiona miejscowość w Wielkopolsce wzmiankowana w 1403 roku (KBW II, 68).

Mittelbruch > Międzybłocie

Mittel Mühle > Szypioła

Nagórnik 8 km na pñd. wsch. od Strzelce

Ober Mühle 1944, stary młyn miasta Strzelce koło Sta-rego Kurowa. Może to > *Karbischen Mühle*. Od 1945 roku proponowano n. Nagórnik (Kurowski) „według pospolitego typu wielkopolskiego” (czytamy w mate-riałach KU), co zatwierdzono w formie: N.

Neu Mühle > Ranigłów

Neue Vorwerk > Jemielin

Neuhäuser, Neuhaus

Przys. Buszowa w początkach XIX wieku (Br 188).

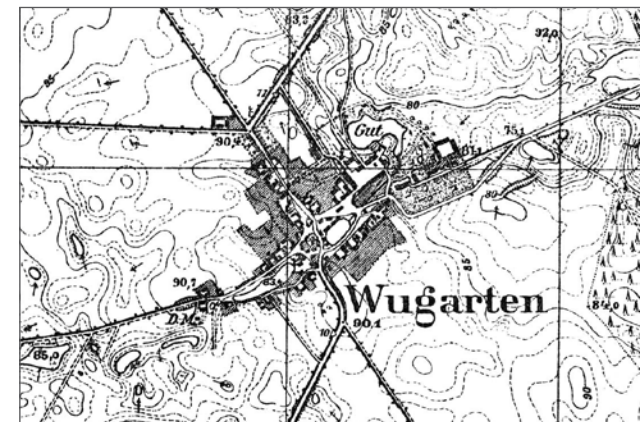
Neumühle Försterei > Buszewko

Niesiekowo 8,5 km na pñd. zach. od Strzelce

Herrenwiese przys. Przylęgu w 1944 roku, w 1712 roku folwarczek Strzelce na 1/3 pól Sławna (T 299).

Po 1945 roku N. w nawiązaniu do *Nesekovo* (1245) w Wielkopolsce (za KBW).

Ober Mühle > Buczek, Kotwiniec, Nagórnik

Ogardy 10 km na pñ. wsch. od Strzelce

1. Osada wcz. k. dawnego budynku szkolnego (GS 10). Kościół z XIII wieku.

2. Wogarden 1337, 1450; Wugarden 1349, 1519; Wugarde 1405; Bogarthe 1408; Wegarden 1420; Wogarten 1440; Worde 1450; Vaugarden 1460 w dokumencie polskim; Wugarden 1462, 1499, 1515 (NL 23; CDB XVIII, 293, 330, XXIV, 179, 243, 489, C I, 440); Wogarten 1527; Wogarden 1572; Wugarten 1944. Obok rzeka Ogardna (Wugartsche Wasser). Podobną nazwę nosi wieś w Ziemi Wkrzańskiej, skąd mogli przybyć osadnicy w XIII/XIV wieku. Po 1945 roku Ogardy (za KAL-S1).

3. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 74 łanami, w tym parafii 4, kościoła 1, ryc. Henninga von Hersleben 13 łanów, który też otrzymał daninę z młyna (NL 23); będę mięsną, zbożową, pieniężną, daninę kurzą (czyli podatek od chłopów i zagrodników) nadaną 5 stycznia 1349 roku przez mgb. brand. Ludwika Starszego rycerzowi Betkinowi von der Ostenowi z Drezdenka (jako wójtowi okręgu) na pokrycie długu 300 grzywien brand. srebra (CDB XVIII, 293). Potomek Betkina, Ulryk von der Osten z Drezdenka 25 marca 1405 roku sprzedał ową będę Zakonowi Krzyżackiemu (UBO II, nr 992). Aktem sprzedaży Drezdenka z okolicami Zakonowi Krzyż. przez tegoż Ulryka 7 września 1408 roku objęto również daniny kupione wcześniej (CDB XVIII, 330). W rejestrze poszkodowanych przez najazdy Polaków z 1420 roku widnieje też ryc. Ludeke Lettenin z O. (R nr 450). Tenże właściciel O. z synami Henningiem, Piotrem i Duserem 10 marca 1440 roku za zgodą i przy pośrednictwie krzyżackiego wójta krajowego Stockheima sprzedał opatowi cyster-

sów z Bierzwnika miejsce po młynie cystersów, wraz ze stawem, potokiem i 3 wisplami 8 szeflami pachtu młyńskiego (CDB XXIV, 489). Wielki ród Borków (von Borcke) z Pomorza (ziemi łobeskiej) miał tu 14 łanów w XV wieku (UBB II, Einleitung 30).

O roszczeniach szlachcica Henryka von Bornstedta do Bronowic i O. oraz wywieraniu przez niego nacisku na Krzyżaków poprzez szlachcica Gyso Blankensee czytamy 14 czerwca 1450 roku (R. nr 1309). Wójt Nowej Marchii 18 stycznia 1451 roku pisał do wielkiego mistrza w Malborku o chęci sprzedania O. przez tegoż Henryka (R. nr 1330). Po przejściu Nowej Marchii na elektora brand. (1454) kasztelan poznański Piotr z Szamotuł skarżył się w 1456 roku na napaść i uwięzienie tu 28 października mieszczan z Szamotuł Jabyela (lub Zakela) i Wyczkę (Wuzbę) przez szlachcica Hannusa Segefeldta na drodze publicznej do Szczecina nie bacząc na posiadany glejt. Uwięzieni w Kaliszu, trzymeni byli kilka miesięcy i za dużym okupem wypuszczeni. Ważna to była sprawa, bo kasztelan znów w skardze w 1460 roku incydent ten przypominał (CDB XXIV, 162, 179). We wsi było wtedy nadal lenno Henryka von Bornstedta, który w 1462 roku ustalał tu dożywocie swej żonie Zofii (CDB XVIII, 343). Bornstedtowie z Dobiegniewa: Hans, Bartłomiej, Zabel, Henryk, Lamprecht, Piotr i Stefan składali 12 marca 1499 roku w Strzelcach hołd elektorowi otrzymując 18 marca list lenny, obejmujący m.in. O. oprócz 5,5 łanów należących do Tomasza i Hansa von Papsteina z Dankowa (CDB C II, 440).

Podczas rokowań polsko-pomorskich w 1505 roku, m.in. w sprawie rozbojów gdańskiego rabusia Szymona Materny, napisano o jego schronieniu się z towarzyszami w Nowej Marchii w umocnionym miejscu (*eyn feste, Bogarde*)²⁰ i to chyba Ogardy, bo niżej w tym kontekście mowa o szlachcicu Joachimie Bornstede, zaś w tym czasie we wsi Ugard Materna przetrzymywał dla okupu uprowadzone osoby²¹. Identyfikacja Bogar-

de/Ugard z Ogardami i dlatego trafna, iż wiemy o pobycie Materny u cystersów z Bierzwnika w 1496 roku i o udziale Piotra i Zabela von Bornstedtów „z Drezdenka” (w źródle zapisano widocznie błędnie, zamiast: „z Dobiegniewa”) w napadzie na kupców gdańskich k. Nowogardu tego roku (GZ 278 n). Lamprecht, Achim i Hans – bracia i kuzyni Bornstedtowie z Ogardów, Ług i Słonowa – jako kuratorzy małoletnich kuzynów Filipa i Joachima, synów Piotra i wdowy Zofii, otrzymali od elektora 9 grudnia 1514 roku zarząd nad lennem zamkowym w Dobiegniewie (CDB XVIII, 360), Hans i Jakub, synowie Tomasza von Papsteina z Dankowa, otrzymali tu 3 i 29 czerwca 1519 roku listem lennym m.in. gospodarstwo chłopskie Walentina Maiera i zagrodnicze Hansteina dającego 9 groszy i 4 kury, oraz dochód z karczmy (CDB XVIII, 363). Kersten, Hans, Asmus – bracia Bornstedtowie ze Słonowa, O. i Ług zarządzali tu w 1540 roku (S 167); w 1566 roku Asmus, Hans, Henryk i nieletni Melchior Bornstedt z O. (S 167). Melchior bez konsensu zajął 2 łany chłopskie. W 1571 roku list lenny na części wsi otrzymali:

- a) Natzmerowie: Wilhelm, Hans, Altwig, Joachim – synowie Joachima na Słonowie, części Długiego, Ług i Ogardów, jak i czwartą część lasu *Segewalds Heide*;
- b) Bornstedtowie: Jerzy, Asmus, Hans, Henryk i małoletni Wolf syn Melchiora (EB 62).

W 1572 roku tenże Wolf von Bornstedt miał 5,5 łana, tyleż Henryk von Bornstedt z Pielic (OZO 102); w 1573 roku Bornstedtowie mieli O. bez części Natzmerów i Papsteinów, z połową tartaku, który z Brandami zbudowali ponad Ogardzkim Młynem (T 152). W 1608 roku Bornstedtowie: Wolf i Hans w samodzielnych siedzibach (dworkach), Asmus z Długiego; ponadto Markus von Billerbeck w części zmarłego Joachima von Papsteina z Dankowa. W 1643 roku wymieniono cały klan Bornstedtów: Hans z O. Ług i Pielic, Asmus, Joachim, Anton, Zabel i Marcin jako już zmarli. Z synów Asmusa otrzymali lenno Krzysztof Henryk, Joachim Ernest, Otto Wilhelm, syn Zabela Hans; Krzysztof syn Joachima był wtedy na wojnie. Jego bracia Henryk i Asmus jeszcze nieletni. Ryszard i Wolf synowie

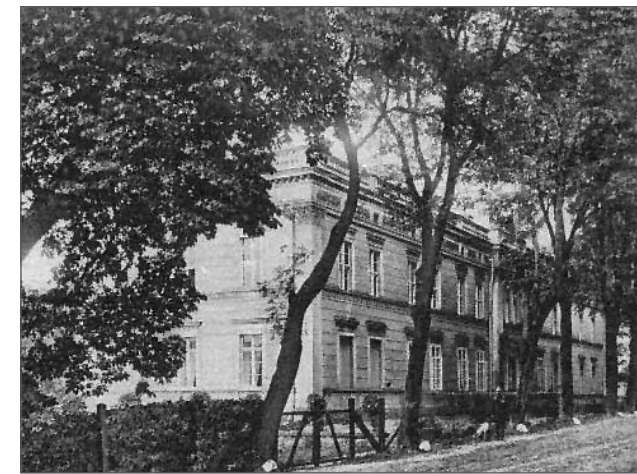
nością. Echa wojny trzynastoletniej na Ziemi Chojnickiej, pod red. J. Knopka i B. Kuffla, Chojnice 2006, s. 91.

20 Źródła do kaszubsko-polskich aspektów dziejów Pomorza Zachodniego do roku 1945 pod red. B. Wachowiaka, t. 1. Pomorze Zachodnie pod rządami książąt plemiennych i władców z dynastii Gryfitów (990-1121-1637-1648/1653), wydał Z. Szultka, Poznań-Gdańsk 2006, nr 148.

21 W. Zybajło, *Walka z rozbojem w Prusach Królewskich na przełomie XV i XVI wieku* [w:] *Między średniowieczem a nowoży-*

Widok Ogardów, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. *Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild*, Pinneberg 1989, s. 211)

Pałac w Ogardach. Widokówka z około 1918 roku. Wydawca nieznan

Dwór w Ogardach. Widokówka z około 1926 roku. Johannes Regel, Dresden

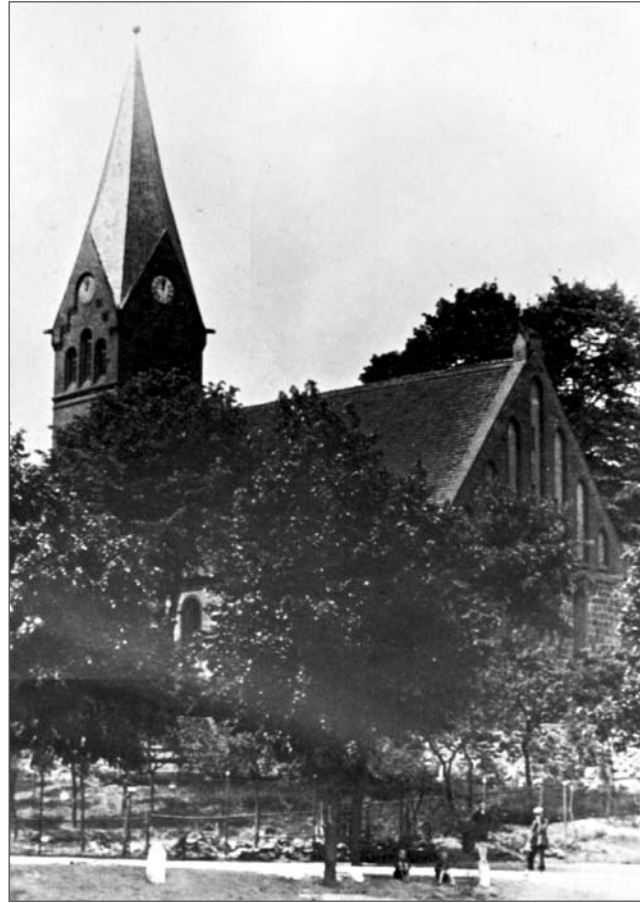

Pałac w Ogardach. Widokówka z około 1926 roku. Johannes Regel, Dresden

Dom parafialny w Ogardach. Widokówka, około 1918 roku. Wydawca nieznan

Kościół w Ogardach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

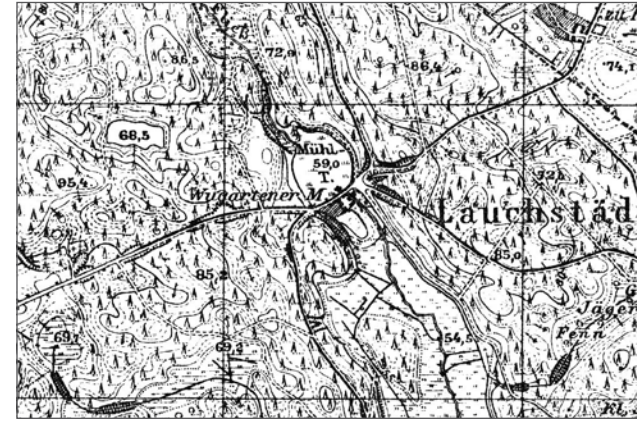

Wnętrze kościoła w Ogardach, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild, Pinneberg 1989, s. 210)

Andrzeja byli na wojnie, a Wolf Adam syn Marcina też nieletni. Część Natzmerów należała już wtedy do Gottfrieda von Billerbecka z Długiego, część Ogardów, Lipich Gór miał Egidius von Papstein, syn Joachima z Dankowa (T 233-234). W O. i Pielicach w 1689 roku Tomasz Ehrenreich von Vorhauer, Joachim von Papstein z Dankowa (T 282). W 1718 roku w majątku znajdowało się 17 łąnów folwarcznych + przynależnych 16 chłopskich i 5 zagrodniczych. Właściciele poszczególnych części majątku to: a) wdowa po pułkowniku von Bornstedt; b) kapitan von Papstein (w 1715 roku landrat); c) pułkownik von Möhlen; d) kapitan von Bornstedt; e) dziedzice von Vorhauera. We wsi było 28 chłopów, m.in. o nazwiskach: Sieffke, Klaucke, Zuch, Bredlow, Retzlaff; 1,5 łąna miał młynarz, 1 łąn przynależał do nowej karczmy (SK 72).

Od 2 połowy XVIII wieku następowała częsta zmiana właścicieli. Po von Bornstedtach, Möhlenach, Vorhauerach i Papsteinach od 1758 roku majątkiem władał Jerzy August von Wopersnow z pomorskiego rodu rycerskiego. Po nim w 1780 roku nastąpił major Hans Karl Rudolf von Strantz (T 328, 368). W 1799 roku od Leopolda Fryderyka von Heydena majątek przeszedł na Sigismunda Fryderyka (pierwszego) hrabiego von Blankensee (T 391). Do 1819 roku majątkiem władała hrabina von Blankensee (ur. von Hagen); z ich potomstwa: w 1865 – Fryderyk Jerzy, hrabia von Blankensee (T 515), Jerzy Aleksander, hrabia von Blankensee do 1871 roku. Hrabina Maria von Blankensee-Firks (ur. von Blankensee) władała majątkiem w latach 1871-1885, hrabina Aleksandra von Blankensee-Pückler (ur. von Firks) z Oławy – w latach 1885-1907. Następnie w latach 1907-1908 właścicielem zadłużonego majątku stał się bank krajowy, a od 1908 roku – radca ekonomiczny Ryszard Kretschmar, od 1910 – wdowa Marta Kretschmar (ur. Schöppenthau) (T 554) i od 1937 roku jej syn Karol Kretschmar.

To gmina też dla Gilowa. Liczba mieszkańców: 513 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 – wieś 172, majątek 224, w 1925 – wieś 169, majątek 198; w 1933 – 469; w 1939 – 466 w 115 gospodarstwach domowych (BA 188); gospoda, kuźnia, kołodziej, rzeźnik, szewc, cieśla, krochmalnia, piekarnia (A).

Ogardzki Młyn 9,5 km na zach. od Dobiegniewa

Młyn wsi Ogardy (*Wugartes mole*) na krańcu jeziora, znany od 1337 roku (NL 23), w 1361 roku miejsce wystawienia dokumentu cystersów z Bierzwnika (*molendinum Wugarten*); potem opuszczony; miejsce młyna (*molenstete die dar ligt dem felde zw Wugarden; Wugardtes mholle*) przez rycerza Ludeke Lettenina z Ogardów z synami Henningiem, Piotrem i Duserem sprzedane 10 marca 1440 roku wraz ze stawem, potokiem i 3 wisplami, 8 szelfami młyńskiej daniny cystersom z Bierzwnika przy pośrednictwie byłego krzyżackiego wójta Nowej Marchii (Hansa Stockheima 1438-1439), który interweniował dla wyrównania szkód cystersów spowodowanych najazdem husyckim w 1433 roku (CDB XIX, 489-490). Odbudowany; potem (1573, 1608) tu też tartak von Brandów i Bornstedtów z Ogardów (T 152; EB 235); Wugartener Mühle 1944. Po 1945 roku O. M. (KU).

Widok na Ogardzki Młyn, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild, Pinneberg 1989, s. 211)

Paulshöhe > Wypalanki

Pehlitz > Pielice

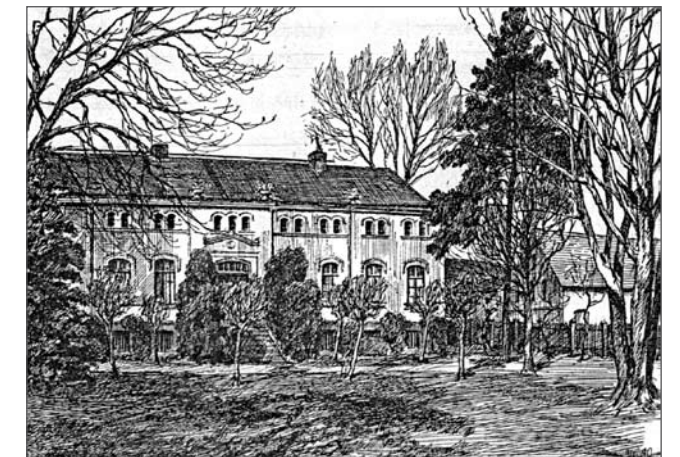
Pelczyska 6 km na pld. zach. od Strzelce

Pulzbrücke 1815, wartownia leśnego rewiru; Puls Brücke 1833, Pulsbrück 1844 (HT 126; UM nr 1633; TS 121), 1944. Nazwa od mostu na rzece Polce (Puls). Rzeka Polka znana od końca XIII w. (zob. w rozdz. 1).

Piastowo 1,5 km na pln. zach. od Strzelce

Bachmannshof 1944, zabudowania majątku na polach Strzelce tuż na pld.-zach. od miasta wzniesione po parcelacji pól miejskich od 1817 roku, w posiadaniu piekarza i rajcy Johanna Henryka Wilhelma Bachmanna (stąd nazwa). Pozostawały w ręku jego rodziny: w latach 1848-1853 – wdowy po nim i od 1886 – syna Fryderyka (do 1892 roku z siostrami) (T 461, 551). W latach 20. i 30. XX wieku właścicielem był Fritz Bachmann Amtsgerichtsrat. Od października 1945 roku w użyciu P., co zatwierdzono (KU).

Dwór w Piastowie, około 1929 roku. Rys. Albert Guse (HKF 14, 1929)

Pielice 9 km na płn. wsch. od Strzelec

1. Ceramika z osady z VII-X wieku przy płn. brzegu jez. Pielicko²². Ok. 1,5 km na pld.-zach. od wsi jez. „Dzwonne” (*Glockenfenn*) z legendą o zatopionej w nim wsi kościelnej Linde (GZ 503), skoro dźwięk dzwonów z niego miał się wydobywać.

2. Belitz 1337 (NL 24), zapewne w postaci zniekształconej przez bawarskich pisarzy mgb. Ludwika Starszego. Nie należy jej kojarzyć z Bielcami k. Drezdenka), Pelitz 1340, 1341, 1572; Politz 1372 (CDB XVIII, 289, XXIV, 85); Pehlitze 1499; Belitz 1526; Poelitz 1608; Bulitz 1644 (RHN II, 365; CDB C II, 501; EB 234, 270); Pehlitze 1944. Obok jez. Pielicko (Pehlitze See). Zgłoszono hipotezę o przybyciu do wsi kolonistów na początku XIV wieku z hrabstwa Mansfeld, gdzie Pohlitz k. Weissenfels i Belitz k. Eilenburga (T 22), może poprzez Ziemię Wkrzańską, gdzie Pohlitz k. Angermünde. Teza ma wiele zalet, bowiem w pobliżu P. wieś Mansfelde (> Lipie Góry) i Falkenstein (> Sokółsko), których nazwy też wskazują na osadników z Turynii. Od 1945 roku P. (choć w KAL-D1: Bielice), z powołaniem się na nazwisko Piel z Poznania (KU).

3. Istnieje przed 1319 rokiem (CDB XVIII, 289), zapewne zniszczona w 1326 roku podczas polsko-litewskiego najazdu, opuszczona (*deserta*) wieś w Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku z lennem rycerskim Herslebenów, wymieniona po Kurowie i Górkach (NL 24) (stąd identyfikowana też z > Bielcami²³, ale te wtedy w dominium Ostenów z Drezdenka nie objętym opisem w Landbuchu mgb. Ludwika!). Mgb. brand. Ludwik

22 M. Rehmann, *Pehlitze Findlinge* (IV), SVGN 37, 1919, s. 37; tenże, *Pehlitze Findlinge* (III), tamże, s. 28, 1912, s. 190 i n.

23 M. Rehmann, *Pehlitze Findlinge* (III), s. 190.

Kościół w Pielicach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Inskrypcja na dzwoni Otto Albersa z 1619 roku (fot. B.S.)

Dwór w Pielicach. Widokówka z około 1915 roku. Zbiory prywatne

w 1341 roku nadał mieszczanom Strzelec z rodziny Polenów 10 łanów we wsi, które bracia Eckhard i Nortmann von Herslebenowie od poprzedników (więc przed 1319 rokiem) i od niego mieli w lenno, z zachowaniem swych praw do dochodów (CDB XVIII, 289). W 1361 roku pewien von Hersleben z P. był świadkiem czynności dotyczącej > Ogardzkiego Młyna. Mgb. Otton w 1372 roku nadał Janowi Rakowowi – miejskiemu sędziemu ze Strzelec – będą w P. (CDB XXIV, 85).

Potem wieś jakiś czas znów opuszczona. Joachim von Bornstedt, syn Stefana, otrzymał 8 marca 1526 roku list lenny na 2/3 opuszczonych pól („wüste Feldmark”) P. (CDB C II, 501). Miejscowość w liście lennym z 1573 roku dla Henryka Bornstedta występuje nadal jako opuszczona. Na tych polach w 1572 roku miał 12 morgów w każdym polu, podobnie tyleż Wolf, syn Melchiora von Bornstedta, Joachim von Bornstedt – 26 morgów w każdym z trzech pól, tyleż Zabel von Bornstedt z Długiego (to 228 morgi); pisarze kamery elektorskiej stwierdzili w 1588 roku, że Ernest i Rüdiger von Bornstedt mieli 7 łanów, Hans 4 bez konsensu władcy (OZO 100, 102; T 72, 152; EB 235). Ród Bornstedtów miał te morgi jeszcze w 1643 roku (zob. Ogardy), ale wtedy część należała do Papsteinów, w 1689 roku do Tomasza von Vorhauera z Ogardów, Fryderyka Gottfrieda von Plätana (T 282).

Majątek w 1715 roku posiadali: a) Rudolf Ehrenreich i Henryk Ehrenreich, dwaj synowie poległego 23 lutego 1706 roku w służbie szwedzkiej majora von Vorhauera; b) Krzysztof Kraule; tenże Kraule w 1718 roku posiadał 11 łanów folwarcznych + 8 chłopskich, 12 zagrodniczych; we wsi 4 chłopów (należących do dworu Kraule) mających razem 7,5 łana (SK 87).

W 1749 roku majątek należał do Zygmunta Zygryda von Köckeritza (T 328), ok. 1750 roku – radcy wojennego Johanna Krzysztofa Kraule, majora Tomasza Ehrenreicha, dziedziców von Vorhauera, kapitana von der Goltza, landrata Jerzego Wilhelma Fryderyka von Sydowa; od 1763 roku – Teodory Elżbiety von Köckeritz, w 1780 roku – porucznika von Neckerna, w 1782 – porucznika Melchiora Frhr. von Dyherrna, w 1787 – Thomasa, od 1796 – Daniela Rehmana (T 390), od 1802 – Johanna Wilhelma Rehmana, od 1831 – Augu-

sta Ludwika Rehmana, od 1865 – jego córki, a w 1866 roku majątek przeszedł na jej męża, rotmistrza von Knobelsdorff-Brenkenhoffa; po nich – na syna Hugona Franza Leopolda, od 1896 roku – wdowę Jadwigę (ur. von Wedel), od 1901 – jej syna rotmistrza Hermana von Knobelsdorff-Brenkenhoffa (T 514, 553).

Liczba mieszkańców: 216 ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku – wieś 59, majątek 136; w 1925 roku – wieś 64, majątek 118; w 1933 roku – razem 154; w 1939 roku – 149 w 36 gospodarstwach domowych (BA 188); leśnictwo, kuźnia (A).

4. Do XIX wieku koło stawu wiejskiego w środku wsi budynek o nazwie „klasztorny dwór” (*Klosterhof*), należący do majątku, z dębowymi belami ze starej budowli, może więc cystersów z Bierzwnika, którzy posiadali opodal > Ogardzki Młyn, w 1254 roku nabyli Górzno, pobliski dwór o nazwie *Wildenow*²⁴.

Pieńkowice 6 km na pld. zach. od Strzelec

Ziegelei Försterei 1944, cegielnia i leśniczówka Przyłęgu w XIX wieku. Po 1945 roku P. jak *Pyenkowice* w 1519 roku w Wielkopolsce (za KBP).

Podgrodzie pod Strzelcami

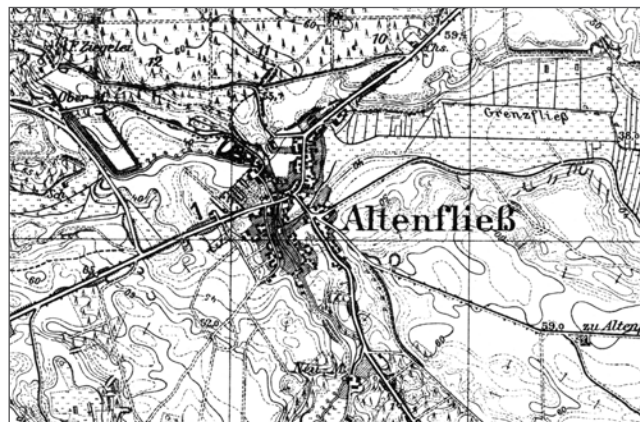
Stadthof (1944), przys. Strzelec, wpraw od 1677 roku gospodarstwo owczarskie rady miejskiej na dwóch łanach (na terenie Winnej Góry) na 500 owiec, od 1768 roku kolonia (T 253, 361). 27 listopada 1798 roku paliło się gospodarstwo wójta i stodoły po obu stronach drogi do Bronowic (T 386).

Folwark był w posiadaniu Johanna Fr. Mondenhauera w latach 1832-1897 i jego zięcia Wilhelma Rittera w latach 1868-1897, potem przez zakup przeszedł na rodzinę Kurta Andree z Chwałęc k. Gorzowa w latach 1887-1895, jego syna Ottona (T 461, 512, 551). Friedeberger Stadthof był dzierżawiony w końcu XIX wieku przez Albertynę von Schöning ur. von Besser (T 390). W latach 20. i 30. XX wieku właścicielem był Otto Andree. P. w praktyce 31 października 1945 roku, co zatwierdzono (KU).

Prielang F. > Przyłęsko

24 M. Rehmann, *Pehlitze Findlinge* (IV), s. 38.

Przyłęg 6 km na pld. zach. od Strzelc

2. Oldenflith 1337, Aldenuseisse (Aldenwesse) 1435, Oldenflete 1494, Altenfliss 1499, Alten Fliess 1608 (NL 23; R. nr 813; KD 135, nr 1096; CDB XVIII, 349; EB 234), Altenfliess 1944. Wieś nazwana zapewne przez znanego z lat 1272-1299 rycerza Jana de Oldenflyt (Altenfliess), który mógł tu mieć lenno (T 23, 45). W praktyce Strumykowo w 1945 roku (KU), co było przetworzeniem części Fliess – strumień w nazwie niemieckiej. Polską nazwę urzędową P. nosi od pobliskiej rzeki Prielang Fliess, wypływającej z jez. Gross Prilancke 1589, Gross i Klein Prielang 1944, przy czym wyprowadzano – lang od łęg, ług = bagnista łąka (KU za KAL-C1). Nazwy terenowe: Buchwerder, w dolinie Sarbii Küpferbrück, wzgórze Hexenberg (na którym w XVI wieku spalono oskarżone o czary kobiety), Kratzelbruch, Teufelsgrund, Herrengrund, Höllengrund, potok Hellfliess z ujściem do Polki na południe od wsi, Hellbruch, Schmiedeberg, Bullenberg, Hopfenberg, pole plebańskie Gruß lub Jesuswerder.

3. Wieś posiada obszerne opracowanie historyczne²⁵. Ryc. Jan von Oldenflete, tj. Altenfliess znany w służbie margrabiów brand. z 1277 roku (marszałek), 1291 roku (stolnik), zapewne wieś założył w latach 1260-1270/7 po przejściu kasztelanii santockiej przez mgb. brand., a conajmniej ją nazwał; do XX wieku zachowała się zresztą we wsi legenda o założycielu „rycerzu Janie” (*Ritter Hans*) i o dawnej siedzibie rycerskiej²⁶. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 40 łanami, w tym parafii 4, z młynem (potem Ober Mühle²⁷ na Polce na płn. zach.

²⁵ F. Schubert, *Dorf Altenfließ*, HKF 2, 1917, s. 17-39.

²⁶ Tamże, s. 22.

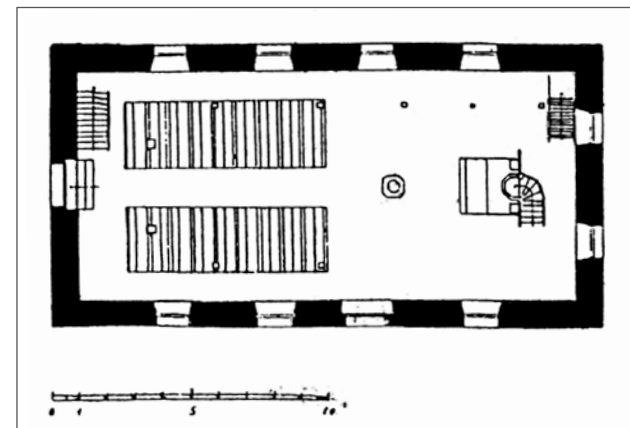
²⁷ Wcześniej *Karowsche Mühle*, jego dzieje przedstawia R. Karow,

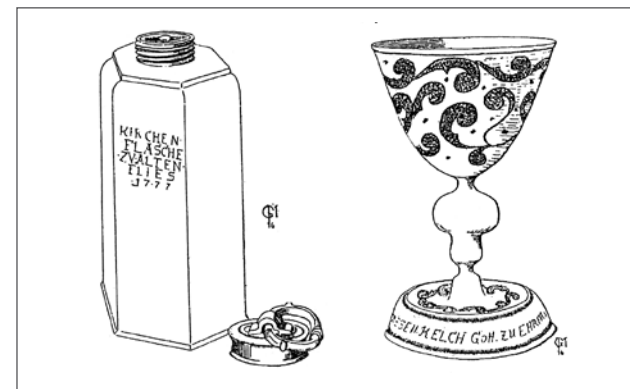
Kościół i pomnik poległych w I wojnie światowej w Przyłegu, lata 30. XX wieku (EF po 398)

od wsi) należącym do rodu (rycerskiego) Blankenburg. Z tytułu użytkowania z Puszczy Dankowskiej wieś płaciła 2 wisple owsa (NL 23, 31). Po 1400 roku rodzi na Blankenburgów tu nie znana. W 1435 roku Polacy zniszczyli wieś i młyn (R. nr 813; T 119). Wieś była kiedyś własnością rady miasta Strzelce wraz z młynem, prawem wyrębu i wypasu w lasach, z wodami, co potwierdzał elektor brand. w 1499 roku (CDB XVIII, 349; T 129). Mgb. Jan Kostrzyński (1535-1571) zbudował na wzgórzu na zach. od kościoła dwór myśliwski, do którego dołączył pole kościelne Strzelec o nazwie Marienland (> Golczewice) (T 143) i zawarł ze Strzelcami 13 lipca 1566 roku układ w tej sprawie (RHN III, 400). Dwór dokończono już jako elektorski w 1589 roku (KAH, 65). Rejestr powinności mieszkańców na rzecz miasta w pieniądzu, w naturze (w postaci ryb, miodu, wosku i in.) i robociznie znany z lat 1592, 1609, 1667 (wtedy to sołtys, 14 chłopów i 10 zagrodników). Wieś spustoszona została w czasie wojny trzydziestoletniej. Jeszcze w 1685 roku rada miejska chciała ją sprzedać za 2 tys. talarów generałowi Hansowi Adamowi von

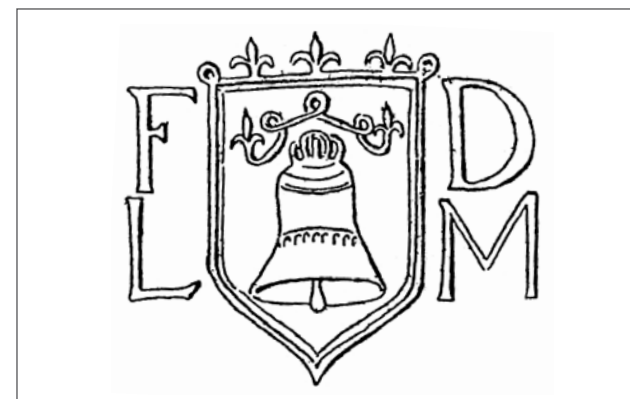
200 Jahre Mühle Altenfliess, Pommersche Zeitung, 11, 1961, Folge 43, s. 6.

Rzut przyziemia kościoła w Przyłegu (HKF 2, 1917, 33)

Kielich i butla na wodę z kościoła w Przyłegu (HKF 2, 1917, 37, 38)

Gmerk ludwisarza Franza Dubois na dzwonie z 1647 roku (HKF 2, 1917, 39)

Schöningowi z Brzozy, nie uzyskując jednak zgody społeczności (T 260).

Sołtys lenny, podobnie jak we wsi miejskiej Górki, zobowiązany był do służby konnej na rzecz miasta, potem do określonej daniny, posiadał duże gospodarstwo, własną owczarnię na 400 owiec i folwarczek do 1891 roku (SDA 24 n). W 1718 roku był tu sołtys o nazwisku Streblow z 4 łanami, 16 chłopów (z nazwiskami m.in.: Kemke, Streblow, Saske, Golcke, Hipcke, Lentz),

w tym 4 po 3, 10 po 2, 2 z 1 łanem), 8 zagrodników (Streblow, Ziebe, Gohlcke, Hipcke, Kemke) po łanie, 2 łany młynarza. Szczegółowo i wtedy określono obowiązki poddanych wobec miasta: m.in. praca na folwarku w Sławnie podczas żniw za beczkę piwa i posiłek dziennie, dzień podczas zasiewów, dzień orki, obkaszanie łąk w Sławnie za beczkę piwa i posiłek trzy razy w roku, 3 razy w roku zwożenie gliny do cegielni, drzewa dla szkoły. Były też świadczenia w postaci zwózki po furze drewna opałowego do domu dla archidiakona w parafii strzeleckiej, sekretarza miejskiego i inne obowiązki (SK 88-93).

15 lipca 1758 roku Rosjanie spłądowali Przyłęg, kobiety pogwałcili, wieś spalili, tj. 5 chłopskich i 7 zagrodniczych gospodarstw, młyn i tartak, zabierając zapasy, 157 wołów i 2 konie oraz większą część sprzętów rolniczych (T 332-333). Liczba ludności spadła z 205 w 1753 roku do 147 w 1763 roku (T 348), rosnąc do 228 w 1772 roku (T 369).

W 1813 roku w Przyłegu (bez Wełmina z 2 gospodarstwami i Międzyomościem z 2 gospodarstwami), sołtys lenny, młynarz, 14 chłopów, 10 zagrodników, 35 domów, 336 mieszkańców (T 444). Wieś do XIX wieku zabudowana tylko na osi płn. – pld. wzdłuż rzeki Polki z dworem – siedzibą rycerską i młynem w centrum (SDA 23). Dopiero od 1825 roku po separacji (uwłaszczeniu, pomiarze gruntów i podziale) wieś zabudowana na osi wsch. – zach. Wtedy też powstała kolonia Buchwerder (> Wełmin) na terenie Bruchi i Heidelandu. Było 5 młynów: Ober, Mittel (spalony 17 lipca 1758 roku, później teren nabyty przez rodzinę Karow, do której należał też Ober Mühle już w granicach Brzozy), potem tu też kuźnica; jakiś czas własność kapitana żeglugi morskiej Lazarewicza, Neue Mühle (sołtysi, w XX wieku Otton Schulz), Walk lub Diek Mühle (dawniej rady miasta, przez margrabiego Jana dołączony do Zwierzyna), odbudowany w latach 1885-1894 oraz tartak Voßsche z 1825 roku, od 1835 roku młyn Fryderyka Voßa (SDA 30-31). W 1865 roku był tu majątek szlachecki, 708 mieszkańców, 35 dużych i 21 małych gospodarstw (T 511).

Gmina też dla Wełmina. Liczba mieszkańców: ok. 1900 roku – 717 (HHF 37); w 1919 – wieś 587, majątek 19;

w 1925 – wieś 623, majątek 25; w 1933 – razem 584; w 1939 – 536 w 163 gospodarstwach domowych (BA 187). Młyn Rudolfa Karowa, rzeźnik, szewc, kołodziej, gospoda, kuźnia, piekarnia, sklep (A).

4. Parafia wzmiankowana w 1337 roku. W 1494 roku na prezentację burmistrzów i rajców Strzelc po Henryku Egbrechtcie parafię otrzymał Mikołaj Wusterbu(s?)ch (KD, 135, nr 1096). Kościół w XVI wieku i później znajdował się w rękach polskojęzycznych duchownych ewangelickich (T 259), w 1632 roku już filialny – parafii w Górkach Noteckich (SDA 32). Opis starego kościoła kamiennego, krytego dachówką, z drewnianą wieżą, pochodzi z 1686 roku. Nowy kościół salowy o wymiarach 20x10,3 m na półmetrowej podbudowie kamiennej z lat 1801-1803 wzniesiono w miejscu wcześniejszego, z wieżą z 1826 roku, z wyposażeniem pochodzącym też z dawnego (jak dzwon, krucyfiks z 1647 roku, ołtarz, misa chrzcielna i inne przedmioty). Organy z 1891 roku (SDA 36-39).

Przyłęsko 10 km na zach. od Strzelc

Prielang Försterei 1944, leśniczówka koło Wilanowa w pobliżu rzeki Prielang Fliess. P. (za KAL-C1), z nazwą od pobliskiego jez. Gross Prielang, zob. Przyłęg.

Pulsbrücke > Pelczyska

Puszczkowo 8 km na zach. od Strzelc

Zamek i przys. (leśniczówka) 4 km na płd. od Buszowa: Kaurchenburg, Käutzgenburg 1817 (T 511), Käuzchenburg 1944. P. w praktyce w 1945 roku, co zatwierdzono (KU).

Ranigłów 6 km na płd. zach. od Strzelc

Neu-Mühle 1944, młyn wsi Przyłęg na rzece Polce (SDA 30). Po 1945 roku R. jak *Raniglov* 1065 w Wielkopolsce (za KBW).

Ratswerder > Kwilcze

Rehberg > Szczygłowo

Richenow wieś zaginiona

W dawnej Ziemi Strzeleckiej w 1337 roku, mająca prawo wypasu świń w Drzeńskiej (Drezdeneckiej) Puszczy (NL 31). Nie daje się dotąd zidentyfikować. Może nawet położona w obszarze obecnej gminy Strzelce.

Ritzenswunsch > Rzekcin

Rote Haus przys. Strzelec w XVIII wieku (BV 234).

Sarbiewo (Mückenburg)

W 1619 roku rada miejska Strzelc podjęła uchwałę o założeniu folwarku w pobliżu rzeki Sarbii, na terenie wrzosowisk po wsi Sławno, zwanych Mönchhof (Münkenhof). Folwark zwany Münkenburg, potem Mückenburg. Granic rada nie określiła wyraźnie, stąd doszło do długiego sporu z miastem. W 1799 roku folwark dzierżawiony przez Fryderyka Thimme, ponadto były tu 24 domy, w 1813 roku 173 mieszkańców, w 1865 roku już 325 z 12 sprzężajnymi i 18 małymi gospodarstwami (T 390, 444, 510). Od 1856 roku majątek należał do Hermanna Schmeißera, potem Niermanna. W 1912 roku 400 morgów z cegielnią zakupił chłop Fritz Wittkop; od 1918 roku należały do kapitana Hancka, potem majora Stampe (T 514, 553). Dziś Sarbiewo – od pobliskiej rzeki Sarbii.

Sarnowo 9 km na płn. zach. od Strzelc

2-3. Pozostałość po wsi Torrenfelde, Turenfeld [tj. Dürrenfeld] w 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 54 łanami, w tym 4 parafii, lenników rycerzy Galle i Gustewitz tytułem *sagittario* (obowiązku służby konnej) 16 łanów; wieś z tytułu korzystania z Puszczy Drezdeneckiej dawała władcy 2 wisple owsa (NL 22, 31). Legenda głosi, że małe jeziorko pomiędzy Käuzchenburg/Puszczkowem i młynem Dürrenfelder Mühle kryje w swej toni zatopione miasto (EF 379). W 1411 roku w rejestrze szkód spowodowanych przez Pomorzan, sojuszników Polski w wojnie z Zakonem Krzyżackim (R. nr 283). Potem kiedyś – w XV wieku (?) – opuszczona, a pola *Dhorrenfelde* 1492, 1499, *Dörrenfelde* 1572, kiedy to na opuszczonym *Feldmarku* szlachcic Joachim von Wreech miał 35 morgów, a młynarz 6 morgów; w 1573 roku

właściciele lenn z Buszowa odstąpili elektorowi prawo polowań, ale bez lasu i na polach *Dornfelde* i Buszowa; w 1588 roku opuszczona wieś *Dörrenfeld*, a pola należały do majątku von Möhlenów z Brzozy, Gardzka, Lichenia; *Tornfeldt* 1608 (GZ 1012; T 67; OZO 96 n; KNJ 90; EB 237), w 1718 roku Buszów i *Dürrenfeld* miały 38 łanów majątku szlacheckiego i 17 łanów zagrodniczych (SK 76). Osada odradzała się w XVIII wieku, bo w 1800 roku *Dörrenfeld* już jako przysiółek majątku Buszowa wraz z tartakiem na rzece Polce i smolarnią z 16 mieszkańcami (Br 181; BM 113, 117). Niem. Dürr – suchy, posucha.

Materialną pozostałością, śladem wsi, pozwalającym ją zlokalizować, był młyn na rzece Polce w lesie na płd. wsch. od Dankowa: *zu Durrenfeldische mole* 1411, 1572, *Dornfelde* 1573 (R. nr 283; OZO 96; KNJ 90), w 1608 roku gospodarstwo mleczarskie *zu Dürrenfelde* z dwoma zagrodnikami rodu Wreech z Buszowa (T 195), potem przysiółek Buszowa (1718), *Dürrenfeld* składnik majątku w Buszowie (SK 76); *Dorrenfelder* lub *Dürrenfelde* w XVIII wieku, 1815 (Br 181; HT 40), także tartak Bussower Schneidemühle 1833 (UM nr 1564), Bussower Mühle 1844 (TS 66), *Torrenfelde* 1850, *Dürrenfelder Mühle* 1944 i to właśnie on otrzymał polską nazwę w formie chrzestnej Sarnowo, wprowadzonej przez polskich osadników w 1945 roku, co zatwierdzono (KU).

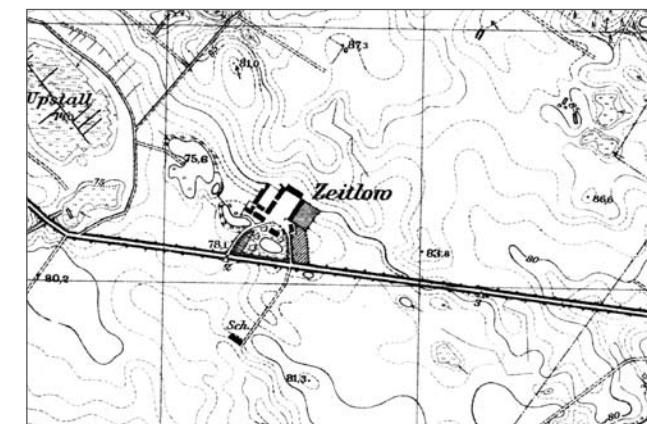
Sącznik 11 km na płd. zach. od Strzelc

Hamernia z 1781 roku nad rzeką Santoczną w strzeleckim lesie miejskim (Bürgerheide), produkująca kule (niem. Kugel, stąd nazwa) armatnie (T 380), Kupfer lub Streckhammer 1833 (UM 1635), Zanzhammer 1844 (TS 76), Kugelhammer 1944. Po 1945 roku S., skoro już wcześniej dla pobliskiego Zanzbruch ustalono nazwę Sącznica (KU).

Schönfeld > Sławno

Schönrade > Tuczo

Seegenfelde > Żabicko

Sidlów 2 km na wsch. od Strzelc

Przysiółek (folwark) na strzeleckim polu miejskim, założony przez Fryderyka Bluma, w 1860 roku sprzedany Hermanowi Teodorowi Mierendorffowi, który w 1861 roku nazwał go Zeitlow od byłej swej siedziby rodowej w Prusach (T 461). Nabył też od towarzystwa osiedleńczego „Eigene Scholle” część rozparcelowanego majątku w Gardzku. Potem właścicielami pozostawali jego potomkowie (T 551), w latach 20.-30. XX wieku Hermann Mierendorff. Zeitlow w 1944 roku. Od 1945 roku w użyciu S. (za KAL-D1), przystosowując do języka polskiego nazwę zastaną jako słowiańską (KU).

Gołębnik w Sidłowie (fot. B.S.)

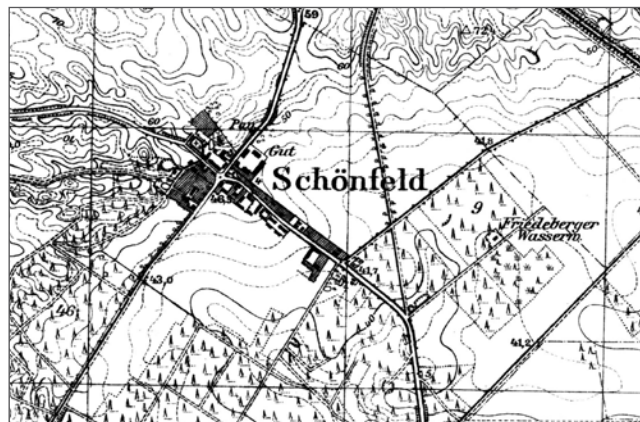
Skotnica na wsch. od Strzelc

Zamieszkała strażnica (stajnia polowa) dla bydła miasta Strzelce, znana w 1815 roku (HT 162), z pewnością o bardzo starej metryce, potem tylko łąka. Im Upstall 1944. Po 1945 roku S. ze względu na charakter, bo „skotnica to miejsce, gdzie żyje skot czyli bydło rogate” – czytamy w uzasadnieniu (KU).

Skulin 11 km na płn. od Strzelc

Joachimsthal 1944, przys. Ogardów w XVIII wieku (Br 185). Po 1945 roku S. jak *Sculin* 1366 roku w Wielkopolsce (za KBW).

Sławno 3,5 km na pld. od Strzelce

Schonenfelde opuszczona (*deserta*) wieś w Ziemi Strzeleckiej z lennem rycerskim (którego nie opisano) w 1337 roku (NL 24). Pola przed 1449 rokiem nabyło miasto Strzelce i to *wüste Feldmark* Schonfelt potwierdzone miastu przez elektora, pokryte lasem czy zaroślami w latach 1499, 1608 (CDB XVIII, 349; EB 234), tam też w średniowieczu dwór augustianów strzeleckich o nazwie Mönchshof, na gruncie którego powstał w latach 1616-1619 folwark miejski > Sarbiewo; przysiółek i owczarnia miasta (1660). Folwark S. w 1666 roku zastawiony został przez miasto kapitanowi Schlinge (T 244). W 1669 roku uregulowano przewlekły spór miasta z radą. Rozgraniczono miejską wieś od *wüste feldmark* i folwarkiem rady między miejskim Berglande, pograniczem z Sarbiewem, rzeką Sarbią, potokiem młyńskim (Mühlenfliess) i laskiem Karziger Heide (T 248); rozwinięty w kolonię w czasie kolonizacji fryderycjańskiej w 1766 roku (T 179, 241, 361). Folwark Strzelce w dzierżawie, w 1799 roku własność Abrahama Nicola (T 391); od 1850 roku właścicielem majątku był Henryk August von Langenn-Steinkeller (T 514).

Dwór w Sławnie, około 1927 roku. Rys. Albert Guse (HKF 12, 1927)

Rządcaówka w Sławnie (fot. M.B.)

Kuźnia i dom kołodzieja w Sławnie (fot. M.B.)

Liczba mieszkańców: w 1772 roku – 125 (T 369), w 1813 roku – 132 w 16 domach (T 444), w 1865 roku wieś i przys. z 206 mieszkańcami, 8 dużych i 9 małych gospodarstw (T 509). 194 mieszkańców ok. 1900 roku (HHF 37), w 1919 roku – 216, w 1925 roku – 211; w 1939 roku – 190 w 54 gospodarstwach domowych (BA 188); kuźnia, kołodziej, placówka pocztowa (A). Schönfeld 1944, od 1945 roku Sławno od jez. koło Lipich Gór: Sławno 1341 (CDB XXIV, 31), Słowa 1934 (za KAL-D1), Schlage 1944.

Słodowiec 10,5 km na pld. zach. od Strzelce na pld.-zach. skraju gminy

Waldschenke 1944, leśniczówka i cegielnia już w 1817 roku (V). Od 1945 roku S. jak osada zaginiona w Wielkopolsce (za KBW).

Sokółsko 6 km na pld. zach. od Strzelce

2. Valkenstein 1337 (NL 23), Falkenstein 1411 (R. nr 359), Ffalkenstein 1412, Falckenstein 1572 (OZO 97), Falkenstein 1944. Nazwa jak zamek w górach Harzu w hrabstwie Mansfeld, siedziba panów Falkenstein, co przemawia za ewentualnym przybyciem stamtąd osadników w XIII/XIV wieku w okolice Strzelce, zwłaszcza skoro w pobliżu wieś Mansfelde (T 22), dziś > Lipie Góry. Sokóły w praktyce w 1945 roku po przystosowaniu nazwy

Witraż z przedstawieniami heraldycznymi w kościele w Sokółsku (fot. B.S.)

niem. (niem. Falke = pol. sokół), jednocześnie stacja kolejowa Sokółsko, co zatwierdzono też dla wsi (KU).

3. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 40 łanami, w tym parafii 4, lennika Henninga „Szayn” (tj. w istocie von Sanitz) 15 łanów; z tytułu użytkowania puszczy Dankowskiej chłopci dawali wispel owsa (NL 23, 31). Hołd Zakonowi Krzyżackiemu 9 sierpnia 1402 roku składał Markward von Zantze tj. Sanitz (E 79); ok. 1412 roku wieś, także Konrad i Markward von Sanitz z F. wśród poszkodowanych przez napady Polaków (R. nr 359). Hołd elektorowi brand. 12 marca 1499 roku złożyli Asmus i Jerzy, synowie Ottona, Fryderyk i Piotr synowie Henninga von Sanitz z Bronowic, Brzozy i S. (CDB C II, 441). W 1571 roku list lenny wystawiono dla Ottona i innych Sanitzów (EB 62), a w 1588 roku stwierdzono, że bez konsensu mieli zagarniętej chłopskiej ziemi: po 2 łany Otton, Hans i Jakub, 6 – Hans (OZO 97). Sanitzowie z 1608 roku: Tomasz mieszkający po ojcu w Bobrówku na folwarku bydłącym, wynaj-

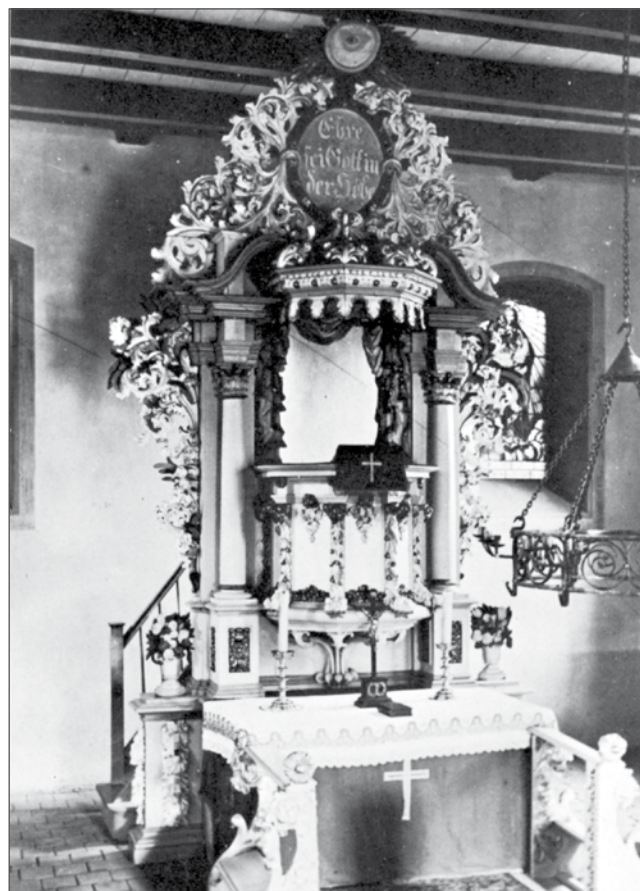

Fragment witraża z przedstawieniem kościoła w Sokółsku (fot. B.S.)

Kościół w Sokółsku, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Ołtarz w kościele w Sokółsku, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Dzwon Mertena Jacoba z 1511 roku (fot. B.S.)

Dwór w Sokółsku, lata 60. XX wieku (Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.)

Dwór w Sokółsku, stan obecny (fot. M.B.)

mujać go von Neumannowi; Adam na Bobrówku, Fryderyk Starszy z Żabicka mający tu poddanego, Marcin i Henryk z Żabicka oraz Moritz z Bobrówka (T 195). W 1628 roku istniało tylko 26 łanów chłopskich, zatem majątek średniowieczny zniszczono, skoro brak go w XVI wieku i dopiero wtedy druga kolonizacja pozwala go odtworzyć (OZO 97 n). W 1643 roku szlachcic Valentin von Paris miał w części lenno (T 234). W 1718 roku majątek był w posiadaniu: a) kapitana Joachima Bernda von Schönebecka (tu mieszka); b) Karla Henryka von Sanitza z Bronowic mającego 6 synów. Majątki miały 13,5 łanów folwarcznych. We wsi 10 chłopów (3 po 2 łany, 7 po 1) w tym o nazwiskach: Beßkow, Gatzcke, karczma z wyszynkiem 20 beczek piwa (SK 79). W 1750 roku majątek znalazł się w posiadaniu landrata Chrystiana von der Marwitz (T 328). W 1797 roku kupił go kapitan Henning von der Osten, w 1804 roku przeszedł na landrata Karla Wilhelma von Knobelsdorfa z Lipich Gór, w 1807 roku – na Kammerjunkera von Kamptza z Saksonii, od 1820 roku – na Johanna Henryka Gottloba Brunkowa i wdowę po nim, od 1845 roku – na Henryka Chrystiana Holtza i dziedziców, od 1856 roku – na Karla Duby, od 1865 roku – na Hermanna Badecke, zmarłego w 1872 roku. Wdowa po nim w 1873 roku sprzedała majątek Julianowi von der Osten-Sacken i von Rhein. W latach 1896-1914 właścicielką była Sophie Rossi z domu Jacobs, żona Paula Rossi (T 550).

Liczba mieszkańców: 246 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 roku – wieś 81, majątek 239, w 1925 roku –

wieś 119, majątek 182; w 1933 roku – 259; w 1939 roku – 280 w 73 gospodarstwach domowych (BA 188), gospoda, szewc, koszykarz (A).

4. W kościele dzwon spiszowy wykonany przez Mertena Jacoba w 1511 roku²⁸.

Stadt F. > Stronin

Stadthof > Podgrodzie

Stranzenwalde > Gąsiory

Stronin 9,5 km na pld. zach. od Strzelce

Stadt F. 1944, leśniczówka 3 km na pñ. zach. od Górek, własność miasta Strzelce 1905 (GL). Dawniej w centrum Strzeleckiego Lasu Miejskiego, z nowymi budynkami z 1863 roku. Po 1945 roku S. jak dawniej pewna łąka w Wielkopolsce (za KBW), jednak w 1977 roku to tylko „Leśniczówka Strzelce” (JMG 44).

²⁸ M. Majewski, M. Tureczek, *Merten Jacob – ludwisarz pogranicza polsko-brandenbursko-pomorskiego z przełomu XV i XVI wieku*, w: *Ziemia Międzyrzecka. Śladami historii. Materiały z III sesji historycznej zorganizowanej w Muzeum w Międzyrzeczu 13 maja 2005 r.* Red. B. Mykietów, M. Tureczek, Międzyrzecz – Zielona Góra 2005, s. 117.

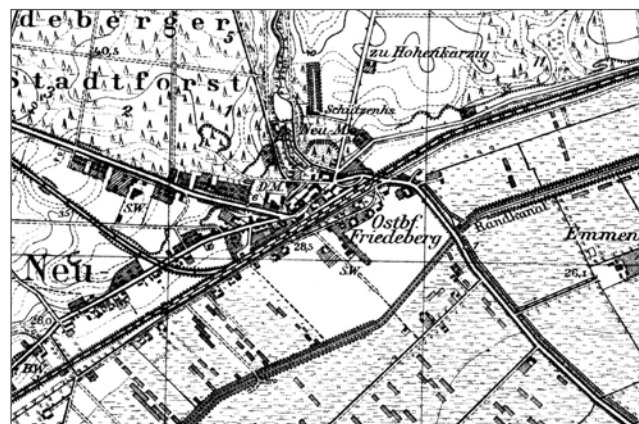
Strzelce Klasztorne 1 km na płn. od Strzelec

Najpierw posiadłość (folwark) augustianów ze Strzelec, osadzonych tu w 1290 roku. Po reformacji w XVI wieku Klostergut, majątek różnych rodów szlacheckich, wspomniany w 1552 roku (CDB XVIII, 366; T 202). W 1659 roku posiadał go celnik Franz Ginow, potem burmistrz i jego syn Krzysztof (T 241); dziedzice burmistrza w 1680 roku sprzedali majątność Krzysztofowi Bergerowi. W rękach tej rodziny pozostawał 98 lat (T 255). W 1689 roku właścicielem był Jerzy Stefan Berger, także w Lipich Górach (T 282), w 1750 roku – radca domenalny Johann Jerzy Berger (T 328). Johann Fryderyk Berger sprzedał majątek Jakubowi Zastrowowi, ten w 1791 roku przekazał Karolowi Augustowi Zastrowowi, a ten w 1797 roku – Henrykowi Chrystianowi Nehse (T 390). Następni posiadacze: od 1800 roku Jerzy Brömse, od 1812 pani Preß, Charlotte Henriette Juliane z domu Voigt, Fryderyk Wilhelm Strauch, od 1817 roku Fryderyk Wilhelm Mellin, od 1830 roku Fr. Schleußener, od 1850 roku Johann Karl Wilhelm Kluz, od 1861 roku Chrystian Fryderyk Pagel (T 512). Budynki mieszkalne majątku poklasztornego w mieście zostały w 1863 roku sprzedane i właściciel

Dwór w Strzelcach Klasztornych (fot. B.S.)

majątku Chr. Fr. Pagel zbudował dworek na płn. od jez. Postmeister/Klasztornego (T 506). Po jego zgonie (1873) majątek przeszedł na wdowę i dzieci, od 1902 roku posiadał go rotmistrz Otto Andree (T 551). Nazwę Klostergut nosił do 1945 roku.

Strzelce Wschodnie

Friedeberg Ostbahnhof, osada przy dworcu kolejowym z XIX wieku.

Fragment zabudowy Strzelca Wschodniego, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild, Pinneberg 1989, s. 66)

Strzelczyki ok. 2 km na pld. od Strzelec

Siedlung Friedeberg 1944, przedmieście i stacja kolejowa w Strzelcach. S. zdrobniale od Strzelec (KU).

Stütting

Przys. Ogardów, 1850 (BM 477).

Szczygłowo 5,5 km na zach. od Strzelec

Rehberg 1944, przys. Brzozy w XVIII wieku, gdy to tylko 3 domy (Br 189). Po 1945 roku S. jak zaginiona os.

Szcigłowo 1616 w Wielkopolsce (za KBW II, 391). Obok wzniesienie Rehberge, dziś Szczygły.

Szypioła 1 km na pld. wsch. od Strzelec

Mittel-Mühle młyn na terenie miasta Strzelec, przy jez. Racze, w połowie XVII wieku w rękach prywatnych, potem państwowy, w XVIII wieku Mittel-Mühle lub Kettners-Mühle, także folusz i tartak (T 262; Br 188) zniszczony w 1758 roku i następnie odbudowany (SDA 30). Posiadłość domeny w Drezdenku, miał 30,5 morgów ziemi miejskiej (SK 85). Mittelmühle 1944. Od 1945 roku S. jak zaginiony młyn w Wielkopolsce (za KBW).

Śródlesie na płn. wsch. od Dankowa

Tonnenspring, leśniczówka zaznaczona na mapie z 1770 roku, z 4 domami w 1809 roku (Br 191; BV 284). Międzyłasy w praktyce 1945 roku (KU), jednak przypominała Podlesiec w tym powiecie i wprowadzono Śródlesie (KU).

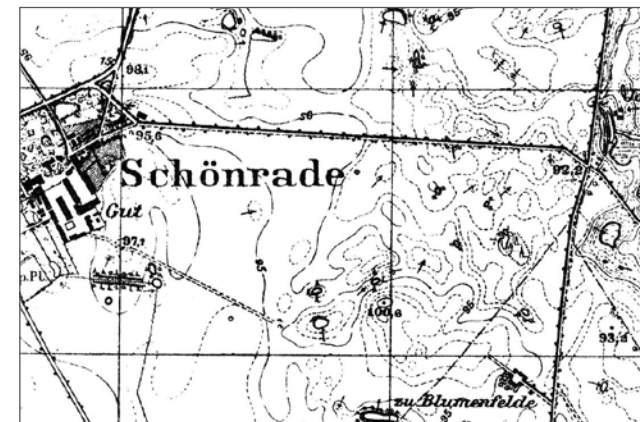
Tankow > Danków**Targowiec** 1,5 km na pld. wsch. od Strzelec

Stary folusz rady miejskiej Strzelec koło Sarbiewa, odstąpiony margrabiemu Janowi w 1566 roku za > Sarbiewo, odbudowany w latach 1685-1694 jako Dieck lub Walk-Mühle (T 259, 262; SDA 30), Walk-M. 1832 (UM, nr 1636) 1944. Po 1945 roku T. jak młyn zaginiony w Wielkopolsce (za KBW).

Tietzelhof > Tuczenko**Tonnenspring** > Śródlesie**Tuczenko** przys. Tuczna

Fischerhaus 1944, najpierw Tietzelhof am Tietzel See w Żabicku, czyli przy jeziorze Tuczo, przys. założony w 1739 roku przez miasto Choszczno w miejskim lesie Pluskocińskim, na polu uprawianym dotąd przez wioski Tuczo i Jarosławsko; w 1763 roku za 200 talarów rocznie wydzierżawiony wraz z przys. Freudenberg (dziś Pluskocin) kolonistom Hallmannowi z Dzierżana Małego (do 1816), w 1852 roku odkupiony przez miasto. Tu też stara karczma przy drodze Gorzów – Gdańsk²⁹. Nazwa jeziora słowiańska (od cisów?). Po 1945 roku T. (za KAL C1: gdzie Tuczo).

²⁹ W. Schumacher, *Wanderungen und Streifzüge durch den Kreis Arnswalde*, Arnswalde 1937, s. 50 n, 111.

Tuczo 11 km na płn. od Strzelec

2. Sconenrode 1304; Schonrade 1337, 1349, 1361; Schönrade 1499, 1572; Schönrade, Schonredd am Blumenfelde [dziś > Lubicz] belegen 1520-1521; Scho-niedd 1519 (P IV, nr 2163; NL 23; C XII, 351, XXIV, 232); Schönrade 1520, 1944. Od 1945 roku stacja kolejowa Przyłącznica od rzeki Prielang, jako skutek działalności ks. Stanisława Kozierowskiego, współpracującego wtedy z poznańską DOKP (KU), płynącej jednak zbyt daleko od wsi; od 1945 roku wieś Rogowo przez osadników (KU). T. od pobliskiego jez. Tietzel See (za KAL-C1), dziś Tuczenko.

3. Rycerz Ulryk von Billerbeck, obecny 13 września 1301 roku w Strzelcach przy czynności mgb. brand. dla cysterek z Pelczyc, miał lenno w Tucznie, skoro w 1304 roku rozporządzał tamże patronatem nad kościołem (T 52). W 1337 roku wieś w Ziemi Strzeleckiej z 64 łanami, w tym parafii 4, lennych 10 pewnego ryc. Ludekina *Jessekow* (NL 23). Taka rodzina rycerska nie jest poza tym znana. Widocznie tu wadliwie zanotowana lub błędnie odczytana przez wydawcę źródła. Mgb. brand. Ludwik Starszy w 1349 roku nadał rycarzowi Betkinowi von dem Borne z Ług będącemu pieniądze, owocową i mięsą także z T., aż odzyska 100 grzywien srebra, z tytułu strat (konie, pancerza i innego uzbrojenia) i pobytu w niewoli po bitwie pod Oderbergiem (w 1349 roku w toku wojny ze zwolennikami Pseudo-Waldemara) (CDB XII, 351). Mgb. Ludwik Rzymski w 1361 roku nadał dochód z 10 łanów w T. bractwu kalendowemu w Strzelcach i jego ołtarzowi św. Piotra i Pawła w kościele parafialnym (CDB XVIII, 302). Bracia Claus, Burchard oraz Jerzy Schöningowie otrzymali

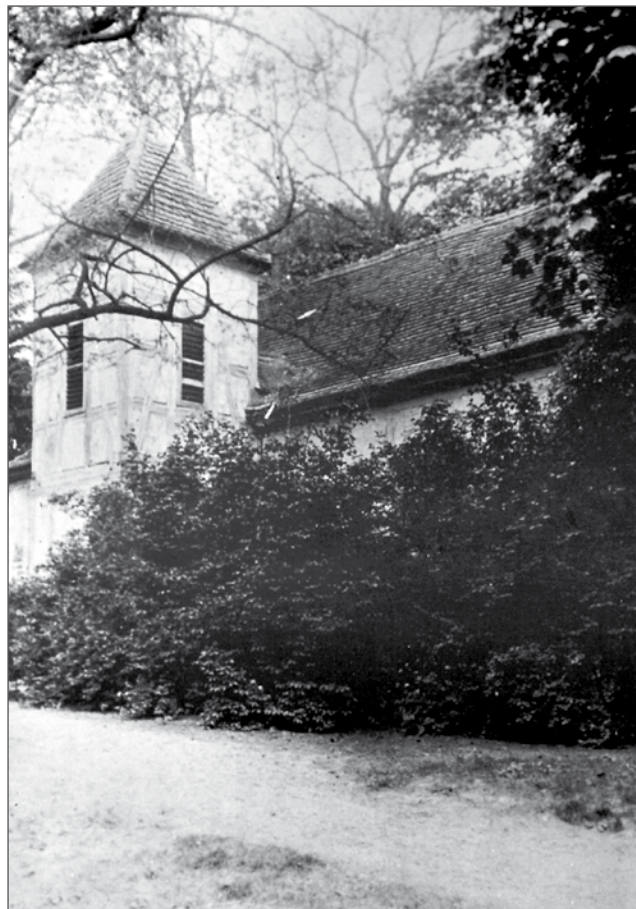
w 1499 roku list lenny na T. i Lubicz (RHN II, 371). Schöningowie mieli część T. w 1513 roku (CDB C II, 503), ale w 1521 roku list lenny elektora, wystawiony dla braci Joachima, Macieja oraz Piotra i Pawła von Brandów oraz ich kuzynów Jakuba i Fryderyka, objął połowę opuszczonej wsi T. kupionej w 1520 roku od Adama, Jerzego i Wawrzyńca von Schöningów wraz z łowiskami rybnymi, lasami (CDB XXIV, 232). W 1572 roku Schöningowie mieli tu: Joachim Młodszy w 3 polach 250 morgów, Joachim Starszy w każdym z trzech pól po 50 morgów, Piotr tyleż [550:15 = 36,5 łana]; w 1588 roku stwierdzono, że bez konsensu władcy ponadto Hans miał 4, Piotr 3, Wawrzyniec 2 łany (36,5+9) zajęte chłopom (OZO 100). W 1608 roku morgi mieli Schöningowie: Jakub, Joachim, Daniel, dziedzice Hansa; Hans Młodszy i Moritz, który majątek swój nadał w lenno sołtysowi Tewesowi Winkelmannowi (EB 235). Jerzy Wilhelm von Schöning na części Brzozy (1643) w 1680 roku od kuzyna Karola Chrystiana ze Szczecina nabył część Tucznia (T 234, 255). Potem był tu posiadaczem feldmarszałek Hans Adam von Schöning z Brzozy (+1696), syn Johann Ludwik (+1713), zmarły w 1699 roku Chrystian Ehrenreich na T. i jego synowie: Hans Adam, Jerzy Wilhelm, Krzysztof Fryderyk, Franz Fryderyk, którzy w 1713 roku formalnie przejęli spadek (T 282).

W 1718 roku stwierdzono majątki Schöningów: Hansa Adama i drugi jego brata Franza Fr. liczący 28 łanów + 2 chłopskie, 12 zagrodniczych. We wsi był wtedy sołtys lenny na 3 łanach, 5 chłopów miało po 2 łany (w tym o nazwisku Mellentin!), 3 zagrodników (w tym Rad-dun, Moritz) posiadało 4 łany. Karczmarz z wyszynkiem 60 beczek piwa strzeleckiego rocznie. Zakrystian bez ziemi (SK 74).

Około 1729 roku Schöningowie z T. nabyli od Strzelca i zagospodarowali łąg Fichtwerder zakładając osadę zwaną Schöningsche Holländer (T 324, 351), dziś Zarzeczyn. W 1768 roku powstała tam dodatkowo kolonia Neu-Schöningsbruch/Nowe Trzcinno. Ok. 1750 roku przebywał tam pułkownik Krzysztof Fryderyk von Schöning, generał-major Krzysztof Fryderyk von Schöning (zm. w 1797 roku), po nim właścicielami

zostali nieletni synowie Helmut Albrecht, Teodor (do 1836 roku) i Bernd Karl Ludwik (T 328, 391). Większa część majątku spaliła się 27 kwietnia 1801 roku (T 401). Kolejni posiadacze to: Henryk Bernard Schneider, dworski i kanclerski radca sądowy, w latach 1837-1865 – kapitan joannita Jerzy Ludwik von Wedemeyer. Od 1867 roku to majorat z Zarzeczynem i Wojkowem Wilhelma Ludwika von Wedemeyera, od 1875 roku – Maxa (z jego czasu nowy pałac), od 1905 roku – Franza Justa von Wedemeyera (T 514, 554). Liczba mieszkańców: 405 ok. 1900 roku (HHF 37); 482 w 1919; 515 w 1925 roku; 387 w 1933 roku; w 1939 roku – 385 w 105 gospodarstwach domowych (BA 188); gorzelnia, krawiec, sklep (A).

4. Rycerz Ulryk von Billerbeck wobec wakansu po śmierci plebana nadał 28 maja 1304 roku połowę patronatu nad kościołem cysterkom z Pełczyc, pod warunkiem przyjęcia do klasztoru swych trzech ciotek (P IV, nr 2163); parafia wspomniana też w 1337 roku.

Kościół w Tucznia, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Pałac w Tucznia, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild, Pinneberg 1989, s. 198)

Pałac w Tucznia, około 1930 roku. Rys. Albert Guse (HKF 15, 1930)

Oficyna pałacowa w Tucznia. Widokówka z około 1917 roku. Zbiory prywatne

Unieście na póln. zach. od Dankowa
Dohlennest z XVIII wieku (Br 191) przys. związany gospodarczo raczej z Płonnem podpełczyckim.
Unter M. > Buk, Kurówko
Im **Upstall** > Kostnica
Voigtei > Czyżewo
Vossberg

Przys. Buszowa 1809 (Br 192).
Vossche M. 7 km na póln. zach. od Strzelca
Tartak i młyn w Przylęgu z 1825 roku z nazwą od właściciela, Fryderyka Vossa (SDA 31). W 1917 roku należały do jego potomka, też Fryderyka Vossa (SDA 31).
Waldschenke > Słodowiec
Walk M. > Targowiec

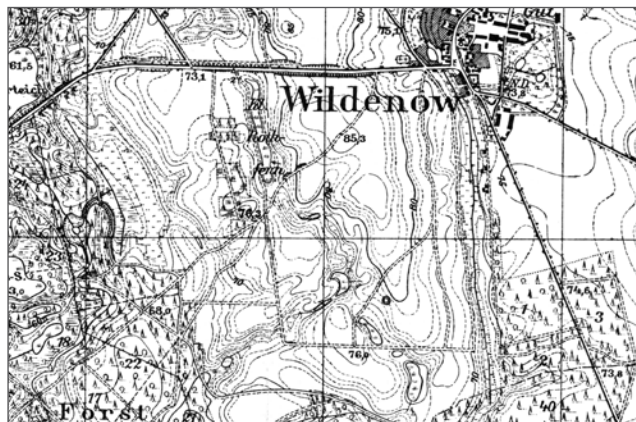
Welmin 8 km na pld. zach. od Strzelec

Kolonia z lat 1772-1773 w Przylęgu na polach Strzelec, zwanych Buchwerder (1712), początkowo o nazwie Griesswerder i Jesuswerder. W 1813 roku były tam dopiero dwa gospodarstwa, w 1839 roku na nowo rozmierzana, zasiedlona przez 24 kolonistów na 450 morgach łęgu i nieużytków i nazwana Buchwerder (T 38, 299, 444, 459; SDA 30). W 1865 roku – 130 mieszkańców, 15 dużych i 5 małych gospodarstw (T 510). Liczba mieszkańców: ok. 1900 roku – 255 (HHF 37); w 1919 – 209; w 1925 – 274 (T); w 1939 – 287 w 78 gospodarstwach domowych (BA 187).

Zalesie w praktyce od 1945 roku (KU). Wprowadzono W. od pobliskiego jez. Welmino: Welmen 1589, Gross i Klein Welm See 1944 (za KAL-C1 gdzie Welma).

Widok Welmina, lata 30. XX wieku (Kreis Friedeberg. *Erinnerungen an unsere Heimat in Wort u. Bild*, Pinneberg 1989, s. 165)

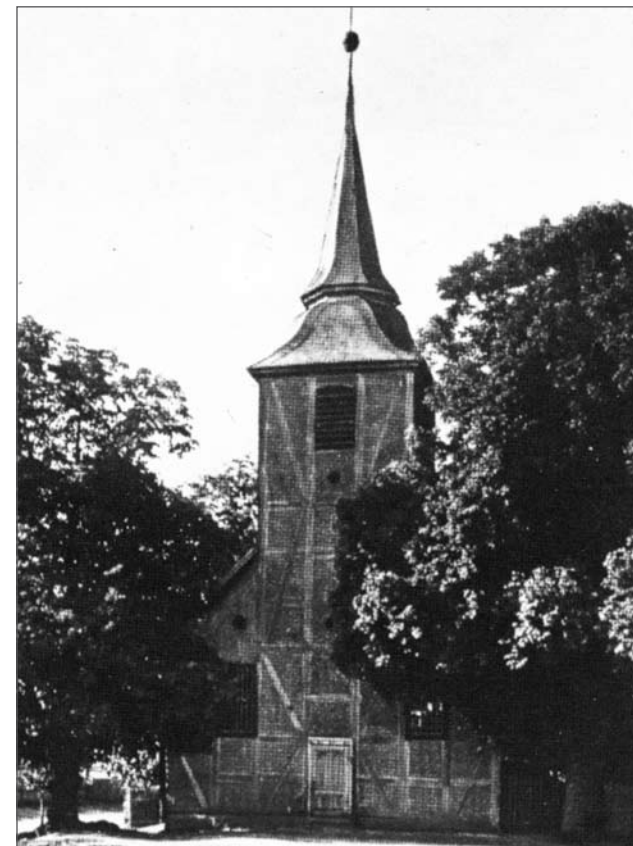
Wielisławice 4,5 km na pñn. zach. od Strzelec

2. Wildenow 1337, 1372; Wildenaw 1411, 1435 (NL 27; CDB XVIII, 308; R. nr 359, 813); Wildenow 1944. Jedni wywodzą nazwę, jako słowiańską, od osoby Wilenta, inni jako nazwę niem. od wilde + aue, co oznacza „niwę na pustkowiu” i to pasuje do okolicy. Nazwa mogła być też przeniesiona przez osadników z okolic wsi Wildenau (Wilde + Aue?) k. Schweinitz w hrabstwie Vredeberg w okręgu merseburskim (T 16, 22), skąd raczej na pewno przybyli koloniści w XIII/XIV wieku w okolicy Strzelec. Po 1945 roku, ponieważ nie trafiał do przekonania Wilanów (jak KAL-C1), rozpatrywano formę Wieldnowo, Wildanów, ostatecznie wprowadzono W.

3. Założona może ok. 1275 roku typowa wieś kolonizacyjna (MW 16-17, gdzie topografia, rozplanowanie, obszar, nazwa). W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 64 łanami, w tym parafii 4 (razem 3840 morgów, co odpowiada arealowi 3807 morgów w 1850 roku), rycerza Henninga „de Sail” 20 łanów lennych. Młyn (na rzece Polce). Chłopi z tytułu korzystania z Puszczy Dankow-

Dwór w Wielisławicach, lata 60. XX wieku (Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.)

Kościół w Wielisławicach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

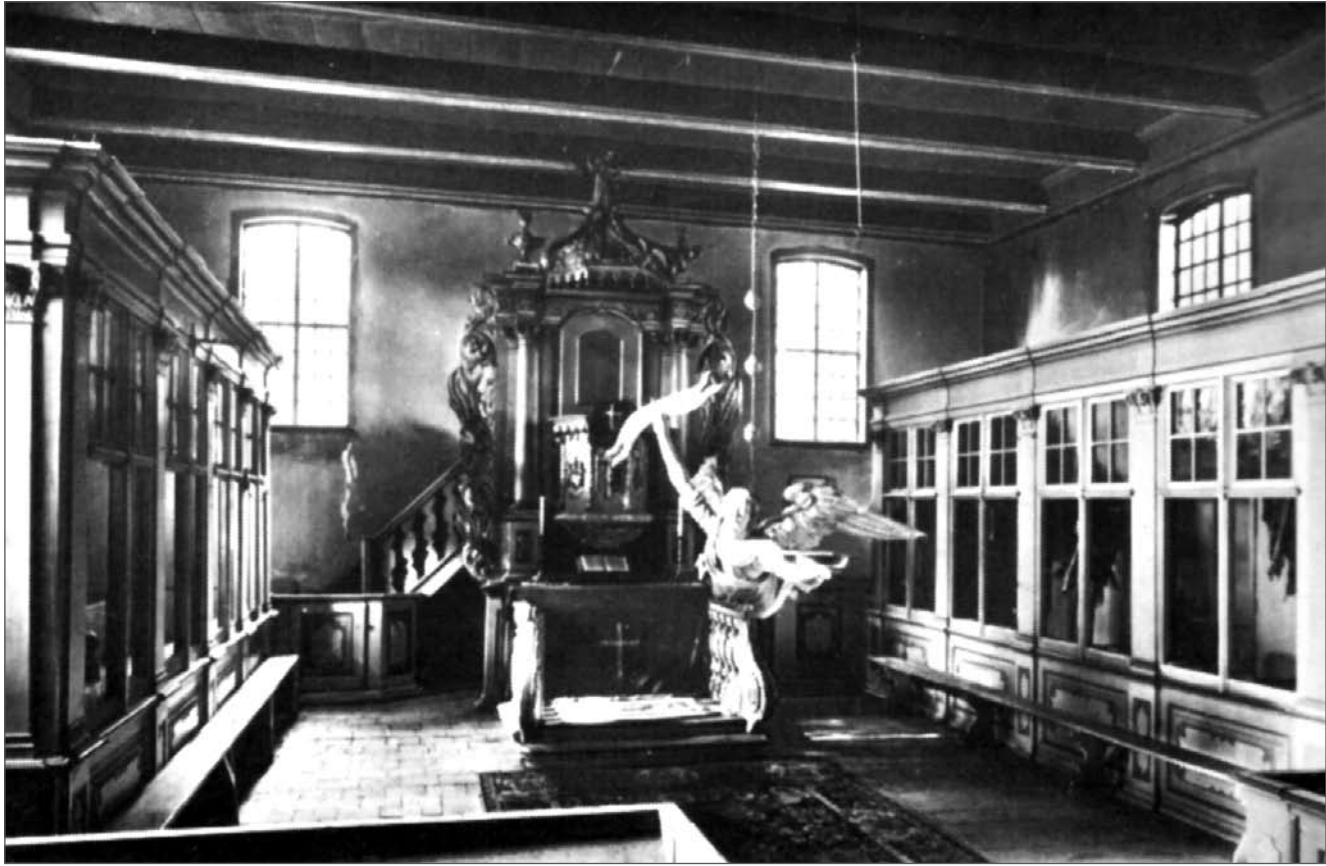

Kościół w Wielisławicach, lata 60. XX wieku (Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.)

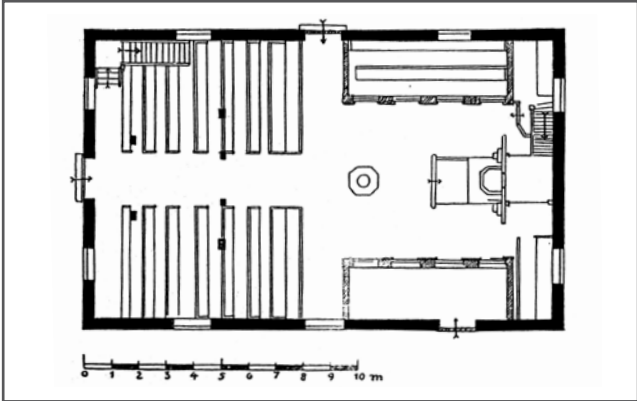
skiej dawali 2 wisple owsa (NL 22, 31). Błędnie zapisano tu nazwisko ryc. Sanitz. Tenże rycerz z Henningiem Wildenow z Kolska miał coś wspólnego, podobnie jak wieś W. z dworem Wildenow w „Kolskim Lesie” z 1354 roku. Rodzina von Sanitz podobnie jak w okolicznych wsiach – tu do XVIII wieku. Hołd Zakonowi Krzyżackiemu 9 sierpnia 1402 roku składał Markward von Zantze (tj. Sanitz) z W. (E 79). Wieś ok. 1412 roku w rejestrze wsi poszkodowanych w Nowej Marchii przez Polaków (R. nr 283, 359), w 1435 roku w toku kolejnej wojny polsko-krzyżackiej młyn Markwarda von Sanitza napadli Polacy z załogi zamkowej Santoka powodując szkody na 40 kop groszy czeskich; wśród poszkodowanych był też Markward von Wildenow ze Strzelec (zatem to również von Sanitz, mieszkający w mieście (CDB XIX, 35; T 119; MW 19). 12 marca 1499 roku w Strzelcach hołd składali Claus, Burchard (nieletni), synowie Macieja, Lamprecht von Sanitz z W. (CDB C II 441). Claus von Sanitz z W. poczynił nadanie czynszu dla ołtarza św. Anny w Gorzowie, co elektor Joachim zatwierdził 10 grudnia 1506 roku (RHN II, 389). W 1571 roku został wystawiony list lenny dla Macieja, Ottona, Kaspara, Pawła (od 15 lat poza krajem) i Baltazara, braci i kuzynów von Sanitz z W. (EB 62). W 1572 roku Kaspar miał 7 łanów (bez konsensu władcy) w tym 1 plebański, 7 łanów miał Baltazar, w tym 1 plebański, 14 łanów Mathias, w tym 2 plebańskie; elektorscy komisarze spisowi stwierdzili w 1588 roku, że Kaspar miał 5, Mathis 8, Baltzer 3 łany (24+16) bez konsensu (OZO 101). W 1608 roku odrębne siedziby (majątki) Sanitzów: Andreasa, Kaspara i Ottona. Otton miał także lenno zmarłego Kaspara (EB 235). Matthias był właścicielem w 1643 roku; Tomasz w 1672 roku zamienił część Bronowic Chrystiana Henryka Appelmanna na swą czwartą część Wielisławic (T 235, 255), ale ten już w 1681 roku zastawił na 20 lat Janowi von Mönke dwa opuszczone gospodarstwa chłopskie, pewne pola rycerskie. W 1685 roku musiał on też zapisać generałowi von Schöningowi daninę z Wielisławickiego Młyna i ta wielka rodzina strzelecka powoli znikła z widowni (T 256).

Na dzwonie z 1688 roku obok Berndta Fryderyka von Sanitza jako współwłaściciele majątku wystąpili Chrystian Henryk Appelman ze Strzelec i Anna Ewa Wer-

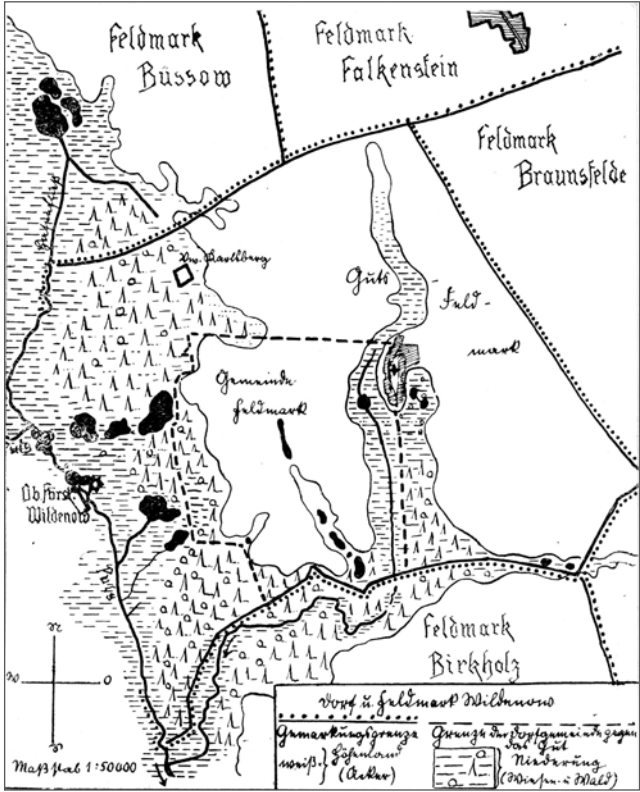
Wnętrze kościoła w Wielisławicach, lata 30. XX wieku (EF po 398)

Rzut przyziemia kościoła w Wielisławicach.
Rys. Albert Guse (HKF 11, 1926, 13)

nicke. W 1696 roku właścicielem był Karol von Sanitz. Po tym Sanitzu jego część wraz z połową młyna i wszelkimi pożytkami przejął kanclerz Nowej Marchii Krzysztof von Brand. W 1745 roku majątek Sanitzów przeszedł na kapitana von Standack (T 328). W 1718 roku majątek należał do myśliborskiego inspektora i nadplebana Jana Fr. Dietericha oraz wdowy po jego bracie. Było to 31,5 łanów folwarcznych + 10 chłopskich; we wsi 9 chłopów (m.in. Bohne, Selle,

Kohtcke), 16 łanów, po łanie 7 zagrodników, tartak, 2 łany ma młyn; karczmarz z wyszynkiem 30 beczek strzeleckiego piwa (SK 78). W 1748 roku całość znów w jednym ręku – Krzysztofa Ludwika von der Goltza, zmarłego w 1784 roku. Po nim nastąpił landrat Anton Gottlieb von der Goltz, w latach 1799-1802 – Johann Chrystian von der Goltz (T 391). Po Goltzach pozostał do nowych czasów dwór (ZWK 85). Potem przez zakup i wymianę na początku XIX wieku majątek przeszedł na kapitana Ernesta von Standack i od jego syna w 1802 roku za 71 700 talarów na Augusta Teodora Eysenhardta z Berlina (ten do 1819 roku). Przy okazji tej sprzedaży w 1803 roku sporządzono szczegółowy inwentarz bydła i sprzętów (MW 18 n). Nie było chłopów, lecz zagrodnicy; w 1820 roku było ich 17, sto lat później już tylko 11. Po Eysenhardcie majątek przejęła rodzina von Langenn-Steinkeller: do 1861 roku Henryk August, od 1861 roku Ernest Henryk, rotmistrz Max Fryderyk od 1867 roku, Werner od 1899 roku (T 515, 554). W majątku potem mieszkał von Billerbeck, von Bock (ZWK 85). W szkole na początku

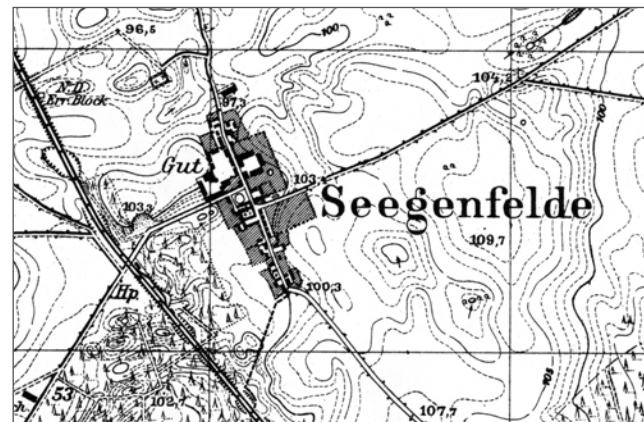

Pola majątku w Wielisławicach (HKF 11, 1926, 17)

XIX wieku nauczyciel o nazwisku Polensky (ZWK). Gmina też dla Bronowic, Czyżewa, Klasztorne. Liczba mieszkańców – 337 ok. 1900 roku (HHF 37); w 1919 – we wsi 138, w majątku 252, w 1925 – we wsi 155, w majątku 267, w 1933 – 374, w 1939 roku – 368 w 100 gospodarstwach domowych (BA 188). 4. Parafia w 1337 roku; pleban Mikołaj von Sanitz miał tytułem uposażenia dochód z 15 łanów w Licheniu na pełnych prawach i przekazał je ołtarzowi św. Jana Ap. i Jerzego w kościele parafialnym Strzelcach, co mgb. brand. Otton w 1372 roku zatwierdzał (CDB XVIII, 308). W latach 1696-1804 prowadzono kronikę kościelną (ZWK). Kościół szachulcowy z lat 1756-1757 (MW 11-19), przebudowany w okresie powojennym. Lit.: G. Mirow, *Wildenow*, HKF 11, 1926, s. 11-19; P. Zoch, *Aus dem alten Wildenowschen Kirchenbuch*, HKF 12, 1927, s. 84-87 (cyt. wyżej i w haśle poniżej jako ZWK). **Wielisławicki Młyn** (w 1945 roku jednak już w pow. Gorzów) młyn Wildenower Mühle 1833 (M nr 1635), 1844 (TS 75), 1944, który wypadnie identyfikować z młynem Wielisławic na rzece Polce: bez nazwy 1337 (NL 22), zniszczonym

w 1435 roku przez Polaków (KNJ 89; T 19 > Wielisławice), odbudowanym jako Wildenowsche Mühle 1573, 1589 (KNJ 89; KAH 72) w 1681 roku przez braci Jana Dawida i Jakuba Zimmermannów. W końcu XVIII wieku własność Jana Meyera (ZWK 86). Obok jezioro „Wielkie Młyńskie” (Gross Mühlen See), dziś na mapach błędnie z nazwą Goszczanowski Staw! **Wilanów** 7 km na zach. od Strzelce Wildenow, kolonia dla robotników leśnych istniejąca już w 1786 roku (SB 93; BV 308), Wildenowsche Försterei w latach 1815, 1844 (HT 170; TS 126), Wildenower Försterei 1944. Po 1945 roku W., nazwa ponowiona dla leśniczówki i młyna w sąsiadujących ze sobą pow. Strzelce i Gorzów (za KAL-C1), w nawiązaniu do dworu Wildenow 1354 (KU) w zupełnie innej okolicy. **Wildenow** > Wielisławice **Wildenower Försterei** > Wilanów **Wugarten** > Ogardy **Wugartener Mühle** > Ogardzki Młyn **Wydmuszek** 6 km na pld. wsch. od Strzelce Zwick 1944, przys. z ok. 1765-1766 roku na polach Strzelce przy jez. Świbki (Zwick See) i rzece Zwickfliess (T 360). Od 1945 roku W. bez uzasadnienia (KU). Obecnie już w gm. Zwierzyn. **Wymokliny** 10 km na pld. wsch. od Strzelce 2. Lindenwerder 1944, wpierw łęg o tej nazwie (lub Liepe, zatem nazwa pomorska została zmieniona na niem., bo Linde = lipa), zagospodarowany przez Strzelce od 1720 roku, zasiedlony 22 rodzinami w latach 1768-1672 i nazwany Liependorf (U 46). Po 1945 roku W. jak osada w 1643 roku w Wielkopolsce (za KBW). Obecnie w gm. Zwierzyn. **Wypalanki** 10 km na pld. zach. od Strzelce Paulshöhe 1944, przysiółek Bobrówka w 1844 roku (TS 72). Od 1945 roku W. „bo taka nazwa stosowna dla miejsca po zaginionej osadzie” – napisano w uzasadnieniu (KU), przy czym nie wiadomo, jaką dawniejszą osadę miano na myśli. **Zeitlow** > Sidłów **Zerben, Zerm** > Czermie **Ziegelei Försterei** > Pieńkowice **Zwick** > Wydmuszek

Żabicko 11 km na pld. wsch. od Pełczyc

2. Segeuelde 1337; Seynfelddt, Segefelfddt 1564; Segefelfde 1572 (NL 23; CDB XXIV, 297; OZO 101); Seegenfelde 1944. Wieś Segefelfd, podobnie jak Marwitz, Perwenitz, Vehlewantz, z których wzięły początek średniowieczne rody rycerskie tego miana na Pomorzu i w Nowej Marchii, stwierdzamy w kraju hawellandskim (Havelland) w Brandenburgii, skąd zapewne w okolice Strzelce przybyła w XIII wieku rodzina rycerska Segefelfdów. Od 1945 roku Żabno (jak KAL-C1) i Żabicko w praktyce, co zatwierdzono (KU). Ale zastanawia, czy w częścce Sege można się było dopatrywać słowiańskiej żaby (?).

Dwór w Żabicku, pocz. XX wieku (E. Wesselburg, Tankow. Kreis Friedeberg/Nm, Hettstedt 2009)

3. W 1337 roku w Ziemi Strzeleckiej z 54 łanami, w tym parafii 4, rodu ryc. de Segeveld (w tej okolicy już w 1304 roku, zob. P IV, nr 2163) 12 łanów lennych; z tytułu korzystania z Puszczy Dankowskiej wieś dawała 2 wisple owsa (NL 23, 31). W 1564 roku lenno Marcina (I) von Sanitz (CDB XXIV, 297); w 1608 roku

Kościół w Żabicku, lata 60. XX wieku (Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.)

samodzielne siedziby Fryderyka, Henryka i Marcina (II) Sanitzów (EB 235); w 1628 roku majątek bez łanów chłopskich z 14 zagrodnikami, 1 pastuchem, 3 owczarniami, więc zapewne w międzyczasie na opuszczonych polach powstał folwark (OZO 101). Majątek Bergera w 1643 roku; po Bergerach posiadaczem został Piotr Ludwig, w 1689 roku nadal należał do rodziny von Ludwig (T 234, 282).

W 1715 roku majątek Erdmanna Fr. von Hausta, w 1718 roku jego kuzyna Johanna Fryderyka, oraz drugi – wdowy Haust. Liczyły 13,5 łanów + 5 zagrodniczych; we wsi 12 zagrodników (6 pełnych po łanie, 6 półłanowych (SK 80).

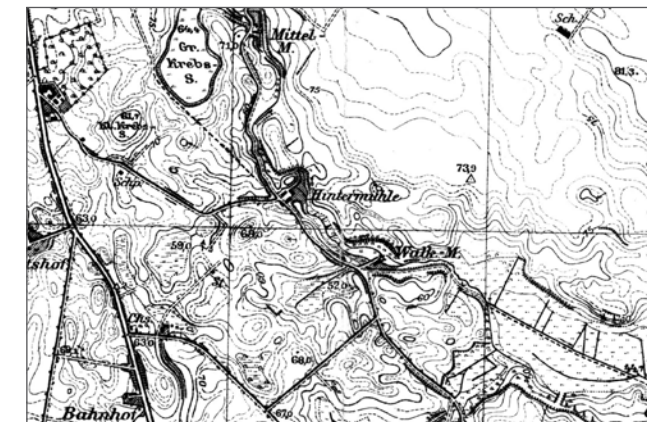
Dalsi właściciele majątku: ok. 1750 roku Karl Wilhelm i Johann Krzysztof von Mandelslohe, w 1781 – kapitan landrat strzelecki Dawid Fryderyk von Braunschweig, w 1799 roku – major Jerzy von Braunschweig (T 328, 380, 391), od 1807 – pani von Qertzen z domu von Braunschweig, od 1821 – kapitan Jerzy Ernest von Qertzen, od 1837 – kanonik Camillus von Brand na Dankowie, od 1857 – wraz z Dankowem – jego córka Cora von Erxleben (T 515). Z Dankowem od 1861 roku stanowił majorat. Od 1910 roku właścicielem był Otto von Erxleben z Selbelang (T 554), potem jego córka Cora i mąż Wichard von Alvensleben do 1945 roku.

Liczba mieszkańców: ok. 1900 roku – 213 (HHF 37); w 1919 roku – wieś 38, majątek 221; 1925 – wieś 47, majątek 150; w 1933 roku – 190; w 1939 roku – 183 w 47 gospodarstwach domowych (BA 188).

4. Parafia, kościół w 1337 roku.

Głaz w Żabicku w trakcie wykopalisk (fot. T. G.)

Żabnik 1,5 km na pld. wsch. od Strzelce

Hinter- lub Weissens-Mühle, młyn domeny państwowej na polu miejskim Strzelce z prawem wyrębu swobodnego w Lasach Drezdeneckich za 2 wisple dla domeny, już w 1649 roku przez szwedzkiego Amtmanna z Drezdenka Paula Prophalusa zbyty papiernikowi Baltzerowi Beyerowi (T 262; SK 85; Br 188). Hinter M. 1832 (UM nr 1636), 1944. Po 1945 roku urzędowa nazwa Ż. jak młyn Żabnik w 1536 roku w Wielkopolsce, ale zarazem w nawiązaniu do jezior Gross i Klein Segelin See (dziś Osieka) koło Osieczna nad Drawą, które podobno wspomniane były jako Zabnyk w 1532 roku (za KAL-D1).

Żądłowo 5,5 km na ptn. wsch. od Strzelce

Freischütz 1944, przysiółek Długiego, 1905 (GL). Po 1945 roku Ż. jak zaginione Zandlo 1404 w Wielkopolsce (za KBW).

Żurawie Pole 2 km na pld. wsch. od Strzelce

Kranichspfuhl 1944, jednodworcza osada w końcu XIX wieku (M nr 1636). Po 1945 roku Ż. P. „bo nazwa niem. zdaje się być tłumaczeniem, nazwą słowiańską” – napisano w uzasadnieniu (KU), co wykluczone.

Zabytki krzemienne kultury łużyckiej (fot. T.G.)

Indeks rodzin: właścicieli wsi, ich części, majątków (folwarków) lub tylko dochodów
(z partykułą von rodziny rycerskie)

Abercron – Bobrówko	Eysenhardt – Wielisławice
Altenfliess von – Przyłęg	Fleischer – Bobrówko
Alvensleben von – Danków, Żabicko	Gadow (von) – Bobrówko
Andree – Podgrodzie, Strzelce Klasztorne	Galle (von) – Sarnowo
Appelmann – Bronowice, Wielisławice	Geyl von – Gardzko, Gilów
Bachmann – Piastowo	Ginow – Strzelce Klasztorne
Badecke – Sokółsko	Gluzzer – Buszów
Belkow – Lipie Góry	Goldschmied – Danków
Beneckendorff von – Lipie Góry, Lubicz, Ogardy	Goltz von der – Pielice, Wielisławice
Berger – Bronowice, Brzoza, Strzelce Klasztorne, Lipie Góry, Tuczno, Wielisławice	Gustewitz (von) – Sarnowo
Bieler – Buszów, Machary	Haine – Gardzko
Billerbeck von – Długie, Gilów, Licheń, Ługi, Ogardy, Tuczno, Wielisławice	Hanck – Sarbiewo
Blankenburg von – Przyłęg	Hark – Golczewice
Blankensee von – Lipie Góry, Ogardy	Haust von – Żabicko
Block von – Brzoza	Hersleben von – Lipie Góry, Ogardy, Pielice
Blum – Sidłów	Heydemann – Machary
Blümeke von – Bobrówko, Brzoza, Danków, Gardzko, Licheń, Lipie Góry, Lubicz	Holtz – Sokółsko
Bock – Danków, Wielisławice; zob. Block	Holtzendorf von – Gardzko
Böck – Golczewice	Honig – Lubicz
Bone (Borne?) von dem – Bronowice, Lubicz	Hübner – Golczewice
Borne von der – Tuczno	Huldszyński – Buszów
Borcke von – Ogardy	„Jessekow” – Tuczno
Bornstedt von – Bronowice, Długie, Gilów, Lipie Góry, Ługi, Pielice, Ogardy, Ogardzki Młyn, Pielice	Käding – Golczewice
Bose – Bobrówko	Kamptz – Sokółsko
Brand von – Danków, Długie, Gardzko, Lubicz, Ługi, Ogardy, Ogardzki Młyn, Tuczno, Wielisławice, Żabicko	Karow – Kotwiniec
Braunschweig von – Bronowice, Żabicko	Kittlitz von – Danków
Brenckenhoff von – Gardzko, Licheń	Klaffke – Bobrówko
Brömse – Strzelce Klasztorne	Klettner – Gilów
Brunkow – Sokółsko	Kluz – Strzelce Klasztorne
Busch – Buszów	Knobelsdorff-Brenkenhoff von – Lipie Góry, Ogardy, Pielice, Sokółsko
Crusius – Golczewice	Köckeritz – Pielice
Dieterich – Wielisławice	Kraule – Pielice
Duby – Sokółsko	Kremzow von – Buszów
Dyherrn – Pielice	Kretschmar – Ogardy
Erxleben von – Danków, Żabicko	Kuntze – Lubicz
	Langenn-Steinkeller von – Brzoza, Gardzko, Sławno
	Lehmann – Bronowice
	Lettenin von – Ogardy, Ogardzki Młyn
	Lichtenau von – Licheń
	Lindenau hr. von – Buszów

Loterpeck von – Lipie Góry	Sanitz von – Bobrówko, Bronowice, Brzoza, Licheń, Lisignat, Sokółsko, Wielisławice, Żabicko
Ludwig von – Żabicko	Schleußener – Strzelce Klasztorne
Mandelslohe von – Żabicko	Schmeißer – Sarbiewo
Mark von der – Licheń	Schneider – Golczewice, Tuczno
Marwitz von der – Sokółsko	Schnoeckel – Golczewice
Massow von – Danków	Schönebeck von – Gilów, Sokółsko
Matthes – Gardzko	Schöning von – Bobrówko, Bronowice, Brzoza, Gilów, Licheń, Lubicz, Podgrodzie, Sokółsko, Tuczno
Mellin – Strzelce Klasztorne	Schröder – Bronowice
Miaskowska (von) – Licheń	Schubert – Gilów
Mierendorff – Sidłów	Seelen von – Bobrówko
Mischner (Misener, Misner) von – Licheń	Segefeld von – Ogardy, Żabicko
Möhlen von – Brzoza, Gardzko, Licheń, Ogardy, Sarnowo	Smogulecki (von) – Danków
Mondenhauer – Podgrodzie	Stachow – Lubicz
Mönke von – Wielisławice	Stampe – Sarbiewo
Mortzin von – Buszów	Standack von – Wielisławice
Natzmer von – Długie, Ogardy	Steinkeller von – Brzoza
Neckern von – Pielice	Stolberg von – Licheń
Nehse – Strzelce Klasztorne	Stolze – Golczewice
Nicol – Sławno	Strantz von – Ogardy
Niermann – Sarbiewo	Strauch – Strzelce Klasztorne
Osten von der – Bobrówko, Bronowice, Buszów, Danków, Licheń, Lipie Góry, Ogardy, Sokółsko	Sydow von – Gilów, Licheń, Pielice
Osten-Sacken von – Sokółsko	Thierry – Licheń
Pagel – Strzelce Klasztorne	Thimme – Sarbiewo
Pape von – Bronowice	Voigt – Strzelce Klasztorne
Papstein von – Danków, Licheń, Lipie Góry, Ogardy, Pielice	Vorhauer von – Ogardy, Pielice
Paris von – Sokółsko	Wagner – Lubicz
Pestalozzi von – Gilów	Wedel von – Buszów
Platen von – Bobrówko	Wedemeyer von – Tuczno
Plazen von – Pielice	Weigel – Buszów
Polen – Gardzko, Lipie Góry, Pielice	Wenden von – Danków, „Kunersdorf”
Preß – Strzelce Klasztorne	Wendt – Golczewice
Qertzen von – Bobrówko, Bronowice, Żabicko	Werneke – Gilów
Rakow – Pielice	Westphal – Golczewice
Rehmann – Pielice	Wilde – Golczewice
Retzin von – Gardzko	Wilhelm – Gilów
Richter – Golczewice	Witte – Golczewice
Ritter – Podgrodzie	Wopersnow von – Ogardy
Ritz – Licheń	Wreech von – Bobrówko, Buszów, Długie, Ługi, Sarnowo
Rossi – Sokółsko	Wulffen von – Buszów
Rostin von – Lipie Góry	Zastrow – Strzelce Klasztorne
Rüitz von – Brzoza	Zweiger – Golczewice
Sack von – Bobrówko, Bronowice, Długie	

XXV. KALENDARIUM

(XIII-XX W.)

1. Chronologia ważniejszych wydarzeń

do 1945 roku

1150-1300 – Na ten czas datuje się istnienie osady podgrodowej w Strzelcach.

ok. 1223/25-1239 – Strzelce z okolicami we władaniu księcia wielkopolskiego Władysława Odonica (przed 1194 rokiem w posiadaniu jego ojca Odon a Mieszkowica, księcia poznańskiego?).

1244-1252 – Okolice we władaniu księcia pomorskiego Barnima I.

1252-1255/57 – Okolice we władaniu księcia wielkopolskiego Przemysła I. Pod koniec tego okresu przekazana wraz z kasztelanią santocką margrabiom brandenburskim jako posag księżniczki Konstancji wielkopolskiej.

1255/57-1272 – Margrabia Konrad buduje zamek (zakłada miasto?) we wsi Strzelce.

1272 (ok. 27 V) – Zamek (czy już raczej miasto?) w Strzelcach, w toku wyprawy poza Noteć, zajmuje i burzy młody książę wielkopolski Przemysł II.

1286 17 IX – Pierwsza wzmianka o mieście (*civitas*) pod niemiecką nazwą Friedeberg (*Castro pacis* „pokojowa góra”). Margrabiowie askańscy z linii starszej podczas pobytu w mieście fundują klasztor cysterski w Bierzwniku.

1290 (20 IV/14 V) – Fundacja strzeleckiego klasztoru augustianów; 27 X – ustanowienie prepozytury w Strzelcach dla działu starszej linii margrabiów askańskich (prepozytem/archidiakonem biskupstwa kamieńskiego został ich notariusz Bernard).

1301-13 IX – Pobyt w Strzelcach margrabiów Ottona IV ze Strzałą, Konrada, Jana II.

1305-2 XI – W Strzelce uderza meteoryt powodując pożary i inne zniszczenia.

1313-29 VIII – Wzmiankowany pierwszy znany proboszcz Strzelec – Busso.

1319-14 VIII – Zgon margrabiego brandenburskiego Waldemara.

1319-1323/26 – Rządy książąt pomorskich w Ziemi Strzeleckiej.

1324-1351 – Rządy w Brandenburgii sprawuje margrabia Ludwik Starszy (Wittelsbach).

1329-ok. 1354 – Wójtem margrabiego w Ziemi Strzeleckiej był Betkin von der Osten, pan na Drezdenku.

1335-24 VI – Margrabia Ludwik przekazuje patronat nad parafią w Strzelcach kolegiacie św. Piotra i Pawła w Myśliborzu.

1336-17 I – Wspomniana po raz pierwszy rada miejska Strzelec (*consules* – rajcy).

1337 – Ziemia Strzelecka obejmuje z obecnej gminy wsie: Danków, Gardzko, Brzozę, Wielisławice, Ogardy, Sokółsko, Lipie Góry, Tuczo, Żabicko, Buszów, Gilów, Lubicz, Przyłęg, Długie, Pielice, Sławno, a także Górki, Ługi, Kolsk, dobra cystersów z Bierzwnika, okolice Dobiegniewa.

1337-24 VIII – Strzelcom potwierdzono własność wsi Górki (Noteckie);

-2 X – Wspomniany jest Młyn Dolny w Strzelcach.

1338 – Wspomniany jest sołtys (prefekt) – Strzelce siedzibą prowincjonalnego sądu lennego (*iudicium vasallatus*) dla rycerstwa i mieszczan – posesjonatów.

1344-16 III – Mieszczanie otrzymują przywilej stawiania tylko przed sądem miejscowym w obrębie murów miejskich.

1345-5 II – Strzelce otrzymują prawo swobodnej żeglugi z towarami po Polce oraz Noteci – Warcie – Odrze do Szczecina.

1348-5 II – Znana z dokumentu najstarsza pieczęć miejska sekretna o średnicy 40 mm (i herb).

1349-1 I – Przywilej bezcłowego handlu w całej Brandenburgii.

1350 – Wzmianka o strzeleckim archidiakonacie w ramach biskupstwa kamieńskiego.

1351-1365 – Rządy margrabiego Ludwika Rzymskiego (dynastia Wittelsbachów).

1354-7 X – Rajca Strzelec wchodzi w skład 8-osobowego zarządu Nowej Marchii.

1361-29 VI – Regionalne bractwo kalendowe przy kościele mariackim w Strzelcach otrzymuje nowy ołtarz św. Piotra i Pawła.

1363-2 X – Strzelce otrzymują przywilej urządzania cotygodniowego targu w soboty.

1365-1373 – Rządy margrabiego Ottona (Wittelsbach).

1366-13 VII – Margrabia Otton potwierdza prawa miejskie.

1373-1402 – Rządy Luksemburgów (Karola IV, Jana zgorzeleckiego do 1396 roku, Zygmunta do 1402 roku).

1373 28 VIII – Karol IV Luksemburski po przejęciu Brandenburgii z rąk Ottona Wittelsbacha potwierdza Strzelcom prawa i przywileje (w imieniu synów jako przyszłych margrabiów).

ok. 1400 – Umiera w Strzelcach dr Jan Merkelin, doktor praw, teolog z miejscowego klasztoru augustianów.

1402-1454 – Strzelce jak Nowa Marchia pod panowaniem Zakonu Krzyżackiego.

1403-25 XII – Krzyżacy rewindykują miejskie młyny i miejsca po młynach.

1410 ok. 23 VI – Koncentracja w Strzelcach wojsk krzyżackich Nowej Marchii przed uderzeniem na Polskę.

1415 – Posiedzenie sądu inkwizycyjnego dla osądzenia heretyków.

1433-7 VI – Korpus husytów czeskich, w toku wyprawy z Polakami do Nowej Marchii, po dwudniowym

szturmie wdziera się do miasta, pali je i rabuje, okrutnie obchodzi się z duchowieństwem, w tym z augustianami;

-30 XI – Strzelce otrzymują przywilej wyrębu drzewa budulcowego przez 5 lat w lasach zakonu.

1434 – Wspomniany archidiakon strzelecki Werner Griper.

1440 – Likwidacja archidiakonatu strzeleckiego.

1449 – Sławno wspomniane jako od dawna wieś Strzelec.

1450-18 VI – Z powodu pożaru Zakon Krzyżacki nadaje Strzelcom przywilej wyrębu drzewa w lasach państwowych.

1454-31 III – W kościele mariackim w Strzelcach odbywa się zjazd krajowy (Landtag) stanów Nowej Marchii, z udziałem delegacji polskiej w sprawie poddania się Polsce;

-5 IV – miasto składa w Gorzowie hołd elektorowi brandenburskiemu, który 22 II t. r. nabył Nową Marchię od Zakonu Krzyżackiego.

1457 – Ziemia Strzelecka zostaje częścią domeny w Drezdenku.

1465 – Burchard von Papstein dotąd na Chomętowie otrzymuje zamek i miasteczko Danków.

1467-23 IV – Rada miejska wykupuje od elektora sąd ziemski (*iudicium provinciale*) do osądzania lenników.

1481 – Ostatnia wzmianka o strzeleckim archidiakonacie przedreformacyjnym.

1498 – Pożar miasta.

1499-12-20 III – Elektor Joachim I i margrabia Albrecht odbierają hołd lenny od mieszczan;

20 III – Elektor potwierdza miastu prawo do urządzania jarmarków końskich i bydłęcych.

1510 – Strzelce otrzymują przywilej urządzania targów końskich w czwartki.

1512 – Potwierdzono miastu połowę Bronowic zakupioną od szlachcica.

1529-6 I – Matrykuła wojskowa zobowiązuje miasto do wystawiania 27 ciężkozbrojnych knechtów; początki reformacji w Strzelcach.

1535-25 I – Margrabia Jan (1535-1571) potwierdza Strzelcom prawa i przywileje.

1550-8 XII – Pierwszy znany proces o czary w Strzelcach.

1552-3 I – Margrabia Jan przekazuje dawne budynki klasztorne w Strzelcach Hansowi von Bornstedtowi.

1553-1590 – Pierwszym pastorem w Strzelcach jest Jan Winkelmann.

1562-30 VII – Przywilej urządzania w Strzelcach jarmarków w zapusty i bydłęcego 1 sierpnia.

1565 – Wzmiankowany strzelecki „Beritt”, późniejszy powiat.

1566-13 VII – Margrabia Jan zakłada folwark na terenie Marienlandu, ziemi kościoła farnego (dziś tam Golczewice).

1574 – Oddanie do użytku budynku szkoły głównej.

1580 – Wzmianka o szkole dla dziewcząt.

1581 – Ordynacja wojskowa zobowiązuje 218 mieszczan do gotowości zbrojnej.

1582-20 III – Przywilej dla bractwa kurkowego.

1583, 1583-89 – Dalsze procesy o czary.

1597, 1599 – Epidemie.

1599-3 IV – Musztrowanie miasta przewiduje obowiązek 311 osób do gotowości zbrojnej.

1602 – Wspomniana po raz pierwszy apteka w rynku.

1604-14 IV – Ukończono budowę nowego ratusza.

1610-11 IV – Miasto otrzymuje przywilej urządzania targów końskich i bydłęcych w trzecią niedzielę przed zapustami.

1616 – Rada miejska zakłada folwark Mückenburg (dziś Sarbiewo).

1620 – Rada miejska wykupuje Klostergut, majątek poklasztorny.

1626 – Epidemia.

1627 – Miasto i okolica po raz pierwszy obłożone wojskowymi kontrybucjami.

1627-1630 – Kwaterunki wojsk cesarskich.

1631-1638 – Kwaterunki wojsk szwedzkich i cesarskich.

1637-27 VI – Pożar części miasta. Spalenie budynków poklasztornych.

1642 – Pożar szpitala św. Gertrudy.

1644 – Pożar kwartału miasta.

1647-28 IV – Pożar w płn. i płn.-zach. części miasta.

1675-30 I-12 V – Szwedzi nakładają na miasto kontrybucję.

1677 – Rada miejska zakłada folwark Stadthof (Podgrodzie).

1679 – Powstaje nowa synagoga.

1682 – Bractwo kurkowe otrzymuje przywilej.

1687-13 X – Pożar ratusza, kościoła, 56 domów w płn. części miasta.

1688 – Odbudowa kościoła farnego.

1689 – Założenie folwarku miejskiego Marienland (Golczewice).

1693-20 IX – Zakończenie odbudowy wieży kościelnej.

1694 – Pożar kaplicy św. Gertrudy. Wzmianka o poczcie państwowej w Strzelcach.

1698 – Powstanie poczty powiatowej.

1699-11 XI – Pożar „dolnego miasta”.

1708 – Zniszczenie synagogi.

1711 – Remont Bramy Gorzowskiej; rozbiórka stożkowatego szczytu.

1712-1 VIII – Przez Strzelce przejeżdża car Piotr Wielki w drodze do Berlina, podejmowany przez burmistrza Rente w zajeździe przy Westumstraße/ul. Zachodniej 25.

1715 – Na strzeleckim łęgu Noteci założono Żółwin i Sierosławice.

1717 – Początki strzeleckiego garnizonu.

1720/30 – Na strzeleckim łęgu Noteci powstaje Przysieka, Górecko.

1726 – Rozbiórka 30% murów obronnych z basztami łupinowymi.

1727 – Rozbiórka starego ratusza.

1728 – Na strzeleckim łęgu Noteci powstaje Gościemiec, Zarzeczyn.

1730 – Założenie placu ćwiczeń i ujeżdżalni garnizonu w fosie przy Bramie Gorzowskiej. Na miejskim łęgu noteckim powstaje Stara Łącznica.

1733 – Cmentarz w obrębie murów obronnych zamieniono na plac musztry garnizonu.

1734-16 II – Piorun niszczy szczyt wieży kościoła mariackiego.

1736 – Zamiana fos na ogrody, rozbiórka szyi z przedbramiami przy Bramie Młyńskiej; rozbiórka części

baszt łupinowych, adaptacja innych na mieszkania.
-28 V – Wieża kościelna otrzymuje nowy hełm z żelazną głowicą i iglicą.
1738 – Splantowanie wałów obronnych i obsadzenie ich drzewami owocowymi;
-5 XI – Poświęcenie nowego szpitala św. Jerzego.
1739-41 – Odbudowano szpital św. Gertrudy.
1743 – Początki oświetlenia ulic.
1750-17 IX – Założono nowy hełm i iglicę na wieży kościelnej.
1755 – Powstanie przędzalni wełny.
1756-1762 – Renowacja kościoła parafialnego.
1758-27 VI-15 VII – Po bitwie pod miastem, Strzelce wydane na rabunki i gwałty wojsk rosyjskich; odtąd pozostaje tu do 20 X rosyjska załoga.
1759-24 VII – Pożar 15 domów i 93 stodół poza murami.
1760-7-11 I, 19 II – Nowe kontrybucje rosyjskie. Miasto plądrowane;
-19 X-22 XI – Dalsze kwatunki rosyjskie. Zatrzymują się: książę Wołkoński, marszałek Piotr Sałtykow, generał Piotr Rumiancew.
1761-22 IX – Przez miasto ciągną wojska rosyjskie. Nowe kwatunki i kontrybucje;
-2-7 X – W mieście i okolicy kwatrują wojska ks. Wołkońskiego i gen. Fermora.
1763-1768 – Obwałowanie Noteci i osiedlenie kolonistów w strzeleckim łęgu. Powstanie kolonii: Brześcianki, Zwierzyn, Przysieka, Golczewice, Owczarki, Górczyna, Brzeziny, Sącznica, Podgrodzie, Czyżewo, Kokoszczyń.
1766 – Oddano do użytku „wielką szkołę” przy Nordumstraße/ul. Północnej.
1771 – Wybudowano nową synagogę.
1775 – Na ratusz zamieniono dom w rynku nabyty od generała von Alvenslebena.
1778 – Zbudowano nowy ratusz (istnieje do 1870 roku).
1779 – Rozbiórka dalszych baszt łupinowych.
1780 – Wybicie furt pożarowych w murach.
21 V – W Gardzku umiera Franz Schönberg von Brenckenhoff, pochowany w Licheniu.

1783 – Wybicie przejścia (Bramy Przeciwpożarowej, potem Nowej Bramy) przy Baszcie Więziennej.
1785-1786 – Na polach miasta założono kolonię Wydmuszek.
1790 – Dyliżans pocztowy i pasażerski kursuje przez Strzelce z Berlina do Królewca.
1798 – Na łąkach Strzelec założono kolonię Zagaje.
1804-15 IV – Pożar 100 stodół przed Bramą Gorzowską.
1806-26 X – W Strzelcach przebywa królewska para pruska uchodząca do Królewca po bitwie pod Jeną.
1806-1813 – Liczne przemarsze i kwatunki wojsk francuskich. Kontrybucje.
1808-22 X – W Strzelcach, w drodze do Erfurtu na zjazd z Napoleonem przebywają cesarz Rosji Aleksander I i wielki ks. Konstanty, witani przez francuskiego marszałka Lannesa;
-19 XI – Nowa ordynacja miejska.
-28 XI – Nowy garnizon (26 liniowy regiment).
1809-1 X – Wprowadzenie na urzędy pierwszego zarządu miejskiego z wyborów.
1809-21 XII – Król pruski, królowa Ludwika (zm. 19 VII 1810) ze swymi dziećmi w podróży przez Strzelce.
1810 – Strzelce liczą 2789 mieszkańców.
1812 – Powstają 3 kompanie gwardii miejskiej (Landwehry) do walki z Francuzami.
1813-10 II – W Strzelcach pojawiają się pierwsi kozacy i inne wojska rosyjskie w drodze do Francji. Tego roku epidemia tyfusu.
1816 – Dotychczasowy garnizonowy plac gry w piłkę na pld. od Hohenkarziger (prowadzącej do Gardzka) zostaje poszerzony, obsadzony topolami i przeznaczony na suszenie bielizny.
1820-22 VII – Pożar 84 stodół przed Bramą Gorzowską.
1821 – Rozbiórka przedbramia Bramy Gorzowskiej. Przystosowanie Bramy Przeciwpożarowej do ruchu kołowego. Od tej pory to Nowa Brama. Droga od Vogtei [Czyżewa] do Schützenhaus zamieniona na promenadę i obsadzona topolami. Nowa wieża kościelna z zieloną kopułą.

1825-1 IX – Otwarcie drogi państwowej między Zdroiskiem a Dobiegniewem przez Strzelce; nowy plac musztry garnizonu.
1826-20 II – Na nocleg zatrzymuje się angielski książę Wellington, bohater bitwy pod Waterloo;
-24 VIII – W Strzelcach zatrzymuje się król pruski Fryderyk Wilhelm III.
1827 – Pożar stodół pod miastem.
1828 – Szarańcza niszczy zbiory na polach wsi podmiejskich. Pożar stodół pod miastem.
1829-16 VII – Postój następcy tronu Fryderyka Wilhelma z siostrą, cesarzową Rosji.
1830-25 VI – Otwarcie nowego budynku szkolnego przy Nordumstraße (późniejsze gimnazjum), obok dotychczasowej „wielkiej” szkoły. Tego roku wielka powódź wiosenna.
1831-31 XII-31 I 1832 – Przez Strzelce przeciąga 1264 polskich powstańców w drodze do Francji.
1832 – Strzelce siedzibą landrata i instytucji powiatowych. Miasto na trakcie pocztowego dyliżansu Berlin – Poznań.
1835 – Pomiary miejskich pól ukończone. Przysiółki zakładane przy ul. Grodzkiej.
1838 – Powstaje drukarnia książek Ferdynanda Woltera.
1839 (wiosna) – Postój cara rosyjskiego Mikołaja I z żoną (obiad w Ługach). Pożar stodół pod miastem.
1840-27 VIII – Postój króla Fryderyka Wilhelma IV w drodze na koronację w Królewcu.
1842-1 VII – Wychodzi pierwszy numer gazety powiatowej „Friedeberger Kreisblatt” wydany przez sekretarza urzędu powiatowego Witte przez drukarza Hesje. Nakład 150 egz.
1843-6 VI – W drodze z Malborka do Berlina zatrzymuje się król Fryderyk Wilhelm IV. Wybrukowano na nowo rynek.
1844-22 VIII – Król Fryderyk Wilhelm IV z dworem przeciąga przez miasto. Richtstraße/Chrobrego i Fürstenstraße/Ludowa otrzymują nowe oświetlenie z lampami wiszącymi.
1847-24 XI – Pożar domu i 15 innych obiektów; tego roku pożar stodół pod miastem.
1848 – Powstaje miejska kasa pożyczkowa.

1849-1 IV – Założono sąd powiatowy dla powiatów Strzelce i Choszczno.
1850 – Powstaje fabryka filcu Willmanna & Barscha przy Richtstraße/ul. Chrobrego, potem powiększona przy Brenkenhoffstraße/Wyszyńskiego. Miasto liczy 5030 mieszkańców.
1851 – Otwarcie zakładu opieki nad dziećmi zaniedbanymi (pierwszej ochronki).
1853 – Powstanie podmiejskich przysiółków Bachmannshof/Piastowo i Stadthof/Podgrodzie.
1855-15 X – Po wyburzeniu trzech starych domów przy Nowej Bramie poświęcenie nowego budynku podstawowej szkoły żeńskiej (potem dla chłopców, wreszcie tzw. Winterschule). Stary budynek szkoły dla dziewcząt do 1900 roku miejskim szpitalem. Epidemia cholery zabiera 37 osób. Początki Szpitala Miejskiego.
1857 – Ukończenie odcinka Pruskiej Kolei Wschodniej: Frankfurt – Kostrzyn – Gorzów – Strzelce/Wsch. – Krzyż ze stacją (dziś Ostrożyce) 7 km na pld. od Strzelec.
1858-1860 – Regotyzacja kościoła miejskiego.
1858-9 X – W Strzelcach urodził się Ludwik Noster, wybitny malarz.
1861 – Powstaje nowy przysiółek miejski Zeitlow/Siódłów przy drodze do Gardzka.
-1 IX – Ukończono odcinek szosy smołowej z miasta do Dworca Wschodniego i Zwierzyna; budynki mieszkalne podmiejskiego majątku Klostergut/Klasztornego – rozebrane.
1862 – Gazeta powiatowa „Friedeberger Kreisblatt” wychodzi 2 razy w tygodniu.
1863 – Założenie towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowego.
Ok. 1864 – Rozbiórka górnych partii murów.
1865-1 VIII – Wzdłuż szosy do Dworca Wschodniego miasto otrzymuje połączenie telegraficzne. Brukowanie ulic.
1865 – Wydanie drukiem wielkiej historii miasta i okolic pióra burmistrza Karola Moritza Treua. Przewozy pasażerskie 8-konnym omnibusem.
1866 – Rozebranie Bramy Gorzowskiej (Brzozowskiej) i jej gardzieli. Mury miejskie po części zniesione,

kamienie użyte do brukowania Fürstenstraße/ul. Ludowej.

1868 – Początki gimnazjum.

1868-59 – Renowacja kościoła mariackiego.

1869 – Powstanie cegielni Schmeissera w Sarbiewie.

1870 – Gazeta „Friedeberger Kreisblatt” osiąga nakład 800 egz. Rozebrano ratusz z 1778 roku. Założono chór męski „Eintracht”.

-20 VII – Garnizon zostaje zniesiony. Dragoni wyruszają na front wojny z Francją.

1872-29 VII – Otwarcie gmachu nowego ratusza.

1873 – Ukończenie nowego ratusza w rynku;

-26/7 VIII – Pożar 26 stodół i domu mieszkalnego.

1879-11 VI – Odsłonięcie w rynku pomnika „Germania” ku czci poległych w wojnach 1864, 1866, 1870/71;

-1 X – Sąd powiatowy przekształcony w okręgowy (Amtsgericht) I instancji.

1880 – Progimnazjum (niepełne, 6-klasowe) przemianowane w pełne (Vollgymnasium).

1881 – Założono nowy cmentarz z kaplicą przy Wilde-nower Straße (droga do Piastowa).

1882 – Bractwo kurkowe obchodzi swe 300-lecie.

1884 – Remiza przy Nowej Bramie. Konna poczta dociera codziennie do Tuczna, Dankowa.

1886 – Budowa hali sportowej dla gimnazjum na dawnym placu musztry garnizonu przy wale przed Nową Bramą. Uruchomienie przez związek kobiecy hospicjum.

1887 – Założono związek sportowy „Jahn”.

1888-30 III – Powódź zalewa okolice miasta przez 69 dni;

-15 X – Otwarcie przy Nordumstraße/ul. Północna 25 gmachu królewskiego seminarium nauczycielskiego do kształcenia nauczycieli szkół podstawowych.

1889-10 X – Poświęcenie budynków nowej szkoły z czerwonej cegły dla dziewcząt przy Gartenwall/ul. Popiełuszki. Szkoła dla chłopców przeniesiona do dotychczasowej szkoły żeńskiej. Rozbiórka fragmentu murów po stronie południowej i budowa przejazdu.

1890-1 IV – Otwarcie szkoły zawodowej. Powstanie związku śpiewaczego „Liebertafel”.

1892 – Budowa urzędu pocztowego przy Richtstraße/ul. Chrobrego.

1895-98 – Wychodzi gazeta „Friedeberger Zeitung”.

1896-1 IX – Odsłonięcie pomnika cesarza Wilhelma I przy Kaiserstraße/Al. Wolności, dzieła miejscowego artysty Maxa Dennerta.

1897-4 X – Otwarta lokalna kolej od Dworca Wschodniego do miasta (6,7 km). Gotthardt, właściciel garbarni przy jez. Dolnym, zakłada prywatną elektrownię.

1900 – Miasto liczy 6056 mieszkańców (w tym 77 Żydów, 98 katolików). Kościół parafialny otrzymuje nowe organy. Pożar przy kościele (maj). Otwarcie prywatnej kliniki A. Seidlera.

1900-10 – Remont Baszty Więziennej.

1900-2 – Powstanie mleczarni.

1901 – Założenie miejskiej centrali telefonicznej z 24 numerami. Budowa remizy strażackiej przy wejściu w Baderstraße/ul. Mickiewicza. Na cmentarzu ufundowano kaplicę (kostnicę). Założenie GmbH¹ (na powiat Pyrzyce, Myślibórz, Strzelce) pod kierunkiem landrata strzeleckiego Ulricha von Waldo-wa dla budowy i eksploatacji lokalnej kolei Strzelce – Lubiana Pyrzycka.

1902-15 VII – Uruchomiono odcinek kolei żelaznej Strzelce – Lubiana (30,3 km) z dwoma węglowymi lokomotywami, 4 osobami obsługi i 42 wagonami;

-9 XII – Ukończony nowy Dom Powiatowy (Kreishaus) przy Kaiserstraße/Al. Wolności.

1903-18-19 IV – Ostra śnieżycy paraliżuje ruch w mieście. Kolej lokalna nieczynna 3,5 dnia. Budowa mleczarni przy Gartenwall/ ul. Popiełuszki;

-6 XI – Otwarcie szkoły handlowej.

1905 – Miasto wykupuje elektrownię Gotthardta za 75 tys. marek (oświetlenie 240 gospodarstw domowych przez ok. 1 tys. lamp).

1907-16 X – Seminarium nauczycielskie przeniesione do nowych budynków szkolnych przy Kaiserstraße /Al. Wolności. Dotychczasowe przeznaczone na wyższą szkołę żeńską.

¹ Gesellschaft mit beschränkter Haftung – spółka z ograniczoną odpowiedzialnością.

1908-2 XI – Uruchomiono szkołę rolniczą dla powiatów Strzelce i Choszczno (jako Winterschule).

1909 – Drugie wydanie dziejów Strzelc Karola Moritza Treu’a, uzupełnione przez Paula Müllera.

1910 – Stary szpital św. Jerzego rozebrany. Stary cmentarz zamieniony w Park św. Jerzego. Powstaje towarzystwo osadnicze „Eigene Scholle”;

-29 V – Zmarł Ludwik Noster, wybitny malarz rodem ze Strzelc.

1911 – Ukończenie nowej elektrowni przy starym foluszu (garbarni) między jez. Górnym i Dolnym, z 45 metrowym kominem. Stara elektrownia jako spichlerz (po I wojnie światowej schronisko młodzieżowe).

1912 – Uruchomienie powiatowego zakładu ubezpieczeniowego. Powstanie Powiatowej Kasy Pożyczkowej.

1913 – Erich Mehnert zakupuje drukarnię. Uruchomiono kino „Friedeberger Lichtspiele”.

1914 – Szkoła podstawowa dla chłopców połączona z żeńską w budynkach przy Gartenwall/ul. Popiełuszki.

1915 – Dom powiatowy przez zakup poszerzony o dom sąsiedni; po wojnie połączone łącznikiem. Powstaje klub piłki nożnej.

1915/16 – Renowacja Bramy Młyńskiej. Adaptacja jej na muzeum regionalne z dodaniem klatki schodowej po stronie północnej według projektu H. Prejawy ze Strzelc.

1916 – Towarzystwo pożyczkowo-oszczędnościowe przeistoczone w tow. bankowe. Wychodzi pierwszy rocznik pisma „Heimatkalender f. d. Kreises Friedeberg”.

1917/18 – Na cele wojny zostały zdjęte i przetopione trzy dzwony kościelne.

1918-1 IX – Poświęcono „Kamień Bismarcka” przy jez. Saniec (Zanzsee). Przy Wolfsdammer Weg/ ul. Poznańskiej zbudowano dwa drewniane baraki mieszkalne;

-14 XI – Powołanie rady robotniczej;

-17 XI – Powołanie rady żołnierskiej.

1919-7-9 III – Zlikwidowanie puczu komunistycznego Związku Spartakusa;

-10 VI – Rozwiązanie rady robotniczej;

-19 VII – Rozwiązanie rad robotniczych w powiecie;

-16 VIII – Rusza pierwszy autobus osobowy (w tym linia do Berlina);

-7 IX – Otwarcie muzeum regionalnego w Bramie Młyńskiej; Wydzielenie terenów pod ogrody działkowe.

1920-21 III – Oficjalne powitanie jeńców powracających z niewoli wojennej;

-25 V – Landrat Scheck obalony w okresie puczu Kappa.

1920 – Elektryfikacja powiatu linią wysokiego napięcia;

od 13 IX 1920 do 1923 – Magistrat wypuszcza serię pieniądza zastępczego (Notgeld).

1921 – Horst Wuthenow zostaje wybrany na landrata. Zbudowano 12-rodzinny dom przy Ostbahnhof-Chaussee. Powstaje klub sportowy Turn-i Sportverein. Ogrody działkowe założono w fosie przy zachodniej stronie miasta.

1922 – Urządzenie zakładu kąpielowego przy jez. Klasztornym (Postmeistersee). Budowa budynków szpitala przy Landsbergerstraße/ul. Gorzowskiej; założono gimnazjalny związek sportowy „Bismarck”;

-10 IX – W kościele mariackim zawisły trzy nowe dzwony;

-29 IX – Likwidacja szkoły ćwiczeń;

-22 X – Na wzgórzu między jez. Saniec (Zanz) i Krzywno (Krummen See) poświęcono „Gaj bohaterów” z kaplicą ku pamięci 177 poległych w I wojnie światowej.

1925 – Powstaje kolejny, 10-rodzinny dom przy Ostbahnhof-Chaussee/ul. Dworcowej, osada przy Gra-sweg/ul. Słowackiego i osada robotników rolnych przy Büssowerstraße/ul. Sportowej. Na ratuszu zamontowano syrenę alarmową. Strzelce liczą 5358 mieszkańców (w tym 120 katolików 44 Żydów);

-19 IX – Seminarium nauczycielskie zamienione w państwowe gimnazjum, zaś dotychczasowe budynki przy Nordumstraße 28 zamienione w internat.

1925/26 – Miasto skanalizowane. Ścieki odprowadzane do oczyszczalni przy jez. Dolnym. Richtstraße/ul. Chrobrego otrzymała nawierzchnię brukową.

1927 – Zbudowano powiatowe ogrodnictwo.

1928 – Założenie stadionu („Jahnplatz”) przy trakcie do Wielisławic. Osiedle robotników rolnych powstaje przy Wolfsdammer Weg. Trzecie wydanie dziejów Strzelec Karola Moritza Treu, uzupełnione przez Paula Müllera.

1928/29 – Założono wodociąg z pompownią i wieżą ciśnień.

1929-8 IX – Poświęcono kościół katolicki pw. św. Franciszka.

1930 – Przy Grasweg/ul. Słowackiego powstaje family lok państwowy z 12 mieszkaniami.

1931 – Wydzielenie nowych terenów pod ogrody działkowe przy drodze do Lichenia.

1933 – Obóz pracy przymusowej dla powiatu Strzelce, k. Drezdenka przy Lunkensee/jez. Łakowo. Strzelce liczą 5918 mieszkańców.

1934 – Oddano do użytku budynki urzędu skarbowego. Kolej lokalna nabywa nowy wagon motorowy.

1936-21 IX – Powiat otrzymuje herb, który pojawia się na dokumentach urzędowych;

-1 VIII – Erygowanie parafii rzymsko-katolickiej w Strzelcach (pw. św. Franciszka).

1937 – Obóz pracy przymusowej przeniesiony do Lichenia, a budynki przeznaczone na obóz pracy kobiet.

1938-1 X – Powiat Strzelce zostaje wyłączony z prowincji Brandenburgia i wprowadzony do rejencji Bezirk Grenzmark-Posen-Westpreusen w prowincji Pomorze.

1939-43 – W Strzelcach wydawane regionalne pismo hitlerowskie „Neumärkische Tageszeitung”.

1945-29-30 I – Przez powiat przewala się czołgowa nawała radziecka. Koniec niemieckiego Friedeberg, początek znów słowiańskich Strzelec!

XXVI. INDEKSY

1. Sołtysi – rajcy – burmistrzowie

Do 1808 roku rządy sprawuje oligarchiczna grupa wpływowych rodów, wyłaniająca (kooptująca) członków rady (magistratu), kilku burmistrzów i senatorów. Dwa zespoły wymieniały się co roku, stąd mówiono o rajcach siedzących i stojących. Długo (XIV-XVII wiek) mamy szczątkowe przekazy o burmistrzach. Poniżej zestawiono znane przekazy o sołtysach (potem wchłoniętych przez radę miejską), rajcach (w tym i burmistrzach), ale i o nielicznych mieszczanach, dopuszczając że i oni mogli wchodzić w skład elity.

Reinekin (I) i **Marcin Palen** 1333, mieszczanie 1337, 1340 (zapewne rajcy, może nawet burmistrzowie).

Ludekin (Böse), prefekt (sołtys) 1338, 1348.

Jan Valve (Falbe?), **Piotr Hoine**, **Piotr Lentzen**, **Konrad Doberpol**, **Michał Snewolf**, **Mikołaj Bercholt**, **Jakub Müller**, rajcy (w tym domyślać się można burmistrzów) 1361.

Henning Schultze (tj. Schulz, sołtys) 1361, 1364.

Jan i Mikołaj bracia Rakowowie, sołtysi 1366, 1372, 1381.

Hans Wendland, **Jakub Rinmann**, **Hans Polczin**, mieszczanie 1412.

Merten Clemeke, mieszczanin 1415-1417.

Teltow burmistrz 1435, **Kale Hennechin**, **Hannus Appelman**, **Helfering**, mieszczanie 1435

Jan (Hannyss) Wittstock (Wystoch), **Filip Sadlow**, **Rol**, rajcy 1460.

Mikołaj Appelman, burmistrz 1493.

Otto, burmistrz 12 VII 1533 (RHN II, 438).

Johann Briesemeister, burmistrz (pod koniec XVI wieku).

Jakub Jahn, burmistrz 1581, do 1606, rajca **Balzer Appelman**, pisarz **Johann Weise** 1581

?Jeremiasz Jahn (syn poprzedniego) adwokat, miał miejsce w radzie.

Marcin Appelman, nadburmistrz (*consul dirigens*), drugi burmistrz **Kaspar Fuhrmann**; rajcy: **Otto Trebbin**, **Peter Milgast**, **Adam Lehmann**, skarbnicy **Joachim Ruffmann** i **Dawid Herfardt**, sędzia **Chrystian Appelman** 1608², skarbnik **Joann Joachim Dönniges** 1628.

Chrystian Appelman, burmistrz 1627 - zmarł z powodu zarazy w 1630 roku.

Adam Lehmann, burmistrz (1635, 1636).

Dawid Herfardt (sędzia 1628, 1631), burmistrz (1635, 1643,1651).

Chrystian Appelman, burmistrz (1641).

Johann Hoffmann, burmistrz (1643, 1653).

Krzysztof Appelman, nadburmistrz, **Isaak Horn**, notariusz (1655).

Albrecht Hirsekorn, rajca reprezentował miasto na Landtagu w Kostrzynie 6 II 1660 (T 241).

Isaak Horn, **Dawid Herfarth**, **Gottfried Haberland**, **Johann Weizmann** rajcy; **Johann Adam Dönniges** i **Chrystian Hübner**, miejscy pisarze i notariusze, 1666 (T 245).

² Epitafium Chrystiana Appelmanna, jego żony i dzieci, ufundowane w 1628 roku w kościele, usytuowane niegdyś przy filarze na lewo od ołtarza (T 256).

Gottfried Haberland, burmistrz (1669), ożeniony z Dorotą Wilken, potem żoną burmistrza Fryderyka Frommholda.

Fryderyk Ginow, burmistrz, **Albrecht Hirsekorn**, **Johann Adam Dönniges**, rajcy, **Fryderyk Fromhold**, pisarz i skarbnik 1675 (T 251).

Dziedzice burmistrza Ginowa 1680 – **Chrystian Henryk Appelman** w 1672 posiadał część Wielisławic, ale w 1681 roku ją zastawił, w 1685 zrezygnował też z dochodu z Wielisławickiego Młyna i ta wielka strzelecka burmistrzowska rodzina znikła ze sceny (T 255-256).

Johann Horn, burmistrz, zmarł 1692; **Fryderyk Frommhold**, burmistrz, zmarł w 1693 roku.

Chrystian Hübner, nadburmistrz (*Consul dirigen*s), utrwalony w 1693 roku w kapsule na szczycie nowej wieży kościelnej.

Ludwik Bethe, burmistrz; **Gregor Rente**, skarbnik 1694.

Peter Ludwig Horn, burmistrz 1695; **Samuel Hirsekorn**, burmistrz 1696 (T 270). **Chrystian Hübner** i **Chrystian Herfarth** burmistrzowie, **Ludwik Bethe**, **Baltazar Gramzow**, **Teodor Osterroth**, **Gregor Rente**, **Abraham Hirsekorn**, **Johann Fr. Herrmann**, rajcy 1697 (T 271).

W radzie **Jeremiasz Balth**; **Fritsche**, jako pisarz sądowy (1702); poborca cła **Johann Sigismund Müller** jako burmistrz (1703).

Dotychczasowy pisarz miejski **Gregor Rente**, burmistrz, **Samuel Hirsekorn** senator, **Johann Kasper Wolff**, *Cand. iuris* ze Stargardu, nadliczbowy 4 burmistrz (*consul quartus supernumerarius*) 1709 (T 295).

Gregor Rente, burmistrz 1711 (T 295).

Magistrat w 1712 roku złożony z 4 burmistrzów: **Johann Zygmunt Müller**, *consul dirigen*s; **Gregor Rente** drugi burmistrz, zarazem sędzia; **Ludwik Bethe**, **Johann Kasper Wolf** (*consul supernumerarius*), senatorowie: **Teodor Osterroth** i **Samuel Hirsekorn**, **Chrystian Schultze** (sekretarz miasta), **Joh. Meissner**, **Chrystian Hirsekorn** (skarbnik) (T 297).

Johann Kasper Wolff, burmistrz 1718 (SK 76).

W 1731 roku nadburmistrz **Rente**, drugi burmistrz i sędzia **Wolfem**, skarbnik **Chrystian Hirsekorn** i senator **Osterroth**. Członkami magistratu też tytularni burmistrzowie **Müller** i **Meissner**, senatorzy **Faustmann**, **Hirsekorn**, **Festrius** oraz miejski i sądowy pisarz dr praw – **Schultze** (T 306).

Nadburmistrz **Rente**, w stanie spoczynku od 1727, zmarł w 1732. Jego miejsce zajął drugi burmistrz i sędzia **Wolff** (do zgonu w 1740). **Johann Daniel Prentzlow** z Freienwalde otrzymał po Wolfie stolec sędziowski. Pisarz miejski **Schultze** zmarł w 1729 roku i jego następcą został **Samuel Spinstius** (T 314).

Fryderyk Heydemann nadburmistrz 1740 (zm. 30 maja 1745 roku) (T 325)³.

Fryderyk Winkelmann z Kostrzyna (wcześniej burmistrz w Dobiegniewie), nadburmistrz od 1750, 1751. **Chrystian Hahn** z Arenburg (od 14 stycznia 1744 roku), trzeci burmistrz i poborca akcyzy, jako następca zmarłego burmistrza **Fritsche**; **Karol Ludwik Wentzel** z Pomorza (od 1745 roku po Chrystianie Hirsekornie), senator budowlany, szef polowy i leśny (wcześniej skarbnik!). Skarbnikiem od 1749 roku był **Johann Christian Anton Mesch** z Berlina (zarazem celnik miejski i sądowy); sekretarz od 1744 roku (po Spinstiusie) **Johann Gursch** z Frankfurtu i senatorowie: **Festius**, **Trute** i **Runge**. Z dawnych oligarchów na urzędzie był tylko drugi burmistrz i sędzia **Prenzlow**. Pisarz **Gottfried Albrecht** od 1745 roku po Müllerze, w 1749 roku przeniesiony do Drawska; jego miejsce w 1750 roku jako trzeci członek kolegium szkolnego zajął dr teol. **Filip Bering** (T 325).

Prentzlow z Freienwalde, burmistrz policyjny dotkliwie pobity przez Rosjan 15 czerwca, zmarł w rodzinnym mieście 27 października 1758 roku (T 333).

³ Dorota Maria Heydemann, córka burmistrza z epitafium w Kościele k. Stargardu z 2 poł. XVIII wieku.

Nadburmistrz **Winkelmann** (zmarł 2 lipca 1759) i po nim 2 stycznia 1760 roku senator **Paweł Zygmunt Hindersin** z Gorzowa. Miejsce burmistrza policyjnego Prentzlowa już w kwietniu 1759 roku zajął radca prawny domeny w Pełczycach **Georg Chrystian Bethe**. Jako czwarty burmistrz w miejsce zm. senatora Runego – **Gottfried Scheden** (T 336).

Nadburmistrz **Hindersin** od 1760 roku, przeszedł w stan spoczynku 31 grudnia 1766 roku, jego miejsce zajął drugi burmistrz **Mesch**. Senator **Scheden** przez zgon Wenzela (1761) zajął pierwsze miejsce w radzie, w 1765 roku burmistrz policyjny po zgonie nadburmistrza Hahna. Urząd sekretarza miejskiego i sądowego po śmierci Gurscha 31 sierpnia 1761 roku zajął **Jerzy Samuel Röhl**.

Nadburmistrz **Mesch** do 25 czerwca 1771 roku i 23 października jako nowy *Consul dirigen*s przez kancelarię dyrekcji zarządu Nowej Marchii z Kostrzyna desygnowany do kolegium magistratu **Karol Wilhelm Eichholz** (był też nadburmistrzem w 1794). W 1772 roku otrzymał on jeszcze wsparcie dwóch senatorów **Marcina Tägena** i **Karola Fr. Festiusa** (T 378). Burmistrz policyjny **Scheden** w sierpniu 1777 roku został wojennym i dominialnym radcą, po nim do kolegium rady wprowadzony syn nadburmistrza Mescha **Johann Chrystian Fr. Mesch** jako *senator extraordinarius* (T 379).

Rada ok. 1780 roku złożona była z 8 członków, miejsce zm. senatora Belitza zajął **Karol Władysław Brown** z Freistadt na Śląsku (T 380). W 1792 roku zmarł senator Festius, a senator Brown jako sędzia miejski i prokonsul przeszedł do Drezdenka. Na ich miejsce w styczniu 1793 roku przybył **Karol Teodor Henryk Niethe**, syn nadplebana Niethe, oraz **Karol Fryderyk Hirsekorn**. Sekretarzem od 1794 roku po Röhlu **Karol Sigismund Andreas Fischman**, ale już w 1796 roku jako nadburmistrz po Sommerfeldzie; a jego miejsce zajął referendarz **Karol Gottlob Lehmann**. Inskrypcja z 26 sierpnia 1795 roku na miejskim dzwonie utrwaliła nadburmistrza **Karola Wilhelma Eichholza** (T 389). Wcześniej już bur-

mistrz policyjny i sędzia **Georg Christian Bethe** przeszedł w stan spoczynku i drugim burmistrzem został referendarz **Karol Heinr. Mehler** (1796-1809 sądowy burmistrz, do 1835 roku sędzia); 10 marca skarbnik i senator **Marcin Gottfried Täegen**. Senator **Johann Chr. Mesch** został trzecim (policyjnym) burmistrzem; w 1797 roku senatorem ekstraordynaryjnym – **Samuel Fr. Pöttke** (T 384-385).

Prokonsul **Tägen** zmarł 29 X 1800 roku. Na jego miejsce czwartym burmistrzem został **Niethe**, a skarbnikiem – **Karol Fr. Hirsekorn** (skarbnikiem też z wyboru od 1809 roku), jako *Senator ordinarius* **Samuel Fr. Pöttke** (T 400).

Burmistrzowie z wyboru według ordynacji miejskiej z 1808 roku:

Karol Fryderyk Benicke (radca sądu wojkowego), 1 X 1809-1811 (powrócił na poprzednie stanowisko).

Samuel Fryderyk Pöttke (wcześniej senator), 1811-1817 (kandydował już w 1809).

Fryderyk Wilhelm Zimmermann (wcześniej sekretarz miejski), 1817-1823, wybrany na drugą kadencję w 1823 roku, w 1826 roku powierzono mu funkcję dożywotnio – złożył urząd z powodu podeszłego wieku w 1855 roku (T 469).

Karol Moritz Treu, 1855-1873 (od 1872 zastąpił go Pohl z Frankfurtu). Zmarł w 1878 roku.

W. Maraun (sekretarz sądowy z Oldensloe), burmistrz od jesieni 1873 (wprowadzony na urząd przez landrata 3 II 1874) w 1878 (przeniósł się do Bydgoszczy).

major **Alfred Zöllner** (ur. 1829), 1 X 1878-1885 (potem burmistrz w Havelbergu).

kapitan **Gustav Lenz** (ur. 1842, burmistrz Muskau 1882), 1885-1899 (potem w Steglitz k. Berlina, zmarł w 1908 roku).

Hugo Westphal (ur. 1859, wcześniej burmistrz Dobiegniewa), od jesieni 1898 do końca 1899 roku (wypowiedział pracę jako burmistrz, potem kierownik kancelarii w Mariendorf k. Berlina).

Dr Franz Heyder
(EF 359)

Rudolf Michel (EF 360)

Erich Uhde (EF 361)

dr **Franz Heyder** (ur. 12 IV 1864 roku i wybrany już w 1893 roku), objął urząd 4 IV 1900 roku – i znów na kolejną kadencję wybrany w 1911 roku⁴. Zwolniony 25 IX 1919 roku, zmarł w listopadzie 1919 roku. Pamięć o nim utrwalono w 1922 roku nazwą ulicy (ob. Aleja Piastów) i zasadzeniem buku przy jez. Saniec.

dr prawa Rudolf Michel z Eilenburga (ur. 1881), 1 XI 1919-1931. Zmarł w Halle 28 VIII 1936 roku. Pamięć o nim utrwalono kamieniem z inskrypcją w Bürgerheide (EF 360).

Erich Uhde (ur. w Herford i tam zdobywał pierwsze doświadczenie samorządowe jako referendarz i asesor sądowy, w Münster asesor sądowy), od maja 1931 do maja 1941 roku (od 1941 roku w służbie wojskowej; zastąpił go Stübs ze Sławna). Powrócił z niewoli krótko przed zakończeniem wojny, od 1 I 1954 roku Stadtdirektor w Aurach, emeryt od 1966 roku, zmarł w 1974 roku (EF 361).

⁴ P. Müller, *Aus der Personalgeschichte des Kreises: Bürgermeister Dr. Heyder* +, HKF 5, 1920, s. 88-89.

2. Znani landraci (wpierw ziemscy – dyrektorzy)

Jerzy Chrystian von Beneckendorf z Lubicza, 1667-1687.

Jakub von Papstein z Dankowa, 1693-1717.

por. Hans Ferdynand von Platen na Bobrówku, 1720-1730.

Hans Ditlof von Wining, 1735.

kpt. Jerzy Wilhelm Fryderyk von Sydow z Pielic, 1740.

Hans Joachim von Bornstedt z Długiego, 1743-1750.

Chrystian von der Marwitz z Sokólska, 1755-1760.

mjr Johann Fryderyk von Bornstedt z Długiego, 1765.

Karol Fryderyk von Beneckendorf na Lubiczu, do 1770.

Wilhelm Ludwik von Sydow, 1771-1777.

Antoni Gottlieb von der Goltz na Wielisławicach, 1777-1781 (T 380).

kpt. Dawid Fryderyk von Braunschweig na Żabicku, 1781-1806 (T 380, 407).

Jerzy Ernest Henryk von Schönebeck z Gilowa, 1806-1814 (T 406)

Ernest Ludwik von Köller, 1814 - + 1819.

kpt. Ludwik Ernest von Brand na Ługach, jako zastępcą 1819-1820.

mjr Karol Leopold von Knobelsdorff z Lipich Gór, 1820-1832 (w 1842 złote gody z córką słynnego Brenckenhoffa), zmarł w 1845 (T 450).

asesorzy: **von Waldow** 1832, **Haffer** 1833.

Henryk Karol von Petersdorff, 1833-X 1849 (T 450).

Karol von Bornstedt z Chełmu Górnego w powiecie Königsberg/Chojna (dotąd landrat powiatu Schrimmer), 1850 – urlopowany na 10 miesięcy w czerwcu 1865 (zob. niżej).

von Zastrow komisaryczny, 1865 i od 20 VII 1866 do pocz. XII 1871, przeniesiony do Potsdamu (T 515, 524).

Karol von Bornstedt, ponownie 1871 (objął urząd 2 I 1872) -1894.

Zastępcy: **Adam Paul von Brand** z Ług (1874-1879), **Ernest Henryk von Langenn-Steinkeller** z Brzozy (1874-1882, 1908-1919), major **von Knobelsdorff-Brenkenhof** z Lipich Gór (1879-1882, 1896-1897), rotmistrz **von Knobelsdorff-Brenkenhoff** z Pielic (1882-1895), **von Brand** z Ług (1891-1904).

Ernst von Bornstedt (syn landrata, ur. w Strzelcach 1863), 1894-1899, potem w Izbie Poselskiej konserwatystów i Regierungsrat w Szlezewiku (T 525). Zastępca: **Otto Bieler** z Buszowa (1898-1908).

Ulrich (Robert Sigismund) von Waldow, 1899 – zm. 1 IV 1919 ur. w 1863 roku w Mierzęcinie, syn Roberta i Matyldy von Waldow z domu von Kler na Mierzęcinie. Po szkole rycerskiej (1876-1882), uniwersytetach w Berlinie (1882-1884) i Heidelbergu, pracy w sądzie ziemskim we Frankfurcie (1886) i innych urzędach (Dobiegiew, Seelow, Cottbus). Rycerz zakonu św. Jana, kawaler orderu Czerwonego Orła IV klasy, w 1917 – krzyża żelaznego II klasy. Żoną od 1898 Katharina von Brand z Ług⁵. Zastępca: **Heydemann** z Machar (1915-).

Friedel Scheck (ur. 1879, radca rejencji), od lutego 1919 do 1920, zm. 1924.

Horst Wuthenow
(EF 362)

⁵ Landrat Geheimer Regierungsrat Ulrich von Waldow (1899-1919). *Zwanzig Jahre Kreisverwaltung*, HKF 6, 1921, s. 17-23.

3. Deputowani w zarządzie powiatowym właściciele majątków (po dwóch urzędujących w roku) w latach 1874-1918

1. **Adolf Paul Ernest von Brand** z Ług, 1874-1879.
2. **Ernest Henryk von Langenn-Steinkeller** z Brzozy, 1874-1882.
3. **mjr von Knobelsdorff-Brenkenhoff** z Lipich Gór, 1879-1882.
4. **rotm. von Knobelsdorff-Brenkenhoff** z Pielic, 1882-1895.
5. **von Schmitterlow** z Chrapowa, 1882-1891.
6. **von Brand** z Ług, 1891-1904.
7. **mjr von Knobelsdorff-Brenkenhoff** z Lipich Gór, 1896-1897.
8. **Otto Bieler**, właściciel majątku w Buszowie, 1898-1908.
9. **rotm. Bernard von Waldow** z Mierzęcina, 1904-1915.
10. **Ernest von Langenn-Steinkeller** z Brzozy, od 1908.
11. **Heydemann** z Macharów, od 1915.

Członkowie Wydziału Powiatowego:

1. **Ernest Henryk von Langenn-Steinkeller** z Brzozy, 1874-1882.
2. **rotm. Hugo von Knobelsdorff** z Pielic, 1874-1895.
3. **Koch**, burmistrz Drezdenka, 1874-1879.
4. **Menger**, burmistrz Dobiegiewa, 1874-1894.
5. **Wepke**, naczelnik urzędu ze Starego Kurowa, 1874-1881.
6. **Dieckhoff**, naczelnik urzędu z Przynotecka, 1874-1878.
7. **Karol Gohlke**, naczelnik urzędu z Gościmca, 1878-1908.
8. **Modro**, członek zarządu miejskiego z Drezdenka, 1879-1884.

9. **von Schmitterlow**, właściciel majątku w Chrapowie, 1882-1891.

10. **Paul von Brand**, właściciel majątku w Ługach, 1891-1904.

11. **Wilhelmy**, członek zarządu w Strzelcach, 1895-1895.

12. **Westphal**, burmistrz Dobiegniewa, 1895-1899.

13. **mjr Benno von Knobelsdorff-Brenkenhoff** z Lipich Gór, 1896-1897.

14. **Otto Bieler**, właściciel majątku w Buszowie, 1897-1908.
15. **Kossatz**, burmistrz Dobiegniewa, 1899-1912.

16. **rotm. von Waldow** z Mierzęcina, 1904-1915.

17. **Verch**, naczelnik urzędu z Nowego Drezdenka, od 1881.

18. **dr Albers**, burmistrz Drezdenka, od 1906.

19. **von Langenn-Steinkeller** z Brzozy, od 1908.

20. **Emil Quasi**, naczelnik urzędu w Przynotecku, od 1908.

21. **dr Heyder**, burmistrz Strzelec, od 1912.

22. **Heydemann**, właściciel majątku w Macharach, od 1915.

Objaśnienia niektórych terminów stosowanych w książce

Beda (łac. precaria, exactio, petitio, annuene pensionis, contributio). Początkowo to opłata sporadyczna, potem w Brandenburgii stały, podstawowy podatek na rzecz władcy, od 1280 roku płacony od gruntu w dwóch terminach rocznych: na św. Walpurgę (1 maja) i św. Marcina (11 listopada) po dwa szylingi z łanu, ale rycerstwo zwolnione ze swych łanów folwarcznych (niem. *Ritterhufen*). Znikała stopniowo skutkiem przywilejów. W 1375 roku płacona tylko z niewielu wsi. W miastach jako > orbeda. Nazwa wskazująca na pobieranie na prośbę panującego skierowaną do panów immunitetowych (*petitio, precaria*). Zebrane na Landtagu stany prosiły o przyznanie podatku, stąd nazwa *Bede* (= niem. *Bitte, Erbetene*/wyproszone). Pobierał ją wójt krajowy (landwójt), ale też jego podwójci, sługa (*servi advocati*), bedellowie, landreiterzy, sołtysi. Kto miał mniej niż łan, nie płacił. Rozróżniano mięsną (*precaria carniūm*), pieniężną (*denarioiorum*, niem *Pfenningsbeda*), kurzą (*pullarum*), zbożową (*frumentī*, niem. *Kornbeda*).

Ekspektatywa – przywilej zapewniający nadanie komuś w przyszłości urzędu, godności, dóbr, pochodzi od: *expectatio* = czekanie, oczekiwanie; *exspectatus* – oczekiwać.

Famulus (niem. *Knappe, Knecht*) – rycerski giermek, polski panosza, rycerz nie pasowany, w Nowej Marchii uposażony lennem najwyżej 4 łanowym (1337).

Fenig (niem. *Pfennig* = denar) 1. pierwotnie ogólne określenie monety bitej, potem europejska moneta srebrna (*denarius*), początkowo o wadze ok. 1,5 g, potem już tyl-

ko popsuty 1 grosz, za Wittelsbachów już tylko 0,5 grosza. Za 12 starych fenigów dawała mennica 16 nowych, ale dalej pieniądz się psuł. Od XV wieku moneta zdawkowa, od XVI bita też z miedzi. 2. jednostka wagowa: kolońska (0, 91333 g) = 1/256 grzywny. Nazwa zapewne od *pannus* – kawał sukna, bo sukno służyło jako środek płatniczy; 240 fenigów stanowiło talent.

„Oczko zięby” (niem. *Finkenauge*) – drobna moneta srebrna pomorska o wartości 1/4 feniga, w obiegu głównie na Pomorzu, pełniąca role półdenarków – oboli. Nazwy stosowane dla niej: *vinkenogen, Vinkenauge, okelpfennige, vincones, moneta slavicales, Wendische Pfennige, Weißpfennige, parvi denarii slavicales*. Nazwa od głowy gryfa (*Finkenkopf*) lub od dużych oczek byka – 1 grzywna oczek zięby = 1/6 grzywny srebra. Od XIV wieku w Marchii i na Pomorzu używana dla drobnego handlu.

Grzywna (łac. *marca*). Około 1300 roku grzywna srebra o wadze 233,85 g = 240 fenigów; od 1309 roku produkowano brandenburskie fenigi na wagę, po 240 fenigów w grzywnie, w 2/3 srebra i 1/3 miedzi. Obliczano ją jako funt (*Pfund*. w 1337 roku to 40 solidów lub *Mark reinen Silbers*). 1g srebra = 32 szylingi (potem to 14 talarów). Grzywna = 182,6 g srebra (na Śląsku) = 20 szelągów; g. srebra (*argenti*) płacona na wagę przy ważniejszych transakcjach (należy odróżniać ją od grzywny denarowej opartej na rachunku). Początkowo równe sobie aż do zepsucia denarów na początku XIV wieku. Stosunek grzywny srebra do grzywny denarowej jak 1:4 i dokumenty nazywają ją „lekką”. Stosunek denara pomorskiego do brandenburskiego jak 1:2.

Łan, włóka (*mansus*, niem. *Hufe*). Nazwa od niem. *lehen*, bo gospodarstwa chłopskie doby kolonizacyjnej stanowiły lenna = łany, zatem to kolonizacja niem. na prawie „łanowym”, *ius Theutonicum* jawi się w źródłach jako *ius pheudale*; na Pomorzu: mała (*Hakenhufen*) = 15 morgów, tj. 9,82 ha; średnia (*Landhufe*) = 30 morgów, rozpowszechniana w czasie kolonizacji, tj. 19,65 ha; wielka (*Hägerhufen*) = 60 morgów, tj. 39,30 ha. Rozróżniano też piaskową (*Sandhufen*), owsianą w lesie (*Haferhufen*). Hufe to nadział chłopski, średnio 30-60 mg, w Brandenburgii średnio 60 morgów. Wieś starano się zamykać w areale 64 łanów, tj. 3840 morgów. Chłop miał z reguły 2 łany, sołtys 3-4, rycerze od 5-6 łanów.

Mlewo – przymus mielenia we wskazanym młynie.

Orbeda (*pensio annua*, niem. *Urbede, Orbede, Orbare, Orbör, Bürger- i Stadtschoß*) – miejska odmiana bedy, rocznego podatku, płacona do skarbcza władcy na św. Walpurgę (1 maja) po 2 szylingi z łanu. Stopniowo zanikała skutkiem przywilejów, nadawania dla rycerstwa lub miast, np. po pożarach. Od końca XIV wieku często pobierana przez miasta lub lenników – rycerzy.

Pacht (*pactus*) – czynsz z ziemi należny panu gruntowemu z dziesięciną zbożową; pobierany w zbożu lub pieniądzu też z młynów. Pobierał władca ze wsi, wasale od chłopów dla władcy, instytucji kościelnych.

Przewóz (niem. *Wagendienst*) – podwoda, obowiązek świadczenia usług transportowych na rzecz pana gruntowego. Obowiązek zanikał skutkiem wystawiania zwolnień.

Szefel (*modios*) (pół)korzec – dawna niem. jednostka rozliczeniowa odpowiadająca objętości 50 litrów wykopanych ziemniaków, miara objętości zboża (35 kg), lokalnie zróżnicowana, np. pruski (berliński) to 54,96 litra. W Prusach i Saksonii 24 korce to > wispel.

Szyling (*solidus*, szeląg) czyli 12 fenigów (denarów); ogólnogermańska nazwa monety (starogermański *skilling*, angielski *shilling*, gocki *skiliggs*, pochodzi zapewne od gockiego *skildus* = tarcza); 20 szylingów = talent, więc łan dawał 21 szylingów.

Talar w XVI wieku = 24 groszy; srebrna moneta jako odpowiednik złotego dukata. Pierwsze o wadze 31,83 g, zwane srebrnymi guldenami, wybito w Tyrolu w 1484 roku, potem w Saksonii gdzie w 1500 roku wprowadzono tzw. grosz guldenowy zawierający 27,41 g srebra, od 1519 roku w Austrii i innych państwach Rzeszy.

Wispel (łac. *chorus*) – korzec, pruski liczył 13,19 hl, saski 24,92 hl, ale wartość w różnych miejscach była zróżnicowana. 1 wispel równał się 2 małdratom i 24 korcom (> szeflom).